

BÍRÓ GÁSPÁR

A nemzetközi kisebbségvédelem alapfogalmairól és intézményeiről*

1989 őszenek-telének eufóriája után Kelet- és Közép-Európában nagyon hamar eljött a másnap. Azoknak, akik okkal és teljes jóhiszeműséggel úgy gondolták, a totalitárius rendszerek bukása után eljön a társadalmi béke, s ezen belül a nemzeti-etnikai kiengesztelődés korszaka, nagyon hamar csalódniuk kellett. Az adott keretek között nincs mód az okok teljes körű elemzésére, ezért inkább azokat a rendkívül mély koncepcionális törésvonalakat próbáljuk röviden feltérképezni, amelyek ideológiai és politikafilozófiai téren jelentkeznak, s amelyek a mai állapotokra általában jellemzőek. Alapvető állam- és társadalomszervezési elvek különböző értelmezéséről van szó ugyanis, s csak másodsorban affektív vagy kulturális tényezők vagy a legtágabb értelemben vett hagyomány történelemformáló hatásairól. Azért állíthatjuk ezt, mert a következőkben leírt törésvonalakat, noha kapcsolatban vannak természetesen a különböző államok és nemzetek történelmi hagyományaival, sem a politikusok, sem az elméleti emberek nem vezetik vissza közvetlenül e hagyományokra. A hagyomány, a történelem itt csak másodlagosan, mintegy díszletként sejlik föl, igaz, a perspektíva, amelyet e háttér nyújt, szédületes.

A törésvonalak elemzése és értelmezése választ adhat arra a kérdésre, lehetséges-e a probléma – vagyis a nemzeti vagy etnikai kérdések, netalán az ilyen indíttatású konfliktusok – valamilyen megoldása, de legalábbis tárgyalásos útra való terelése az emberi jogok, a kisebbségvédelem, a kisebbségi jogok fogalmkörén, alkotmányos, egyáltalán valamilyen intézményesült kereteken belül? Válaszunk: igen, de a sikerhez szükség van a jelzett, fontosabb összeférhetlenségek feloldására s ez nem lehetséges csak egy tagolt, az állam hatalmi ágainak megosztására és egyensúlyára, az állam által nem korlátozott nyilvánosságra és az egyéni szabadság intézményes garanciáinak a megteremtésére irányuló erőfeszítéssel, a belpolitikát illetően. Szükség van továbbá a nemzetközi intézményrendszerben meglévő lehetőségek maximális kihasználására. Sokan azon a nézeten vannak, hogy ami a nemzeti és a kisebbségi kérdést illeti, valami radikálisan új, soha nem látott intézményekre, nemzetközi instrumentumokra és standardokra van szükség, amelyek kidolgozása nem várhat magára. Ezzel szemben a szerző nézete az, hogy a jelenlegi intézmények és emberi jogi dokumentumok tartalmazzák mindazokat a lehetőségeket és fogalmakat, amelyekre a kérdés elvi megközelítéséhez szükség van. Amin változtatni kell, az a szemlélet, a kategóriák értelmezésének ma uralkodó felfogása.

Problémánk, vagyis a nemzeti önrendelkezés és a kisebbségek alkotmányos helyzetének vizsgálata során választ kell keresnünk arra a kérdésre, hogy Közép- és Kelet-Európa sajátos körülményei között milyen értelemben beszélhetünk nemzeti, etnikai, vallási vagy nyelvi kisebbségekről mint az adott államban élő többségi lakosságtól jellegzetességeiben és összetartozástudatában elkülönülő csoportokról? Hogyan kell viszonyulnunk azokhoz a közösségekhez, amelyek ugyan a fenti jegyekkel rendelkeznek, de azokon túl képesek önmaguk autonóm politikai tételezésére, sőt az autonóm érdekartikulációra és érdekvédelemre is; vagyis önálló politikai szubjektumként viselkednek. Elég itt pusztán a Szerbia határain kívül élő szerbekre, a Horvátországon kívül élő horvátokra, a Magyarországgal határos államokban élő magyarokra, a moldáv köztársaságbeli románokra, a koszovói albánokra vagy a bulgáriai törökökre utalni. Az Oroszország határain kívül élő oroszok egyelőre nem adták jelét-egy-két kivételtől eltekintve (például Moldávia), hogy önálló politikai szubjektum szerepére pályáznának, ami tulajdonképpen azoknak a pozícióknak a feladását jelentené egyfelől, amelyeket egyes szovjet utódállamokban mint egy keleti szőnyeg uralkodó színe, még mindig betöltenek. Másfele, a politikai önaffirmációhoz

ez esetben egy olyan módszeres és totális diszkriminációnak kellene kezdődnie az oroszok ellen, mint amilyenre sajnos a jelek a balti államokban az utóbbi hónapokban utalnak.

Ami közös jegyként a szorosan vett kisebbségi csoportok és a nemzettudat sajátos jegyeivel rendelkező közösségek esetében első pillantásra feltűnik, az a csoportautonómiaira való törekvés azonossága. Vagyis törekvés arra, hogy a csoport létfontosságú .belső ügyeit érintő döntések meghozatalában – adott formák eljárás keretében – saját maga legyen illetékes. Ilyen ügyek mindenekelőtt az identitással kapcsolatos teendők. Mindez a gyakorlatban válik rendkívül bonyolulttá, mivel a térségben még erősen tartja magát a nézet, hogy politika és állam egy és ugyanaz, vagyis a gazdaságilag, közigazgatásilag és biztonságpolitikailag integrált közösség egészére érvényes döntések csak állami keretben lehetségesek. Innen már csak egy lépés a közösség hatalmi integrálásának követelménye. Csakhogy 1989 után élesen előjött az az eddig csak elméletileg extrapolált tétel; hogy a különböző államokon belül az etnikai különbözőség esetleg radikálisan eltérő politikai értékrendek mentén is megfogalmazódik. Visszavetítve problémánkra, ez azt jelenti, hogy az említett döntések más-más eljárások keretében történnek vagy történhetnek.

Az egyik lehetőséget a tömegdemokrácia szabályai jelentik: A régióban formálisan minden államban e szabályok érvényesültek: mindenütt megvoltak az általános, egyenlő, közvetlen és titkos választások vagyis formális legitimitással rendelkező kormányok vannak hatalmon. Ezen belül két további alternatíva adódik: az egyszerű többségen alapuló demokrácia szabályainak alkalmazása – ekkor a kisebbségek nem kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy a döntéseket reálisan befolyásolják – vagyis megmaradnak strukturális kisebbségeknek, a politika passzív alanyainak; a másik alternatíva az államstruktúra olyan irányú átalakítása, amelyben a kormányzat-önkormányzat több szintje létezik egymás mellett. Ha egy politikailag érett, számbeli kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai közösség örökös strukturális kisebbség státusába kényszerül, a konfliktusok állandósulnak:

A második esetben az állam egységes jellegének megváltoztatása nem szükségszerű előfeltétele az önkormányzati rendszer reformjának. Az egyszerű többségi elven alapuló kelet- és közép-európai demokratikus rend- szereket illetően ebben az összefüggésben Bulgáriát, Romániát és Szlovákiát említhetjük meg. Az önkormányzati reform példái Szlovénia és Horvátország, illetve a Magyarországon tapasztalható kisebbségi autonómia-törekvések integrálására irányuló erőfeszítések. Ukrajnában sajátos szintézise létezik a nemzeti autonómiának (Krim Köztársaság speciális státusa) és a kisebbségi funkcionális és területi-közigazgatási törekvéseknek, amelyeket csak nagy általánosságban érint az 1992-ben elfogadott nemzetiségi törvény, ám az alkotmányos szabályozás még várat magára. Egészen sajátos módon az új jugoszláv szövetségi alkotmány jogtechnikailag összeegyeztethető a kisebbségi funkcionális és regionális autonómia intézményeivel. Görögország és Törökország mint a régió – különösen a volt szovjet utódállamok és a Balkán – történéseit potenciálisan és közvetetten befolyásoló államok, közismerten intranszigiens álláspontot foglalnak el a kérdést illetően, kereken tagadva a kisebbségek létének tényét területükön.

A különböző nyílt autoritárius megoldási lehetőségekkel és intranszigiens politikai megközelítésekkel itt nem foglalkozunk. Gondolatmenetünk a demokratikus játékszabályokkal összeegyeztethető megoldásokat próbálja rendszerezni és általánosítani, messzemenően szem előtt tartva az előbb említett állam- és társadalomszervezési elvek különbözőségét és primátusát az úgynevezett nemzeti kizárólagosság ideológiáival szemben, amelyeket ez esetben járulékos elemeknek tekintünk. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez utóbbi kijelentéssel sem lebecsülni, sem mentegetni nem kívánjuk azokat a beláthatatlan károkat, amelyeket ezen ideológiák és a megvalósításukra irányuló törekvések jelentenek, amelyek a régióra, de a világtrendekre is hatással vannak.

A közvetlen politikai következményekkel járó eszmei törésvonalak és különbözőségek közül a következőket emeljük ki:

1. A nemzeti szuverenitás – állami szuverenitás különböző értelmezései. 1991 decemberében Genfben véget ért egy 14 éves munka, az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága Nyilatkozat-tervezetének kidolgozása a nemzeti vagy etnikai, nyelvi és vallási kisebbségekhez tartozó személyek jogairól. A második olvasatban tárgyalt szöveg 5. szakaszának 3. pontja eredetileg így hangzott: „E nyilatkozatból semmi nem értelmezhető úgy, hogy az bármilyen tevékenységet megengedne, amely ellentétes az Egyesült Nemzetek céljaival és elveivel, beleértve az államok szuverenitását, területi integritását és politikai függetlenségét.” Egyes delegációk felhívták az ad hoc munkacsoportban részt vevő küldöttek és szakértők figyelmét arra, hogy a) a szuverenitás és a politikai függetlenség fogalmi szinonim fogalmak: b) az ENSZ-Alapokmány nem ismeri a „szuverenitás” fogalmát, csak az „államok szuverén egyenlőségének” a kategóriáját. Parázs vita után, a végső változatban a „szuverenitás” helyett az „államok szuverén egyenlősége” szerepel. Az egyik delegáció, amely ezzel az állásponttal nem értett egyet, a török delegáció volt. Az ad-hoc munkacsoport zárójegyzőkönyvébe a török diplomata kérte a következő záradék felvételét, amely a török kormány hivatalos álláspontját tükrözi: „A politikai egység fogalma lényeges és elengedhetetlen kiegészítője a területi integritásnak. A kisebbségi jogok nem csorbíthatják az államok politikai integritását.” A török álláspont tökéletesen konzekvens és érthető, ha figyelembe vesszük az 1982-es Török Alkotmány 3. cikkének első bekezdését. „A török állam területével és nemzetével oszthatatlan egységet alkot. Nyelve a török.”

Mindazonáltal vannak jelek, amelyek arra mutatnak, hogy a napjainkban még uralkodó nézet, amely szerint az állam az őt alkotó nemzeti többség kizárólagos tulajdona, változóban van. Elég itt az ENSZ Diszkriminációellenes és Kisebbségvédelmi Albizottságának azon 1992-es dokumentumaira és vitájára utalni, amelyek a bennszülött népek és a kisebbségek helyzetével foglalkoznak. Alább részletesen kitérünk e fejleményekre.

2. Egy másik törésvonal a legalitás és legitimitás kettőssége mentén jelentkezik. Erősen tartja magát az az egyébként nem teljesen megalapozatlan nézet, hogy egy általános, titkos, közvetlen és egyenlő választás útján megválasztott törvényhozó hatalom, s az e hatalmi ágban többséggel rendelkező kormány a törvényes választás következtében automatikusan teljes legitimitással rendelkezik. Ebből általában azt a következtetést vonják le némely vezető politikusok, hogy a népszuverenitásra hivatkozva, kivételes helyzetekben alkotmányon kívüli eszközökhöz is lehetséges nyúlni. A példákat az elmúlt három év történéseiből szinte vég nélkül lehetne sorolni, itt azonban csak a probléma jelzésére szorítkozunk. Szintén csak a felvetés szintjén említjük meg azt, hogy sem a politikusok, sem az elméleti emberek a régióban az utóbbi időben nem helyeztek kellő hangsúlyt arra a tényre, hogy komolyan föl sem merült egy független bírói hatalom megteremtésének az igénye – s itt most szándékosan nem a független bíróság fogalmával élünk.

3. Mély és szinte áthidalhatatlan ellentétek tapasztalhatók az önrendelkezés fogalmának értelmezése körül. Az uralkodó nemzetközi jogi értelmezések nem alkalmasak a régióban tapasztalható nemzeti önrendelkezési és kisebbségi autonómia-törekvések intézményes kezelésére. Ez azonban egyes népcsoportokat és népeket, mint például a korábbi Jugoszlávia és a volt Szovjetunió nemzeteit és népeit egyáltalán nem zavarja az önrendelkezési jogra való hivatkozásukban, népszavazások megtartásában és esetenként fegyveres szecesszionista akciók végrehajtásában. Kérdés, meddig viseli el a jelenlegi nemzetközi intézményrendszer ezt a feszültséget? Nem lehet ugyanis véleményünk szerint olyan konzisztens elméleti vagy jogi érvet találni egyetlen nem autoritárius megközelítésben sem, amelynek alapján megtagadható lenne egy kisebbségben élő, önmagát politikailag artikulálni képes nemzeti vagy etnikai közösség számára az önrendelkezéshez való jog, vagyis az a jog, hogy a közösségként való fennmaradását létfontosságúan befolyásoló dolgokban önmaga döntsön. Ráadásul akkor sem, ha az illető közösség nem fogalmaz meg szecessziós törekvéseket, és

politikája ellenőrizhetően és bizonyíthatóan a konfrontáció elkerülését célozza az államalkotó nemzeti többséggel.

4. Következő – igaz, eddig csak közvetetten felmerülő kérdés, amely mentén egy további törésvonal alakul ki az eltérő politikai és jogi értékrendek, szabadságideológiák és nemzetpolitikák, állam- és társadalomszervezési elvek között, az az alkotmány természete, vagy ha úgy tetszik, jogi természete. Tudásunk szerint, elméletileg a kérdést az utóbbi időben a régióban senki nem járta körül, azonban a gyakorlatban máris egyértelmű válaszok születtek az elméletileg feltehető kérdésekre, s az új, elfogadott alkotmányok önmaguk egy-egy alternatívahalmazt alkotnak.

És ezzel máris felvetett problémánk kellős közepén vagyunk. Nagy általánosságban három alkotmányfelfogást különböztethetünk meg:

Az alkotmány, politikai megegyezés, szerződés – tehát tisztán politikai aktus. Ilyen volt az amerikai alkotmány létrejötte pillanatában (1787): lefektette azokat a játékszabályokat, amelyek a hatalmi ágak szétválasztását és egyensúlyát, valamint a központi (szövetségi) hatalom és az államok hatáskörét, egymáshoz való viszonyát rögzítették. A Legfelsőbb Bíróság a Preambulum szövegét következetesen úgy értelmezte, hogy az alkotmány az amerikai nép, és nem a szuverén és független szövetségi államok alkotása.

Az alkotmány jogszabály, ráadásul egy adott ország jogrendjének legmagasabb rendű jogszabálya, amelyből következik a jogrendet alkotó többi norma. Elméletileg a kérdést a legkoherensebb módon Hans Kelsen Tiszta Jogtana fejt ki. A logikailag és érvényességüket tekintve az alapszabályból lépcsőzetesen következő normák legmagasabb szintje az állami jogrendben az alkotmány: „az alapszabályt előre feltételezve (amely föltevés értelmét az előzőekben már előadtuk) a pozitív jog legmagasabb fokát a szó materiális értelmében vett alkotmány képviseli, melynek lényeges funkciója, hogy az általános jogalkotás szerveit és eljárását, azaz a törvényhozást szabályozza. Az alkotmány azonban meghatározhatja jövőbeli törvények tartalmát is; s a pozitív alkotmányok nem ritkán meg is teszik ezt oly módon, hogy bizonyos tartalmakat előírnak vagy kizárnak.” (Megjegyzendő, hogy Kelsen Tiszta Jogtana úgy is értelmezhető, mint kísérlet a zsarnok „jogalkotó”, és a független bíró jogalkalmazó „önkényének” minimálisra csökkentésére.)

Az alkotmány alapvetően két részre tagolódik: egy politikai és egy jogi részre. A klasszikus példa itt az angol alkotmány. Dicey megkülönbözteti a szorosan vett alkotmányjogot (szabályok, amelyek törvények) az alkotmányos egyezményektől (vagyis az olyan szabályoktól, amelyek nem törvények). „A szabályok egyik osztálya valóságos »törvényekből«, vagyis olyan szabályokból áll, amelyek (akár írva vannak, akár nem, akár becikkelyezve, akár a szokás egészéből, a hagyományból vagy bírói alkotta elvekből, az úgynevezett common law-ból származnak) bírói úton kikényszeríthetők. E szabályok a szó valódi értelmében vett »alkotmányjog«, és összességükben, a megkülönböztetés kedvéért, az »alkotmány jogának« nevezhetők.” Ezzel szemben a szabályok másik osztályát „egyezmények, hallgatólagos megállapodások, szokások és a gyakorlat alkotják, melyek a souverain hatalom birtokosainak, a minisztereknek vagy más tiszviselőknek eljárását irányozzák ugyan, de valósággal nem alkotnak jogot, mert bírói úton ki nem kényszeríthetők.” Számunkra ebben az értelemben teljes mértékben elfogadható Hayek megjegyzése, amely szerint „helyesebb az alkotmányokat olyan felsőbb struktúráknak (super-structures) tekinteni, amelyeket azért hoztak létre, hogy a törvény maradandóságát biztosítsák, s nem azért, amint általában értelmezik, hogy a törvények forrásául szolgáljanak.”

Nem kívánunk itt állást foglalni e koncepcionális kérdésekben, pusztán annyit szögezünk le, hogy hozzánk az az alkotmányfelfogás áll közel, amely az egyéni szabadság minél teljesebb biztosítását tűzi ki céljául, s nem elvont (állam)eszmék megvalósítását. Az Egyesült

Államokban zajló viták az alkotmányban nem rögzített jogokról jól jelzik a probléma bonyolultságát a konszolidált demokráciák körülményei között.

Azt állítottuk az előzőekben, hogy a volt kelet- és közép-európai szocialista országok új alkotmányai önmagukban egy-egy alternatívahalmazt képviselnek. Ezt úgy értettük, hogy ezen alkotmányszövegekben együttesen vannak jelen a legmeghökkenőbb politikai deklarációk, az óhajok birodalmába tartozó Legyen (kell) típusú kijelentések, a morális prédikációk, s mindezek összegyúrva egymástól radikálisan különböző államformák intézményeivel. Ennek ellenére három alapvető tendencia figyelhető meg a már létező alkotmányokban, illetve a még folyamatban lévő alkotmányozási tevékenységben: tekintélyelvűség; államcentrikusság; nemzeti kizárólagosságra való nyílt vagy burkolt törekvés.

A következőkben vázolt forgatókönyv csakis akkor válhat operacionalizálhatóvá, ha előáll végre egy olyan nemzetközi konstelláció, amikor egy állam nem indíthat háborút egy másik állam ellen, vagy nem vetheti be fegyveres erőit saját állampolgárai ellen politikai okokra hivatkozva, következmények nélkül. Ez nagypolitikai kérdés, nem is érdemes ehelyütt több szót vesztegetni rá.

Figyelembe véve a fent vázolt törésvonalakat s az alkotmányjogi kérdések tisztázatlanságát, úgy véljük, a következő állítások körül legalább Európában kialakítható minimális nemzetközi konszenzus:

a) A politikai autonómiára – vagyis a teljes értékű önrendelkezés megvalósítására képes, számszerű kisebbségben élő nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási közösségek helyzete éppen úgy, mint a funkcionális autonómiával megelégedő kisebbségeké mindenekelőtt alkotmányos szabályozás tárgyát kell, hogy képezze. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a felek: a többség és a kisebbség(ek) között nemzetközileg garantált megegyezés jön létre.

b) Európában továbbra is a politikai elv marad az államhatárok rendező elve.

c) A nemzeti-nemzetiségi ügyek nem jelentik egy állam kizárólagos belügyét: a nemzetközi felügyelet lehetősége egyaránt szolgálja a többség és a kisebbség érdekeit.

Mielőtt azonban rátérnénk a megegyezés érdemi részére és a nemzetközi intézmények lehetséges szerepére, tekintsük át röviden azokat a nemzetközi intézményeket és fórumokat, amelyek az európai kisebbségek helyzetével (is) foglalkoznak jelenleg.

2. Létező nemzetközi intézmények és mechanizmusok

A közvélekedés szerint – noha 1989 után szinte minden nemzetközi fórum fontosnak tartotta, hogy legalább egy közlemény erejéig foglalkozzon a kisebbségi kérdéssel – a dolgok ennek ellenére egyre rosszabbra fordulnak. Ezzel a véleménnyel maradéktalanul nem lehet azonosulni, amennyiben az érzelmi, szubjektív megközelítést kikapcsoljuk. A Biztonsági Tanácsot leszámítva, a többi globális vagy regionális nemzetközi kormányközi intézmény – struktúrájánál, filozófiájánál, összetételénél fogva nem alkalmas operatív döntések meghozatalára. Az érintett államok igen éberrel ügyelnek arra, hogy ilyen központok ne alakuljanak ki, hiszen ebben szuverenitásuk gyengülését látják, illetve a kisajátítás veszélyét érzik egyes nagy- és középhatalmak részéről. Ezt a tényt tudomásul kell venni. De a hidegháború megszűnése utáni korszakban bőven akadnak jelei annak, hogy a létező fórumok hatékonysága fokozódik az emberi jogok érvényesítését és tiszteletben tartását illetően.

I. Az Egyesült Nemzetek Szervezete

I.1. A Közgyűlés

Az ENSZ-Alapokmány 10. cikke szerint a Közgyűlés „a jelen Alapokmányban meghatározott célok körébe tartozó 8 ügyet megvitathat, és az ilyen kérdésekben vagy ügyekben a 12. cikkben foglalt eset kivételével ajánlásokat tehet az Egyesült Nemzetek

Szervezete tagjainak, a Biztonsági Tanácsnak vagy mind a Szervezet tagjainak, mind a Biztonsági Tanácsnak”. A 98-as ügyrendi szabály szerint (21. cikk) az emberi jogi kérdések a Szociális, Humanitárius és Kulturális Bizottsághoz (a Harmadik Bizottság) intézik, de a Közgyűlés öt Bizottsága közül bármelyik másik is hozzászólhat az emberi jogi kérdésekhez. A 13. cikk szerint a Közgyűlés tanulmányokat indít és ajánlatokat tesz, hogy „az alapvető emberi jogoknak és szabadságoknak mindenki részére fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő megvalósulását elősegítse”.

A Közgyűlés hozzátartozó szervezetei, melyek érdekeltek az emberi jogi és alapvető szabadságok kérdésében, és melyek az itt említett nehézségekkel szemben állhatnak, a következők: Nyilatkozat a Gyarmati Országok és Népek Függetlenségének Helyzetével foglalkozó Különleges Bizottság (Különleges Dekolonizációs Bizottság), az Apartheid-ellenes Különleges Bizottság és a Nemzetközi Jogi Bizottság.

I.2. A Biztonsági Tanács

A Biztonsági Tanács, valamint a Gyámsági Tanács, a Nemzetközi Bizottság, az ENSZ-titkárság, az ENSZ Menekültügyi Főbiztosának Hivatala és a Nemzetközi Bíróság időnként és különböző mértékben foglalkoznak emberi jogi kérdésekkel. Az Alapokmány 24. cikke szerint, a Biztonsági Tanács az a fő ENSZ-szervezet, mely köteles fenntartani a nemzetközi békét és igazságszolgáltatást. Feladata elvégzésében az Alapokmány felhatalmazza a Biztonsági Tanácsot, hogy a megfelelő intézkedéseket tegye meg, beleértve a viták békés megoldására törekvő, valamint az emberi jogok megsértését megelőző és azok elleni fellépést végrehajtó eljárásokat. Amint az iraki kurd és síita kisebbségek, továbbá a volt Jugoszlávia ügyében 1991 és 1992 folyamán hozott határozataiból, valamint ezek előzményeiből világosan kitűnik, a Közgyűlés mellett a Biztonsági Tanács határozatai azok, amelyek a legmagasabb legitimitással rendelkeznek a tagállamok és a nemzetközi közvélemény szemében. Ha korábban konszenzus egyedi esetekben csak a palesztin és a namíbiai kérdéssel, valamint a dél-afrikai kormány apartheid politikájával kapcsolatban jött létre, az előbb idézett esetekből két következtetés adódik. Először is a Biztonsági Tanács operativitása számottevően megnőni látszik, másodsor a határozatok legitimitása és általános elfogadottsága megkönnyíti a konkrét lépéseket az emberi, valamint a kisebbségi jogok védelmére és garantálására illetően. Remélhetőleg az iraki és a volt jugoszláviai fejlemények hatására a hangsúly egyre inkább a megelőzésre helyeződik át – legalábbis a tiltott repülési terület kijelölése ebbe az irányba mutat.

I.3 A Gazdasági és Szociális Tanács

Az ENSZ rendszerén belül a Gazdasági és Szociális Tanács rendelkezik a legtágabb hatáskörrel az emberi jogok területén. A Tanács a Közgyűlés hatálya alatt működik, és évente tesz jelentést ennek a szervezetnek. Fő funkciói az emberi jog területén a következők: tanulmányok és jelentések készítése vagy elindítása nemzetközi gazdasági, szociális, kulturális, oktatásügyi, egészségügyi és hasonló kérdésekben; javaslatok tétele minden személynek az emberi jogok és alapvető szabadságok iránti tisztelet előmozdításáról és betartásáról; a Közgyűlés elé terjesztendő egyezménytervezetek készítése, valamint nemzetközi konferenciák igénylése – az ENSZ által megszabott törvényekkel összhangban – a hatáskörét érintő ügyekben.

I.3.1 Emberi Jogok Bizottsága

A Bizottságot a Gazdasági és Szociális Tanács hozta létre 1946-ban. Az 1946. június 21-i 9(II). határozat a következő feladatokat róta a Bizottságra: javaslatok, ajánlások és jelentések előterjesztése a Tanácsnak nemzetközi jogok jegyzékéről; polgári szabadságokról szóló nemzetközi nyilatkozatokról; a nők státusáról; az információhoz való szabadságról és más

hasonló ügyekről; a kisebbségvédelemről; a faji, nemi, nyelvi vagy vallási megkülönböztetés megelőzéséről; valamint más emberi jogokkal kapcsolatos ügyekről. A Bizottság hatásköréhez tartozik az is, hogy felkérjen ad hoc nem-kormányközi szakértőkből álló munkacsoportokat vagy egyéni szakértőket, a Tanácshoz való további hivatkozás nélkül, de a Tanács elnöke és a Főtitkár beleegyezésével. 1979-ben a Bizottságot felhatalmazták arra, hogy segítsen a Tanácsnak az ENSZ-rendszeren belüli emberi jogokkal kapcsolatos tevékenységek összehangolásában. Az 1947-ben megtartott első ülésén a Bizottság létrehozta a Faji Megkülönböztetés Ellen és Kisebbségi Védelemmel Foglalkozó Albizottságot (a következőkben Albizottság).

I.3.1.1 A Faji Megkülönböztetés Ellen és Kisebbségi Védelemmel Foglalkozó Albizottság

Az Albizottság funkciói, mint az Emberi Jogok Bizottsága fő hozzátartozó testülete, a Gazdasági és Szociális Tanács 9(II) határozata szerint az, hogy tanulmányokat végezzen – főleg az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata figyelembevételével –, és ajánlatokat tegyen a Bizottságnak a bármilyféle megkülönböztetés megelőzésére, mely az emberi jogokat és alapvető szabadságokat, valamint a faji, nemzeti, vallási és nyelvi kisebbségek védelmét illeti. Elvégezhet továbbá bármilyen más funkciót is, melyet a Gazdasági és Szociális Tanács vagy a Bizottság rábíz. Létrejötté óta az Albizottság tevékenysége egyre bővült, s jelenleg az évi négyhetes rendes ülések napirendjén a kisebbségi kérdésre általában félnapos vita jut. A 44. ülés (1992. augusztus – Genf) napirendjén 21 pont szerepelt. Ezek közül hat vonatkozott ügyrendi kérdésekre. Egyetlen pontot (18.) szenteltek a kisebbségvédelem témájára. Részletes megbeszélések folytak általános kérdésekről, például az új nemzetközi gazdasági rendről és az emberi jogok támogatásáról (7.), a gazdasági, szociális és kulturális jogok érvényesítéséről (8.), a bírói hatalom, bírók és szavazóbírók függetlenségéről és elfogulatlanságáról, valamint a jogászok függetlenségéről (11.), az emberi jogokról és a tudományos és technológiai fejlődésről (12.), az emberi jogi szervezetek egyetemes elfogadásáról (13.) és nemzetközi békéről és biztonságról mint az emberi jogok érvényesülésének egyik fontos feltételéről (14.). Az Albizottságnak négy állandó munkacsoportja van: a Bejelentésekkel Foglalkozó Munkacsoport, a Rabszolgaság Jelenkori Formáival Foglalkozó Munkacsoport, a Bennszülött Lakossággal Foglalkozó Munkacsoport és az Albizottság Munkamódszereivel Foglalkozó Munkacsoport.

Az Albizottság a 44. ülésen többször is megtárgyalta a nemzeti, etnikai, nyelvi és vallási kisebbségek kérdését, de ebben az időszakban csak egy tanulmány foglalkozott átfogóan az etnikai, nyelvi és vallási kisebbségekhez tartozókkal, Francesco Capotortié, melynek címe: Tanulmány az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól (továbbiakban: Capotorti-jelentés), melyet 1977-ben fogadtak el (E/CN. 4/Sub. 2/1977/384). A 44/1989 határozatában az Albizottság felkérte egyik tagját, Asbjörn Eide urat, hogy készítsen tanulmányt a következő címmel: Lehetséges módszerek a kisebbségi problémák békés és konstruktív megoldása elősegítésére. Eide 1992. július 1-jén nyújtotta be második jelentését (E/CN. 4/Sub.2/1992/37), melyet az Albizottság 44. ülésén tárgyal meg. A végső jelentést 1993-ra várják.

I.4. A Titkárság – Emberi Jogi Központ

Az Alapokmány 7. cikke szerint a Titkárság az ENSZ egyik fő szerve. A legfontosabb egység a Titkárságon belül az Emberi Jogi Központ, mely valóban az ENSZ emberi jogi központja. Lényeges szolgáltatásokat nyújt az ezzel foglalkozó ENSZ-szerveknek, beleértve a Közgyűlést és annak Harmadik Bizottságát, a Gazdasági és Szociális Tanácsot és annak Szociális Bizottságát, az Emberi Jogok Bizottságát, az Albizottságot és annak hozzátartozó testületeit, a Faji Megkülönböztetés Kiküszöbölésével Foglalkozó Bizottságot, az Emberi

Jogi Bizottságot, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottságát és a Kínzás Elleni Bizottságot. A Központ munkájához tartozik az emberi jogi kutatás és tanulmányok megírása, az emberi jogok végrehajtására vonatkozó második tanulmányok és jelentések elkészítése, valamint az emberi jogok terén való tanácsadás és technikai segédprogram adminisztrálása. Szem előtt tartva e tanulmánynak a céljait, a Központ hat részlegéből háromra utalunk: a Bejelentések Részlege, mely emberi jogok megsértésére vonatkozó állításokat dolgoz fel a megszabott folyamatok szerint; a Különleges Eljárások Részlege, mely szolgáltatásokat tesz az ad hoc vagy nem-szerződésszerű tevékenységeknek, mint például a munkacsoportok vagy rendkívüli előadók; valamint az Emberi Jogok Bizottságának és Nemzetközi Dokumentumoknak részlege, mely az ENSZ nemzetközi emberi jogokkal foglalkozó szerződések véghezvitelével foglalkozik.

I.5. Szerződéseket ellenőrző testületek

Az ENSZ-rendszerben számos specializált, bizonyos ENSZ-egyezmények véghezvitelét ellenőrző testület létezik: a Faji Megkülönböztetés Kiküszöbölésével Foglalkozó Bizottság, az Emberi Jogi Bizottság, a Nők Hátrányos Megkülönböztetésének Kiküszöbölésével Foglalkozó Bizottság, a Kínzás Elleni Bizottság, a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Bizottsága és az úgynevezett Hármak Csoportja, mely az Apartheid Bűncselekmények Leküzdéséről és Büntetéséről szóló Nemzetközi Egyezmény végrehajtását ellenőrzi. Az első kettőnek a hathatóságát növeli az a tény, hogy bizonyos körülmények között figyelembe vehetnek egyéneket vagy az előre látott egyezségokmányok szerinti jogsértett egyénekből álló csoportok által felvetett sérelmeket és értesítéseket, és továbbíthatják nézeteiket az érintett államfélnek vagy egyének/egyéneknek. Államközi viták esetén alapíthatnak ad hoc békéltető bizottságokat a kérdés barátságos megoldása végett. Ha a Kínzás Elleni Bizottság megbízható információt talál rendszeres kínzásokról, megbízhatja egy vagy több tagját, hogy bizalmas értesítést és sürgős jelentést tegyen a Bizottságnak. Évente tesz jelentést a egyezségokmány államfeleinek és a Közgyűlésnek.

I.6. Szakosodott szervezetek

A Közgyűlés 1978. december 14-i 33/54. számú határozata elismeri, hogy az ENSZ egyes szakosodott szervezetei, főleg a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet; az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete; és a Nemzetközi Egészségügyi Szervezet hatályaikon belül programokat alapítottak az emberi jogok előmozdításáért. Ezek a programok jelentősen kiegészítették az ENSZ emberi jogi szerveinek tevékenységét. Például a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet évtizedek óta fáradozik azon, hogy a bennszülött népek jogait előmozdítsa. 1989-ben a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet elfogadta a második, Független Országokban Élő Bennszülött Népekről és Törzsekről Szóló Egyezményt (169/1989). 1991. szeptember 17-én az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének Konferenciája elhatározta, hogy az 1993-ban tartandó 27. ülésén elfogad egy a kisebbségek kulturális jogairól szóló nyilatkozatot. Az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete által elfogadott legfontosabb dokumentumok az emberi és kisebbségi jogok területén az Egyezmény az Oktatásban Alkalmazott Megkülönböztetés Elleni Küzdelemről (1960) és a Nyilatkozat a Fajról és a Faji Előítéletekről (1978).

Nincs mód ehelyütt részletesen és kimerítően ismertetni minden ENSZ-szervet és szervezetet, amely az emberi és kisebbségi jogok területén fejti ki tevékenységét. A Nemzetközi Bíróság szerepét meg kell említeni, mert számos ENSZ-szervezet olyan rendelkezéseket tartalmaz, melyek azt állítják, hogy bármilyen, szerződő felek közti vitát az érinteti egyezség értelmezésére, alkalmazására vagy megvalósulására vonatkozólag a Bíróság elé lehet terjeszteni az érdekelt felek kérésére. Az egyik legfontosabb ilyen egyezség a

Népirtás Büntetvények Megelőzéséről és Megbüntetéséről szóló Egyezmény (IX. cikk). A Gyámügyi Tanács (az Alapokmány 76. cikke szerint) a hetvenes évek végéig fontos szerepet játszott „az emberi jogoknak és alapvető szabadságoknak mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásában és annak felismerésében az előmozdításában, hogy a világ népei egymásra vannak utalva”.

Nem-kormányközi szervezetek is fontos szerepet játszanak az ENSZ-rendszeren belül emberi jogok támogatásában.

II. Európai intézmények

II.1 Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ)

Úgy tűnik, az 1992. júliusi Helsinki EBEÉ-csúcstalálkozó után az úgynevezett „Helsinki folyamat” kifejezést pontosítani kell, hiszen e találkozó határozatai intézményesülési folyamat irányába mutatnak, melynek alapjait a részt vevő államok már lefektették (Párizsi Karta az új Európáért). Az emberi jogok s ezen belül a nemzeti kisebbségek jogai e folyamatban kiemelkedő helyen szerepelnek. Az 1975-ös Helsinki Záróokmány az 1. rész VII. cikkben (Nyilatkozat a Részt Vevő Államok Közös Kapcsolatait Vezérlő Elvekről. Az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartása, beleértve a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és meggyőződés szabadságát.) egy bekezdést szentel a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogainak: „A részt vevő államok, melyeknek területén nemzeti kisebbségek vannak, tiszteletben tartják az ilyen kisebbségekhez tartozó személyek jogát a törvény előtti egyenlőségre; maradéktalanul biztosítják számukra azt a lehetőséget, hogy ténylegesen élhessenek az emberi jogokkal és az alapvető szabadságjogokkal, és így módon védelmezik a nemzeti kisebbségek törvényes érdekeit ezen a téren.” A szöveg részben a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának 27. szakasza szellemében fogant – az akkor egyetlen mértékadó nemzetközileg elfogadott szöveg, annak ellenére; hogy az egyezmény csak 1976-ban lépett életbe –, két ponton azonban lényegesen eltér attól. Egyrészt csak a „nemzeti kisebbség” kategóriáját használja, s ez jellemző a EBEÉ összes ezután elfogadott nyilatkozatára, másrészt az emberi jogok és alapvető szabadságok gyakorlása terén védi a „törvényes érdekeit ezen a téren”. E két fogalom – „nemzeti kisebbségek” és „törvényes érdekeik” körüli konszenzus a mai napig nem alakult ki a szövegek értelmezése folyamán. A bécsi EBEÉ záróokmánya egy lépéssel tovább megy, amikor a 19. pontban leszögezi: „Védelmezik [a részt vevő államok] a területükön élő nemzeti kisebbségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitását, s megteremtik a feltételeket annak előmozdításához.” A legrészletesebb megfogalmazást a nemzeti kisebbségek jogairól azonban az EBEÉ Emberi Dimenziós Konferencia koppenhágai Dokumentuma (1990. június 29.) tartalmazza, mely egész fejezetet (IV. 30 - 40.7 bekezdések) szentel a kérdésnek. A 24 bekezdés közül a 35. számú érdemel különösebb figyelmet, mivel 1945 után először fogalmaz meg ajánlást megfelelő helyi vagy autonóm közigazgatás megteremtésére, és szorgalmazza a kisebbségek identitásának érvényesítését, a kisebbségek különleges történelmi és területi helyzetének megfelelően és az érintett államok törvényeivel összhangban. Más szóval, a második világháború után először történt bátorítatlan kísérlet a kisebbségek intézményes autonómiájának mint az etnikai, kulturális, nyelvi vagy vallási identitás ápolásának és továbbadásának lehetőségére (egyik lehető módszerére). Nem szabad elfelejtenünk, hogy egyrészt 1990 nyarán még csak az előszele létezett annak a nacionalista hisztériának, amely mára egész Közép- és Kelet-Európát hatalmába kerítette, másrészt ez a dokumentum határozottan ajánlás jellegű, vagyis semmire nem kötelezi az államokat. Ha ezek a dokumentumok – a felsorolás nem teljes, de nem is ez a cél – jórészt mint ajánlások, mércék és standardok formájában fogalmazzák meg azt, amit eufemisztikusan

„európai normáknak” szokás nevezni a kisebbségi jogokat illetően, akkor az 1992-es Értekezlet gyakorlati lépést tett e téren.

A Nemzeti Kisebbségek Főbiztosa intézményének – a határozatoknak megfelelően – nem az lesz a funkciója, hogy a kisebbségek jogainak érvényesülését kísérelje figyelemmel és értékelje a különböző országokban, hanem kifejezetten konfliktus-megelőző szerepet hivatott betölteni; az újonnan alakult Nemzeti Kisebbségek Főbiztosának tevékenysége különösen megerősíti az EBEÉ kapacitását az előzetes figyelmeztetés terén. Ez azonban nem lehetséges átfogó és naprakész információs bázis nélkül. Az intézmény egészének felfogása, mely különben Európában meglehetősen elterjedt, de kevésbé részletezett, hogy a nemzeti kisebbségek helyzete elsőrendű biztonságpolitikai kérdés. Mivel a lehetséges konfliktusok többsége a régióban az utóbbi években közvetlen fegyveres konfliktussá fajult, az intézmény hatékony működésének előfeltétele egy jövőbeli – legalábbis katonailag – konszolidált állapot, konfliktus utáni békétárgyalásra alkalmas helyzet. Csak ilyen helyzetben lehet értelme a tényfeltáró vizsgálatnak és az előzetes figyelmeztetésnek. Az EBEÉ által kinevezett Főbiztos mandátuma a konfliktusmegelőzés egyik eszköze lesz a legkorábbi szakaszban. A dokumentum megfogalmazása szerint, elvileg minden olyan feszültség, amely nemzeti kisebbségek és többség között kialakul és erőszakba torkollással fenyeget, s a konfliktusban más állam is érdekelt – általában az úgynevezett anyaország –, a Főbiztos hatáskörébe tartozik. A Főbiztos „korai jelzést” és amennyiben helyénvaló, „korai eljárást” biztosít a kialakuló konfliktus legkorábbi fázisában olyan nemzeti kisebbségi ügyekben, melyek nem haladták meg a korai figyelmeztetés fázisát, hanem, a Főbiztos megítélése szerint, potenciálisan konfliktussá fajulhatnak az EBEÉ-területeken, megzavarva a résztvevő államok közti békét, stabilitást vagy kapcsolatokat; ez a Tanács vagy a Feljebbvaló Hivatalnokok Tanácsának a figyelmeztetését és eljárását igényli.

Ha eltekintünk attól a tényről tehát, hogy a jelenlegi helyzet gyakorlatilag meghaladta a Főbiztos intézményét (három vagy négy évvel ezelőtt létrehozása nagyobb súllyal bírt volna), a Határozatokban körülírt mandátum keretei több kérdést továbbra is nyitva hagynak. Lehet-e szerepe a főbiztosnak akkor, ha a kisebbségeket törvényhozói úton diszkriminálják, vagyis a konfliktus egyelőre a politikai és parlamenti szférára korlátozódik? Elég itt csak a balti államokban végbemenő folyamatokra utalni. Hasonlóan minden EBEÉ-dokumentumhoz, a Főbiztosra vonatkozó határozatok is következetesen csak a „nemzeti kisebbség” kategóriáját használják, amely azonban, mint utaltunk rá, egyáltalán nem képezi értelmezési konszenzus tárgyát. Vallási vagy nyelvi kisebbségek, etnikai csoportok esetében vajon nem térhetnek-e ki az államok az együttműködés elől fogalmi kibúvókra hivatkozva? A mandátum 5/c pontjának megfelelően, a Főbiztos nem foglalkozik egyéni sérelmekkel. Ez mindenképpen szemléletváltást jelez, de ezzel az intézmény élesen elhatárolódik a létező konfliktusfeloldó intézményektől, amelyek csak a saját névben történt megkeresésekkel foglalkoztak. A mandátum 26/b pontjának megfelelően a közvetlenül érintett felek között szerepelnek a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek által felhatalmazott nemzeti kisebbség szövetségei, nem kormányközi szervezetei, vallási és más csoportok képviselői. Ezzel a kitéttel a Főbiztos mandátuma határozott politikai színezetet nyer, hiszen az a legtöbb esetben politikai mérlegelés kérdése, hogy ki vagy kik minősülnek a kisebbségek legitim képviselőinek. Jogi értelemben vett megbízásról itt nyilvánvalóan nem beszélhetünk.

Végül, a Határozatok egészét tekintve megfigyelhető egyféle redundancia a Főbiztos intézményét illetően. A Prima facie potenciális konfliktus veszélye – mint az eljárás előfeltétele, máris az egész régióban gyakorlatilag általánosult. Ha a helyzet alapvetően nem változik, senki nem állíthatja felelősséggel, hogy egy adott kisebbség vitatott vagy potenciálisan vita tárgyát képező politikai, jogi vagy kulturális státusa eleve kizárja a Határozatok által körülírt konfliktus veszélyét. Vagyis olyan konfliktusét, amely közvetlenül fenyegeti a stabilitást és a békét a régióban. Egyszerűen Kelet és Közép-Európában ma ilyen

szituáció nem létezik. Ebben a perspektívában a Főbiztos intézménye kevésnek bizonyul a problémák nagyságához képest.

Összehasonlításképpen elmondható, hogy a Főbiztos intézménye, mandátumát tekintve leginkább az ENSZ Emberi Jogok Bizottsága által a bizalmas eljárás keretén belül kiküldött független szakértő státusával mutat rokonságot a Gazdasági és Szociális Tanácsnak a bizalmas folyamatról szóló XLVIII. számú határozata szerint. De amíg a független szakértő határozottan depolitizált intézmény, a Főbiztos intézménye – az EBEÉ egészének jellegéből adódóan – nem az. Ezért égetően szükséges lenne egy részletes statútum kidolgozása, amely egyrészt a nyitott kérdésekre választ adna, másrészt – az EBEÉ intézményesülési folyamatának megfelelően – a tisztán politikai szempontokat a minimálisra csökkentené a mandátum és az eljárási szabályok meghatározásánál. A statútum ugyanakkor beilleszthetné a Főbiztos intézményét az elvileg hasonló ügyekben illetékes, döntőbíróság típusú intézmények rendszerébe, ezáltal is elősegítve a nemzetközi együttműködést (Nemzetközi Bíróság, Emberi Jogi Bizottság, Emberi Jogok Európai Bizottsága).

II.2. Európa Tanács

Az Európa Tanács 1949-ben alakult Strasbourgban. Főleg kulturális és politikai szerepe van az Európa egysége fogalmának megőrzésében azzal, hogy fórumot létesít az Európai Gazdasági Közösség tagságán kívül. Fő szervei a tagállamok követeiből álló Parlamenti Közgyűlés, a Miniszteri Bizottság és a Titkárság. Legnagyobb eredményeket az emberi jogi kérdésekben ért el. A tagállamok által aláírt Európai Emberi Jogi Egyezmény (1950 Róma) megalapította az Európai Emberi Jogi Bizottságot és az Emberi Jogok Európai Bizottságát. Az egyik legfontosabb, emberi jogokat védő eljárást az Egyezmény 25. cikkelyében szögezték le, mely szerint a Bizottság „természetes személy, nem kormányzati szervezet vagy egyének csoportja által az Európa Tanács Főtitkárához intézett kérelmeket fogadhat el, ha az említettek azt állítják, hogy a jelen Egyezményben meghatározott jogok valamely magas szerződő fél általi megsértésének áldozatai, amennyiben az a magas szerződő fél, amely ellen panaszt emeltek, kijelentette, hogy elismeri a Bizottság illetékességét ilyen kérelmek átvételére. Azok a magas szerződő felek, amelyek ilyen nyilatkozatot tettek, kötelezik magukat arra, hogy semmilyen módon nem akadályozzák e jog hatékony gyakorlását”.

A kisebbségi jogokat illetően, a Tanácsnak két fő tevékenysége említhető: a kodifikációs folyamat és a „soft law” kisebbségvédelem. A kodifikációs folyamat eredményeként az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 1992. június 24-én elfogadta az 1992. október 2-i dátummal aláírásra megnyitott Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját*¹. A Karta nem a kisebbségeket védi, illetve nem a kisebbségek jogait tartalmazza, hanem az úgynevezett „hagyományosan használt nyelvek” használatának szabályait, illetve az ezekhez kapcsolódó állami kötelezettségeket rögzíti.

A „soft law” típusú kisebbségvédelmi tevékenységen azt a főleg ajánlásokból, irányelvekből és jelentésekből álló anyagot értik, amely az Európa Tanács intézményrendszerében, különösen az ET Parlamenti Közgyűlése keretében született az ötvenes évekkel kezdődően. Az egyik legfontosabb ajánlás az 1134/1990-es, ugyanis felállítja azokat az alapelveket, amelyekre vonatkozóan nemzetközi konszenzus létezik, kifejezi azt a törekvést, hogy az ET-tagsági felvételi kérelmek elbírálásánál ezek meghatározó kritériumként szerepeljenek a tagságért folyamodó állam kisebbségekkel szembeni magatartásának mérlegelésénél. A 456/1990. számú irányelv az ET etnikai jellegű konfliktusban betöltendő közvetítő és békítő szerepét kívánja intézményesíteni. Fontos törekvés az ET Parlamenti Közgyűlése munkájában az Európai Emberi Jogi Egyezmény kiegészítése egy, a kisebbségek jogaira vonatkozó jegyzőkönyvvel, valamint a Jogi és Emberi Jogi Bizottság tanulmányának, és ha lehetséges, konkrét javaslatait tartalmazó jelentésének elősegítése az Európai Kisebbségek Bizottsága, illetve egy döntőbírói tanács létrehozására.

Ugyancsak a „soft law” kategóriába tartoznak az ET úgynevezett hozzájárulásai, a különböző nemzetközi rendezvények sikeréhez az utóbbi néhány évben, s azok az anyagok amelyek általában az európai tapasztalatokat összegzik a kisebbségvédelem terén. Ezek közül kiemelkedik az EBEÉ 1991-es genfi kisebbségi szakértői szemináriumára készített anyag.

II.3. Európai Közösségek

Az Egységes Európai Okmány (1986) s az azt megelőző egyezmények nem foglalkoznak tételen sem az emberi, sem a kisebbségi jogok tárgykörével. A maastrichti szerződés esetében sincs ez másként. Az Európa Parlament azonban mint az EK felügyeleti és tanácsadói testülete, a nyelvi kisebbségek ügyében túllépett szorosán vett hatáskörén. A plenáris ülés, számos bizottságban folytatott vita után 1981-ben Határozatot fogadott el a regionális nyelvek és kultúrák, valamint az etnikai kisebbségek Kartájáról. A Határozat számos pozitív ajánlást fogalmaz meg, többek között azt, hogy a Regionális Alapból támogassanak regionális gazdasági vállalkozásokat is, mivel a gazdasági alap elengedhetetlen a kulturális és etnikai identitás megőrzéséhez és a helyben maradáshoz. Újabb határozat született ebben az ügyben 1983-ban, abban az évben, amikor a Közösségek Bizottsága beszámolt a Veszélyeztetett Nyelvek Irodájának felállításáról Dublinban.

A maastrichti szerződés rendelkezései az európai állampolgárságról valószínűleg különösebb szerepet nem fognak játszani az emberi és kisebbségi jogokat illetően. Ez utóbbi esetben talán a szerződés azon rendelkezései hozhatnak hosszú távon valamilyen elmozdulást az EK esetében, amelyek a Régiók Tanácsa felállítását tervezik. A Tanács, amely a „regionális és helyi közösségek képviselőiből” áll (198/A cikk), konzultatív funkciókat tölt be az Európa Tanács és a Bizottság mellett.

III. Regionális együttműködés Közép- és Kelet-Európában

Az 1989-es forradalmak után közvetlenül több kormány is megfogalmazta a két- és többoldalú együttműködés szükségességét az emberi jogok és a kisebbségek jogai védelmében. Az etnikai keveredés és a történelem viharai következtében nincs a régióban olyan állam, amelyet ne érintene a nemzeti vagy etnikai, nyelvi vagy vallási kisebbségek kérdése. Egyrészt területén jelentékeny kisebbségek élnek, másrészt pedig saját nemzetrészei élnek más, leginkább szomszédos államok területén. Kézenfekvő lenne tehát a minél mélyebb két- vagy többoldalú együttműködés. Egyre azonban példákat alig találunk. 1989 után a német-lengyel és német-csehszlovák államközi szerződéseken kívül, amelyek viszonylag részletes kisebbségi tárgyú (elsősorban a német kisebbséget érintő) rendelkezéseket tartalmaznak, létezik egy közös nyilatkozat Ukrajna és Magyarország együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosításáról. (1991. március 31.). Ez utóbbihoz csatlakozott később Horvátország, és jelezte csatlakozási szándékát Szlovénia is.

Számos kormány egyenesen elzárkózik a kérdés kétoldalú tárgyalásától, a belügyekbe való be nem avatkozás elvére hivatkozva. Emögött lényegében az a félelem húzódik, hogy maga a tárgyalás ténye egyfajta elismerése lenne az úgynevezett anyaország illetékességének a határain túl élő nemzetrészei ügyében. Miután a volt Pentagonale tagállamainak (Ausztria, Cseh és Szlovák Köztársaság, Jugoszlávia, Magyarország és Olaszország) közös előterjesztése az Etnikai Kisebbségek Jogainak Nyilatkozata tárgykörében az EBEÉ koppenhágai értekezletén megbukott, hasonló próbálkozás nem történt sem a régi keretben, sem az utódszervezetekben (Hexagonale, Közép-Európai Kezdeményezés).

IV. Létező nemzetközi dokumentumok

Számos 1945 után keletkezett nemzetközi dokumentum tartalmaz rendelkezéseket a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekre vonatkozóan. Léteznek továbbá olyan szövegek,

amelyek bizonyos rendelkezései úgy is értelmezhetők, hogy e közösségekre és csoportokra, jogaikra, vagy védelmükre vonatkoznak. Visszatekintve, két zsákutcába vezető vitáról kell szólni, amely az elmúlt negyven évben folyt a különböző nemzetközi fórumokon, amelyek tanulságait az érintettek távolról sem vonták még le. Az egyik téma a kisebbség fogalmának meghatározása, a másik az úgynevezett kisebbségi kollektív jogok kérdése volt.

Már a Capotorti-jelentés leszögezte 1977-ben: „Az Alapokmány 27. cikkelyében kifejtett elvek alkalmazása nem függhet a »kisebbség« »univerzális« meghatározásától. Az ellenkezőjének állítása elhomályosítja a valódi kérdést.” A rendkívüli előadó, Asbjörn Eide második jelentése felveti a kérdést, de nem ad megoldást. A nézet, miszerint nem lehet a diszkrimináció veszélye nélkül megalkotni egy normatív definíciót a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekről, úgy tűnik, lassan létjogosultságot nyer. Ez nem jelenti azt, hogy a leíró jellegű tudományok ne lennének képesek érvényes meghatározások kidolgozására, sajátos szempontjaiknak megfelelően. Azonban kétséges, hogy bármilyen elvont, leíró jellegű definíció alkalmas a jogi operacionalizálásra. Két közvetlen gyakorlati hatása is van e nézet térnyerésének: kiküszöböli az úgynevezett „mesterséges kisebbségek” körüli politikai vitákat, továbbá elkerüli azt, hogy kisebbségek léte póré fogalmi vitává degradálódjon. Közvetve pedig, az egyén felelősségére apellálva, kiteljesíti a szabad identitásválasztás elvét.

A kisebbségi kollektív jogok fogalma ugyanolyan tautologikus, mint általában a kollektív jogoké: jogok és jogosítványok, amelyeket csoportosan vagy közösségben lehet gyakorolni. Az olyan kollektív jogok, mint a fejlődéshez, a békéhez és biztonsághoz vagy az egészséges környezethez való kollektív jogok általában objektív kritériumok által meghatározott csoportok (állampolgárság, területi illetőség stb.) által is gyakorolhatók. A népek, nemzetek és nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek „kollektív” jogai azonban olyan csoportok által gyakorolt vagy gyakorolni kívánt jogok, amelyeket az objektív kritériumokon kívül erős szubjektív adottságok kötnek össze, s amelyek e csoportok közösségi jellegét reprezentálják, a pusztá társuláson túl. Ezek közül megemlíthetjük a közösség akarását (az összetartozás-tudatot), a közösségi szolidaritás belső normáinak spontán kialakítását, valamint a közös eredet tudatát, amelynek objektív ismérvei a legtágabb értelemben vett hagyomány fogalmába tartoznak.

Amennyiben az 1989 után Kelet- és Közép-Európában felállított „kisebbségi kívánságlistákból” elhagyjuk az identitáshoz és az önrendelkezéshez való jogokat, kiderül, hogy „kisebbségi jogok” mint olyanok nincsenek. Ami marad, az az általános emberi jogok kategóriáin belül meghatározható, esetleg a szabad gyakorlás igényel speciális keretet, de ez nem érinti a lényegét. Amikor identitáshoz való jogról beszélünk, célunk nem az, hogy egy újabb emberi jogot adjunk hozzá a létező listához. Az identitáshoz való jogot, mint emberi jogot az alapvető emberi jogok, a lelkiismereti, a szólás-; a gyülekezési és egyesülési jogok sajátos szintéziseként fogjuk fel a legtágabb értelemben vett választáshoz való joggal: vagyis egy közösséghez való tartozás vagy nem tartozás szabad opciójával. Az egyén szabad akarata az, amely ez esetben a döntő, és nem metafizikai, származási vagy egyéb, transzperszonális megfontolások. Önrendelkezésen pedig azt értjük, hogy egy közösségnek joga van azon életbevágó ügyekben saját maga dönteni, amelyek közösségként való létét és fennmaradását közvetlenül érintik.

Ezek közül első helyen az identitás ápolása, fejlesztése és továbbadása áll. Ez utóbbi, az identitás továbbadása, átörökítése az utódok számára az a mozzanat, amely a nemzetet, a népet vagy a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségeket megkülönbözteti a kulturális, a par excellence politikai vagy más, objektív alapon meghatározott csoportoktól és az olyan kisebbségektől, mint a szexuális, foglalkozási stb. kisebbségek. Ebből az is nyilvánvaló, hogy az identitáshoz és az önrendelkezéshez való jog egyaránt megilleti a fenti értelemben vett közösségeket, azaz a nemzetet, a népet, a

kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi csoportokat. Az, hogy e jogok gyakorlása milyen keretek között valósul vagy valósulhat meg, tisztán gyakorlati kérdés. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

Amikor tehát azt állítjuk, hogy számos létező emberi jogi dokumentum tartalmaz közvetlen vagy közvetett rendelkezéseket tárgykörünket illetően, ezt a fentiek értelmében értjük. Amennyiben ezt a nézetet elfogadjuk, értelmezhetővé válik az a meglehetősen homályosnak tűnő állítás, amely szerint a kisebbségek jogai az emberi jogok részét alkotják. Értelmezésünk szerint csak az identitáshoz és az önrendelkezéshez való jogok jelentik azokat, a kisebbségben élőket is megillető jogokat, amelyek univerzális jogok. Ezen jogok érvényesülését elősegítő vagy garantáló szubszidiáris jogok és jogosítványok már nem tartoznak ebbe a kategóriába. Nehezen lehetne megvédeni azt a tételt, hogy a számi (lappok) rénszarvastenyésztéshez kapcsolódó jogai emberi jogok. Azonban ezek a jogosítványok elengedhetetlen feltételei a számi identitás, s végső soron a számi közösség fennmaradásának. Az államon belüli csoportautonómia különböző fokozatai sem tekinthetők emberi jogoknak. Ezek pusztán az önrendelkezési jog gyakorlási keretei. Ugyanakkor nehezen képzelhető el a csoportidentitás fenntartása és továbbadása a csoportautonómia minimuma nélkül.

IV. 1. Az Egyesült Nemzetek Szövetségének egyetemes emberi jogi dokumentumai

Az univerzális érvényű dokumentumoknak két csoportja ismeretes: egyezmények és nyilatkozatok. Az évek folyamán kiderült, hogy sokkal könnyebb az előrelépés a különböző területeken a nyilatkozat típusú dokumentumok kidolgozásával, amelyek mint standardok legfőljebb morálisan kötik az ENSZ tagállamait, mint egyezmények által, amelyek jogilag is kötik a csatlakozó államokat. Ez különösen érvényes olyan kényes kérdésekre, mint a diszkrimináció megelőzése, amely kategóriába módszertanilag a kisebbségek védelme is tartozik az ENSZ rendszerében.

1. Az univerzális standardok és normák szövegei, amelyek közvetve tartalmaznak előírásokat a kisebbségek emberi jogaira vonatkozóan, akkor válnak értelmezhetővé, ha elfogadjuk az identitáshoz és az önrendelkezéshez való jogokat, mint a kisebbségben élő nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi közösségeket is megillető univerzális emberi jogokat.

A következő dokumentumokat sorolhatjuk ide: Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18., 19., 20., 21., 26. és 27. cikkei; Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 18., 19., 20., 21., és 22. cikkei; Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 13. és 15. cikkei. Tudatosan nem idéztük ezen dokumentumok önrendelkezésre vonatkozó kitételeit, mivel az ezekre való hivatkozás elkerülhetetlenül a megoldhatatlan definíciós vitába torkollik. Nem érv ebben az esetben ugyanis az, hogy a nemzetközi jog csak a népek és nemzetek önrendelkezési jogát ismeri el, a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségeket nem. Röviden utalnánk arra pusztán, hogy mind a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, mind a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya szószerint egyező első szakaszainak az önrendelkezés tartalmát illető megállapításai mutatis mutandis alkalmazhatók a kisebbségben élő közösségekre is. Miért ne lenne érvényes ebben az esetben is az, hogy: „E jog értelmében a népek szabadon határozzák meg politikai rendszerüket és szabadon biztosítják gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésüket” „amennyiben ezt nem úgy fogjuk fel, mint a szecesszióhoz vagy az önálló államhoz való jogot-ez utóbbiról sem szólnak expressis verbis a nemzetközi dokumentumok? Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy az önrendelkezési elv túlnyomórészt azokban az esetekben érvényesült, amikor az érintettek azt - általában fegyveres - szabadságharc útján vívták ki. Ez a gyakorlat azonban anakronisztikus, és nem folytatható. Más megoldásokat kell találni, amelyek biztosítják a békés, belső önrendelkezés államon belüli kereteit, s amelyek összeegyeztethetők a tagolt hatalmi és társadalmi struktúrán alapuló tömegdemokrácia elveivel. Ezek az érvek véleményünk szerint még

súlyosabban esnek latba, ha összevetjük őket az Emberi Jogok és a Népek Jogainak Afrikai Kartája (1981) 19-24. cikkelyeinek rendelkezéseivel, amelyek ez idő szerint a legrészletesebben taglalják a népek önrendelkezési jogának tartalmát.

A fent idézett helyek elsősorban az identitáshoz való jogra vonatkoztathatók, de az egyesülési és gyülekezési jogra – mint politikai jogokra – vonatkozó részek értelmezése egy (ön)korlátozott önrendelkezési jog melletti érvelésnél helyénvaló.

2. Az univerzális standardok és normák közül, amelyek közvetlenül vonatkoznak a kisebbségekre elsősorban a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 27. cikkét említhetjük mint mértékadó rendelkezést. Ide sorolhatjuk még a következőket: Egyezmény a Népirtás Büntetnének Megelőzéséről és Megbüntetéséről (1948) II. cikke; az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének Egyezménye az Oktatásban Alkalmazott Megkülönböztetés Elleni Küzdelemről (1960) 2. és 5. cikke; Faji Megkülönböztetés Valamennyi Formájának Kiküszöböléséről Szóló Egyezmény (1965) 1., 2., 3. és 5. cikke; az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének Nyilatkozata a Fajokról és a Faji Előítéletről (1978) 1., 2., 5. szakaszait; A Vallási Alapon Történő Intolerancia és Diszkrimináció Valamennyi Formájának Kiküszöböléséről Szóló Nyilatkozat (1981) 1, 6.

1992 februárjában az Emberi Jogok Bizottsága, majd ezt követően a Gazdasági és Szociális Tanács is jóváhagyta a Nemzeti vagy Etnikai, Vallási és Nyelvi Kisebbségekhez Tartozó Személyek Jogairól Szóló Nyilatkozattervezet Közgyűlés elé terjesztését. Ez a dokumentum az ENSZ történetének első, a tárgykört átfogni próbáló dokumentuma. Fontosságát aligha lehet eltúlozni, noha szövege nem a kisebbségek, hanem a kisebbségekhez tartozó személyek jogairól és az államok megfelelő kötelezettségvállalásáról szól. Alapvető módszertani problémáját abban látjuk, hogy nem tesz különbséget a formális (közigazgatási vagy bírói) úton vita tárgyává tehető jogok, valamint az olyan jogok között, amelyek ugyan univerzális emberi jogok, s közösségben gyakorolhatók, de élvezetük nem garantálható közvetlenül formális eljárás útján. Míg az első esetben a jogok alanyai valóban a kisebbségekhez tartozó személyek, illetve az általuk létrehozott intézmények, szervezetek, egyesületek, vagyis a jogalanyok konkrét esetekben is megnevezhetők, a második esetben a jogok alanyai lehetnek összetételükben objektív módon nem meghatározható csoportok és közösségek. Ez utóbbi kategóriába tartoznak a tisztán politikai jogok is, például a saját politikai státus meghatározásának joga, a részvétel joga a politikai életben, a nyilvános politikai szervezkedéshez való jog stb. A szöveg azonban alkalmas arra, hogy értelmezéssel e kérdések egy része tisztázódjék. A nyitva maradó problémákat pedig további kodifikációs munka tárgyává szükséges tenni, nemzetközi és belső állami szinten egyaránt. Természetesen a szöveg nem tartalmazza a nemzeti, etnikai, nyelvi vagy vallási kisebbség fogalmának definiálását, de nem válik parttalanná, mivel az identitás kategóriájára épít. Az I. cikk első bekezdése szerint az államok kötelesek megvédeni a nemzeti vagy etnikai, kulturális, vallási és nyelvi kisebbségeik identitását saját területükön, és kötelesek támogatni az identitás megőrzésének feltételeit.

*A tanulmány egy hosszabb munka első része.

*¹A Karta szövegét 138-152. lapunk oldalain!

GÁSPÁR BÍRÓ

ON THE PRINCIPAL NOTIONS AND INSTITUTIONS OF THE INTERNATIONAL PROTECTION OF MINORITIES

In this article the author analyses the current search for a consensus to renew the international institutions for minority protection eliminated after 1945. The article begins with a discussion of the various forms of democratic resolution of minority issues. After evaluating the new

constitutions of East-Central Europe, the author introduces the minority-protecting functions of the international political and legal institutions: UN bodies, the new mechanism and organs of the CSCE, and the minority question-related legal aspects of the Council of Europe, the European Community, and other institutions of East-Central European regional cooperation. Emphasizing the right to identity and self-determination, the author also analyses the UN draft Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities.

KRASZTJO MANCSEV

A muzulmán kisebbségek a Balkán-államok politikájában*

A Balkán-félsziget muzulmán lakossága múltbeli életének és sorsának kérdése csakúgy, mint a balkáni országok politikájában elfoglalt helye mindenekelőtt a történelemtudomány kérdése. E témának legkevesebb három aspektusa van: a kérdés minden muzulmánok által is lakott balkáni ország történelmének része; másodszor az egyes balkáni országok közötti kapcsolatok problémája és ebben az értelemben a nemzetközi kapcsolatok része; harmadszor az iszlám világ történetének és a különböző vallási közösségek közötti kapcsolatok része.

A Balkán muzulmán lakossága mindig valamilyen politika célpontja volt. Itt a balkáni nemzeti államok saját muzulmán lakosságukkal szembeni politikájáról, Törökországnak az Oszmán Birodalom felbomlása után a Balkán-félszigeten maradt muzulmánokkal szembeni politikájáról van szó, illetve a világ többi részének viszonyáról Délkelet-Európa nemzetiségi, vallási és kisebbségi problémáihoz.

Ebben az értelemben a kérdés ma is aktuál-politikai jelentőséggel bír. Azon tényezők közül, amelyek a balkáni államok politikáját a Balkán muzulmánjaival kapcsolatban meghatározzák és motiválják, különösen fontos szerepet játszik a Balkán történelmileg kialakult államterületi és nemzetpolitikai status quoja, azaz a Balkánon létező realitások.

Éppen ebben a vonatkozásban van kapcsolat a történelem és a politika között: a politikát a létező realitások határozzák meg, a történelem pedig megmagyarázza e realitások kialakulását és érvényre jutását. Éppen ezért jó politikát csak a történelem alapján és vele összhangban lehet csinálni. Természetesen nem kevés olyan eset van, amikor a történelem figyelembevétele nélkül vagy megmásításával politizálnak, de az ilyen politika általában rosszul végződik.

Ismeretes, hogy a Balkán-félsziget soknemzetiségű terület. Aránylag nem nagy területen sok nemzet alakult ki, amelyek az idegen uralom viszonyai között (az Oszmán vagy a Habsburg Birodalom keretei között) konszolidálódtak. Ráadásul a Balkánon három vallás és egyház: a keleti pravoszláv, az iszlám és a katolicizmus találkozik és harcol egymással évszázadok óta. A legkedvezőtlenebb helyzetbe a keleti pravoszlávság került, hosszú időre nélkülözte saját államszervezetét, amely támasza lett volna. A félsziget lakossága, többségében keleti pravoszláv keresztény, a modern balkáni nemzeti államok létrejöttéig állandó nyomásnak volt kitéve két oldalról is - az iszlám mint az Oszmán Birodalom hivatalos vallása részéről és a katolicizmus mint a Nyugat, az Osztrák Birodalom uralkodó vallása részéről.

Erre vezethető vissza a különböző vallási közösségek, a nagyszámú muzulmán lakosság jelenléte a Balkánon csakúgy, mint a nemzetiségi és vallási szempontból vegyes területek megléte. Különösen tipikus ebből a szempontból Bosznia-Hercegovina demográfiai fejlődése. A terület oszmán meghódítása után tömegesen terjedni kezd az iszlám, így aztán a 17. század elején a lakosság háromnegyede már muzulmán.¹ Később a muzulmán és a keresztény lakosság aránya megváltozik a keresztények javára, de az iszlám nem veszti el vallási pozícióit a lakosság nagy részének körében. (A 19. század közepén Bosznia-Hercegovina lakosságának 44,9%-a keleti pravoszláv, 37,7% muzulmán és 16,5%-a katolikus vallású.)² Hasonló arány mutatkozik a három vallási közösség között az Oszmán Birodalom visszavonulása után is. Az osztrák-magyar okkupáció idején (1878-1918) Bosznia-Hercegovina muzulmán lakosságának száma: 1879-ben 448 613, 1885-ben 492 716, 1895-ben 548 632, 1910-ben 612 137.³ Megközelítőleg ez a helyzet a világháború után is, amikor e terület Jugoszlávia részévé válik: 1921-ben 588 247 főt tesz ki a muzulmánok száma.⁴

Napjainkban Bosznia-Hercegovina lakosságának legnagyobb része muzulmán – körülbelül 1 630 000 fő, azaz a köztársaság lakosságának közel 50%-a (a szerbek száma 1 320 000 fő, azaz 32,02%, a horvátoké – 758 000 fő, vagyis 18,38%).⁵

A bosznia-hercegovinai muzulmánok nem tudnak és nem beszélnek törökül – nyelvük a szerbhorvát. Az oszmán uralom idején az esetek többségében ők az Oszmán Birodalom uralkodó osztályának részét alkották, vagyis sajátos privilegizált lakosságot jelentettek. Teljesen természetes, hogy az osztrák-magyar időkben sikraszálltak privilégiumaik megtartásáért: 1878 és 1882 – az osztrák-magyar megszállás elleni felkelések éve; a 19. század vége, a 20. század eleje – harc a vallási és közművelődési autonómiáért; 1907 – a „Muzulmán népi szervezet” elnevezésű politikai párt létrehozása. Az annexió (1908) után a bosznia-hercegovinai muzulmán mozgalom inkább az osztrák-magyar megszálló hatalommal kezdett együttműködni, mint a szerb politikai erőkkel.⁶ Az éppen hatalmon levőkkel való együttműködés később is megmaradt, amikor az úgynevezett Jugoszláv Muzulmán Szervezet vezetői a különböző politikai kombinációkba bekapcsolódva, miniszterként részt vettek a Jugoszláv Királyság különböző kormányaiban.⁷

Az Oszmán Birodalom széthullása után Bosznia-Hercegovinán kívül népes muzulmán lakosság maradt a Balkán többi részén is. A statisztika azt mutatja, hogy például 1921-ben Macedóniában a Novipazari szandzsákban, Koszovóban és Metohiában 705 554 muzulmán él, akik e területek lakosságának 47,85%-át adják. Ezek nagyobb részét, 418 937 főt a jugoszláv statisztika albán muzulmánként jelöl,⁸ akik napjainkban nemcsak Koszovó és Metohia, de a Macedón Köztársaság más nyugati vidékein is többséget alkotnak. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a bosznia-hercegovinai muzulmánoktól eltérően, akik a történelem során elkülönültek, Albánia muzulmánjai, beleértve Koszovó és Metohia mohamedánjait is, az albán nemzet alapvető alkotóelemévé váltak (az albán katolikusokkal és az albán pravoszlávokkal együtt).

Ami Bulgáriát illeti, itt a körülmények hatására a muzulmánok két típusa alakult ki: a bolgárul beszélőké és a törökül beszélőké. Az előbbieket a Rodope vidékén, Lovecs és Pirin környékén, az utóbbiak pedig északkelet Bulgáriában és Kardzsali vidékén élnek. Ha hihetünk Mithad pasának, akkor az oszmán uralom végén bolgár földön több mint 1 millió muzulmán élt.⁹ A bolgár statisztikák szerint pedig a bolgár állam területén a bolgárul beszélő muzulmánok száma 1880-ban 20 000 fő, 1905-ben 19 373 fő, 1910-ben 28 143 fő, 1920-ban 88 399 fő, 1926-ban 102 353 fő. (Számuk hirtelen megnövekedése 1920-ban, a Balkán háborúkat megelőző évekhez képest, a bolgár államhoz csatolt, kompakt bolgár-mohamedán lakosságú területeknek köszönhető.) A bulgáriai török ajkú muzulmánok száma pedig a következőképpen alakult: 1880 – 650 000 fő, 1905 – 488 010 fő, 1920 – 520 000 fő, 1926 – 577 555 fő.¹⁰ Amíg a bolgár ajkú muzulmánok körében határozott törekvés alakul ki a vallási és a nemzeti hovatartozás különválasztására, azaz magukat bolgárnak vallják, addig a török ajkúak éppen ellenkezőleg, török nemzeti öntudatú, elzárkózásra hajlamos közösséget alkotnak, és inkább Törökország felé tekintenek, mint Bulgária felé.

Tehát az Oszmán Birodalom megszűnése után a Balkánon nagyszámú muzulmán népesség maradt. Ugyanakkor a 19. században létrejött balkáni nemzeti államok egyike sem a nemzet, a terület és az állam egybeesésének elvére épül. Ráadásul sok helyütt találni vegyes lakosságú területet. Ez a helyzet nem teszi lehetővé az olyan etnikai határok megvonását, amelyek az egész nemzetet egy államba fognák anélkül, hogy más származású és vallású lakosságot magába foglalnának. Ebből ered az úgynevezett kisebbségi probléma, a kisebbségek nemzetközi védelmének kérdése, amely a Balkán muzulmán lakosságát is érinti. Az Oszmán Birodalom (illetve a Török Köztársaság), a nagyhatalmak és a balkáni államok által aláírt nemzetközi szerződések többsége tartalmaz a vallási és nemzetiségi kisebbségek védelmére vonatkozó kitételeket is, beleértve a Balkán Törökországon kívül maradt muzulmán lakosságának pártfogását is. A kisebbségek védelmének kérdése nemzetközi jogi

megfogalmazást nyert a versailles-i békeszerződések rendszerében 1919–1920-ban, amikor külön szerződéseket kötöttek a kisebbségek védelmére.¹¹ Ha a Balkán konkrét politikai valóságát tekintjük, lehetetlen nem észre venni, hogy a balkáni nemzeti államok 19. századi létrejöttének idejétől egészen az első világháború végéig (néhány esetben utána is) az uralkodó kormánykörök, a politikai pártok és vezetőik, különböző felelős és felelőtlen tényezők állandóan a nemzeti felszabadulásról és az egyesülésről beszéltek. Tulajdonképpen nemcsak a nemzeti felszabadításról és az idegen uralom alatt lévő honfitársakkal való egyesülésről, hanem az adott állam területének növeléséről is. Ezt valami mágikus eszköznek vélték, ami automatikusan általános prosperitáshoz vezetne, és megoldaná mindegyik ország létező problémáit. Ez nagymértékben az idők szava is - a balkáni népek felszabadulása az oszmán uralom alól és egységes nemzeti államokba tömörülése történelmi feladat, aminek megoldása több mint száz éve tart. A balkáni államok politikája egészen természetesen az idegen uralom alatti honfitársak sorsának kérdésére irányul. Kidolgoznak különböző nemzeti felszabadító és egységesítő (nem ritkán hódító) terveket, sovinszta és hegemonisztikus koncepciók keletkeznek a balkáni problémák megoldására,¹² de az idegen etnikai és vallási kisebbségek sorsának kérdése saját országukon belül fel sem merül, ezzel a kérdéssel komolyan senki sem foglalkozik.

A valóságban az egyes balkáni nemzeti államok nemzetiségi-kisebbségi politikája két aspektusban nyilvánul meg: mint az anyaország politikája az idegen uralom alatt élő honfitársakkal szemben, és mint a területén élő más származású és vallású lakossággal szembeni politika. Amíg az első esetben, különösen a 19. században és a 20. század elején, ezt a politikát felszabadítóként jellemezhetjük (hegemonisztikus és hódító törekvésekkel), addig a második esetben az üldözés és asszimiláció politikájaként jelenik meg. A Balkánon legelőször ezt a politikát Crna Gora iszlamizált lakosságával szemben alkalmazták: a 18. század elején, Danilo Petrovics (1697–1735) Crna Gora-i vladika uralkodása idején kezdődött az úgynevezett „istraga poturica”, ami sok évig tartott, s eredménye Crna Gora muzulmánoktól való megtisztítása volt.¹³

Szerbia is megszabadul az üldözések révén muzulmán lakosságától: 1833-ban a török szpáhikat kötelezték, hogy öt éven belül adják el ingatlanaikat a szerbeknek, és települjenek ki Szerbiából. 1867-ben felszámolták a szerbiai török erődítményeket és helyőrségeket, a muzulmán lakosság pedig kitelepült a szerb városokból.¹⁴ Így etnikai és vallási szempontból Szerbia aránylag „tiszt” állammá vált. A háborúk következtében (1912–1913 és 1914–1918) ehhez az országhoz új területek kerültek délkeleti irányban, nagyszámú muzulmán népességgel együtt. Mivel már nem volt lehetőség az elűldözésükre, különösen a versailles-i rendszer keretében aláírt kisebbségvédelmi szerződések után, Szerbia a nyílt asszimiláció politikájába kezdett - nem ismer el semmilyen nemzeti kisebbséget, a lakosságot „déli szerbek”-nek nyilvánítja, a vezetéknemekhez a szerb „ics” végződést illesztik, a szerb iskola, a szerb nyelv stb. kötelezővé vált.

Megközelítőleg ugyanezen az úton halad Görögország is. A más származásúak és más vallásúak utolsó tömeges üldözését ebben az országban közvetlenül az első világháború után hajtották végre az úgynevezett lakosságcsere keretében, a Görögországra, Bulgáriára, Törökországra egyaránt vonatkozó megfelelő nemzetközi szerződések alapján: a kölcsönös kitelepítésről szóló bolgár-görög konvenció, mint a neuille-i szerződés része, amely törvényesítette Nyugat-Trákia és Dél-Macedónia bolgártalanítását; görög-török konvenció a kölcsönös kitelepítésről, mint a lausanne-i békeszerződés része, ami törvényesítette a görög etnikum elűldözését a szmirnai területekről és Odrin (Edirne) környékéről, illetve a muzulmánokét Görögországból; konstantinápolyi békeszerződés Bulgária és Törökország között 1913-ban, amely törvényesítette a bolgár etnikum erőszakos kitelepítését Trákia edirnei részéről. Végül mindezek eredményeként teljesen új demográfiai helyzet alakult ki – a nyugat-trákiai és dél-macedóniai bolgárok elűldözve szülőhelyükről Bulgáriába

menekültek, a görögök Kis-Ázsiából és Edirne környékéről Nyugat-Trákiába és Dél-Macedóniába települtek át az onnan elűldözött bolgárok és mohamedánok helyére, a nyugat-trákiai, dél-macedóniai és a Balkán más részeiről származó muzulmánok pedig a bolgárok és görögök által kiűritett helyeket foglalták el Trákia edirnei részén és a szmírnai területen Kis-Ázsiában.

Bosznia-Hercegovinából is kitelepült a muzulmán lakosság. Műveletlen és elmaradott, bizalmatlan az osztrák-magyar megszálló hatalommal szemben, s különböző ügynököktől bujtotgatva és vallási indítékoktól vezetve, állandóan az Oszmán Birodalom védelmét kereste. 1881-ben a kötelező katonai szolgálatnak a bosznia-hercegovinai lakosságra való kiterjesztésével kapcsolatban az okkupációs hatalmakat elárasztották a muzulmán családok Törökországba irányuló kitelepedési kérelmei. Utóbb a kitelepedési mozgalom periodikusan megújulva tömeges méreteket ölt. Éppen a periodikus kitelepedések magyarázzák a muzulmánok megfogyatkozását Bosznia-Hercegovinában: 1879 – 38,7%, 1885 – 36,9%, 1895 – 35%, 1910 – 32,2%, 1921 – 31,1%.¹⁵ Ausztria-Magyarország tolerálja és burkoltan támogatta a kitelepülési mozgalmat, s a kivándorolt muzulmánok helyére a birodalom más részeiből a Habsburgokhoz hű telepeseket telepített be. Bosznia legfőbb vezetője Kállay Béni, az osztrák-magyar pénzügyminiszter, gondolt a bosznia-hercegovinai muzulmánok megkeresztelésére is, azaz katolicizálásukra, de ez az elképzelés csakúgy, mint a külön „bosnyák” nemzet létrehozásának kísérlete megvalósíthatatlan volt.¹⁶

A belgrádi vezető körök pedig a muzulmán vallási-politikai szervezetekkel a kompromisszum és együttműködés politikáját teszik magukévá, saját hegemoniájuk megszilárdítása érdekében az első világháború után létrehozott utódállamban, Jugoszláviában.¹⁷ Tulajdonképpen a bosznia-hercegovinai muzulmánok úgy kerültek a szerbek és a horvátok közé, mint két malomkő közé. Egészen természetes, hogy a végeredmény önálló vallási közösségbe tömörülésük lett, külön nemzeti tudat jeleit mutatva.

Kitelepítések Bulgáriában is rendszeresen végbementek. A statisztikák egyértelműen azt mutatják, hogy mind a török ajkú, mind a bolgár ajkú muzulmánok száma a bolgár állam megalakulása után csökkenni kezdett. Legnagyobb mértékben a felszabadulás utáni első 25 évben: 1905-ben a bulgáriai török ajkú muzulmánok száma 161 990 fővel kevesebb, mint 1880-ban. Ugyanakkor a bolgárok száma nem csökken, hanem nő – az 1880. évi 1920000-ről 4445420 főre (1926-ban). E tény magyarázata nem a természetes népszaporulatban keresendő, hanem a kitelepítésekben – az 1878-192 közötti időszakban bolgár földről körülbelül 350 ezer muzulmánt telepítettek ki Törökországba. A két világháború között is folytatódott a muzulmánok kitelepülése Bulgáriából (évente 10–15 ezer),¹⁸ csakúgy, mint a második világháború után, beleértve napjainkat is, ráadásul időnként tömeges méreteket.

Amíg az 1912–1918-as háborúig a balkáni események alapvető tartalmát a két idegen birodalom (az Oszmán és a Habsburg) szétzúzását, a balkáni népek felszabadulásának befejezését és egyesítését célzó történelmi feladat határozta meg, addig az első világháború után a helyzet jelentősen megváltozott. A jugoszláv állam létrejötte után a jugoszláv külpolitika fő posztulátumává a versailles-i békeszerződések rendszere által törvényesített államterületi és nemzetspolitikai status quo megőrzése és megszilárdítása vált. Ez ugyanúgy áll Romániára is. Belgrád és Bukarest vezető köreinek fő törekvése, hogy a háborúk idején meghódított területeket „magukévá tegyék”. Ezért tekintették a kisebbségvédelmi szerződéseket pusztán formaságoknak, csak kényszerből fogadták el őket, és egyáltalán nem gondoltak alkalmazásukra. Éppen ellenkezőleg, a más származásúakkal szembeni politikájuk kifejezetten nacionalista, sovíniszta és asszimilációs. Görögország és Törökország, amelyek a más származású és vallású lakosság elűzésével „megoldották” a kisebbségi kérdést, ugyanerre az álláspontra helyezkednek.

A többi balkáni országtól eltérően Bulgária nem akarta és nem tudta véglegesnek elfogadni az új területi és nemzetspolitikai status quót. Az első világháború utáni bolgár

politika fő kérdése a nemzet felszabadítása és egyesítése marad, mivel nagyszámú kompakt bolgár népességű területek maradtak a bolgár állam határain kívül. Innen a békés revízió politikája, innen a hivatkozás a kisebbségvédelmi szerződésekre, mindez Kelet- és Nyugat-Trákia, Macedónia, Dél-Dobruzsza és a nyugati határvidék bolgártalanítása és asszimilációja ellen irányul. Éppen ezért, a többi balkáni államtól eltérően – amelyek a kisebbségvédelmi szerződéseket formáságoknak tekintik – Bulgária állandóan azok következetes alkalmazását követelte.

Az ország területén kívül élő honfitársak védelmének politikája azonban ellentmondásba került a más országok belügyeibe való be nem avatkozás elvével. Ezenkívül, aki jogokat akar az idegen területeken élő honfitársainak, számolnia kell a reciprocitás elvével, és jogokat kell adnia a területén élő más népeknek. Bulgáriának természetesen nem sikerült elérnie a szomszéd országokban élő bolgár kisebbség elismertetését és valami lényegeset tenni védelmükben. Ennek ellenére Bulgária az egyetlen a Balkánon, amely a területén élő idegen kisebbségeket elismeri, s a kisebbségvédelmi szerződéseket alkalmazta a görögökre, örményekre, zsidókra, karakacsánokra, románokra, oroszokra és törökökre. Az 1920. évi bulgáriai népszámláláskor 11509 örményt, 42074 görögöt, 43209 zsidót, 6412 karakacsánt, 57312 románt, 9080 orosz és 520339 törököt jegyeztek fel. A törökök számában nincsenek benne a bolgár mohamedánok (pomákok), őket külön számolták meg (88399 fő). Ráadásul a kisebbségeknek adott jogok reálisan léteztek a bolgár valóságban, a bolgár politika pedig gyakran hangoztatta e téren elért sikereit.¹⁹

Minderre megvan a logikus magyarázat. Jugoszláviának, Romániának, Görögországnak és Törökországnak etnikai szempontból nézve nem voltak olyan területei más országokban, amelyekre igényt tarthattak volna. Ezért számukra fontosabb volt a belső nemzeti konszolidáció a békeszerződések által újrarajzolt határok közti, mint valamilyen új terület megszerzése. (A jugoszláv politikában jelen van a Szaloniki, az Albánia, az Adria, az Isztriai félsziget iránti „érdeklődés”, de a két világháború közötti időszakban a lényeg nem a hódítás, hanem a már megszerzett területek megtartása.) Ebből eredt a törekvés a más származású népesség elűzésére és asszimilálására, innen van, hogy területükön nem ismertek el semmilyen nemzetiségi kisebbséget.

Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy Bosznia-Hercegovina muzulmán lakosságát nem ismerték el sem nemzetiségi, sem vallási kisebbségnek. 1929-ig Belgrád vezető köréi a muzulmánokat az úgynevezett „triimen narod”, a szerbek, horvátok és szlovénok alkotta „háromnevű nemzet” részének tekintették, 1929-től 1941-ig „jugoszlávoknak” a január 6-i rendszer jugoszláv unitarizmusa értelmében, a második világháború után pedig „közelebbről nem meghatározott jugoszlávoknak” vagy egyenesen „muzulmánok”-nak nemzetiségi értelemben. Ugyanakkor a mohamedán vallás Jugoszláviában többé-kevésbé a pravoszláv és a katolikus vallással egyenrangú státust kapott.²⁰

A többi balkáni ország közül tulajdonképpen csak Albániának vannak egységes tömbben honfitársai szomszédos országban – Jugoszláviában. Viszont saját területén belül nincs más származású és vallású népesség, akikkel kapcsolatban érvényesíthetné a kisebbségi szerződéseket. Felekezeti szempontból lakossága muzulmánokra, pravoszlávokra és katolikusokra oszlik, de ezek együtt alkotják az albán nemzetet.²¹ Ezenkívül Albánia nem tudta sem a két háború közötti időszakban, sem a második világháború után a Koszovó és Metohia albán területekhez csatolásának politikáját érvényesíteni.

Más Bulgária helyzete, mely nem fogadja el az első világháború után kialakult status quót, és Macedónia, Dél-Dobruzsza, Trákia és a nyugati határvidék visszaszerzésére gondol – igaz a meghatározatlan jövőben. Ezért arra törekszik, hogy e területeken a bolgár lakosság kisebbségi státussal és kisebbségi jogokkal rendelkezzen, s ezáltal fennmaradása biztosított legyen.²² A szomszédos országokban élő bolgároknak követelt kisebbségi jogok áraként kisebbségi jogokat biztosít a területén lévő más származású és más vallású népségeknak.

Sőt, mind a szófiai vezető körök, mind az ország közvéleménye rendre Macedóniára és Dél-Dobrudzsára, illetve Bulgária Jugoszláviával, Romániával és Görögországgal kapcsolatos viszonyára irányítja a figyelmét, s a török tényezőre nem fordítanak különösebb figyelmet, nemcsak általában a török propagandára és politikára, hanem Bulgária saját muzulmán lakosságára sem.

Ha nyomon követjük a bolgár politikát a muzulmán népességgel szemben, lehetetlen nem észrevenni, hogy az igen határozatlan, következetlen és kettős. Alapvető jellemzőik a következők:

1. A bulgáriai muzulmán lakosság hivatalos elismerése kisebbségként: a török ajkúak törökként, a bolgár ajkúak bolgár mohamedánként (pomákok).

2. A nemzetközi szerződésekben vállalt kötelezettségek teljesítése, de főleg nemzetközi megfontolásból és különösebb igyekezet nélkül. Teljes vallásszabadság a muzulmánoknak, maximális vallási türelem a bolgár állam és társadalom részéről, önkormányzat a muzulmán hitközségeknek. A muzulmán hitközség által fenntartandó muzulmán iskolák nyitásának és működésének joga.²³ Nincs törekvés a muzulmán lakosság belső zártságának felszámolására, a törökök és bolgár mohamedánok analfabetizmusának megszüntetésére, anyagi és kulturális helyzetük javítására, falvaik közművesítésére.

3. Megkísérlik az ország muzulmán lakosságának csökkentését törökországi kitelepítések útján. A vallási és politikai okok mellett, amelyek állandó kitelepülési pszichózist okoznak, aktívan hat a gazdasági tényező is: a keleti bolgár vidékek, ahogy a vegyes lakosságú vagy csak muzulmánok lakta kardzsali-i és rodopei területek is a legszegényebbek, az állam pedig nem fordít különösebb gondot gazdasági fellendítésükre.

4. Muzulmánok keresztény hitre térítésének erőltetése. A Balkán-háborúk idején több tízezer muzulmán „térítenek” gyorsan vissza a kereszténységre a Pirin vidékén és a Rodopében. Az akció természetesen kudarcba fullad, és Bulgária 1913-as veresége után felhagynak vele.²⁴ Hasonló kísérletekkel találkozhatunk később is, de ezek nem a kereszténységre való „visszatérítésre” irányulnak, hanem a nevek megváltoztatására a harmincas évek végétől a „Rodira” mozgalom keretében vagy az úgynevezett „újjászületési folyamat” útján napjainkban•

5. Az államhatalom egyes képviselőinek, jogi és természetes személyeknek meggazdagodása a Bulgáriából kivándorló mohamedánok rovására, s e célból tudatosan szítják a kivándorlási pszichózist.

Annak ellenére, hogy a nemzetközi szerződésekre alapozva a bolgár politika hivatalosan mérsékelt és toleráns muzulmánjaival szemben, „megkeresztelési” és kitelepítési akcióival és azzal, hogy nem mutat különösebb igyekezetet megélhetésük biztosítására, kultúrájuk, környezetük fejlesztésére, nem erősíti Bulgáriához való kötődésüket. Ez a politika nem vezet a bolgárok és a törökök, keresztények és muzulmánok közeledéséhez, kölcsönös integrációjához, hanem éppen ellenkezőleg – tudatosan vagy sem –, a muzulmánokat, különösen a török ajkúakat afelé hajtja, hogy zárt közösséggé alakuljanak, megerősödő török nemzeti tudattal.

Mindez jól jött a török nacionalista politikának, amely hozzálátott, hogy „megtisztítsa” Törökországot a bolgároktól, a görögöktől, és megüresedett helyükre letelepítse a Balkánról jövő muzulmán kivándorlókat. A kemalista propaganda felnagyította a kivándorlási pszichózist, földet és a jövevények elhelyezésére támogatást ígért. Ankara kész befogadni Romániából (pontosabban Dobrudzsából) „az egész ottani lakosságot”, Jugoszláviából 200 ezer főt „2-3 év alatt”. Ami a bulgáriai muzulmánokat illeti, „a török állampolitika nem kívánta e lakosság áttelepülését Törökországba”. És valóban, Törökország nem fogadott Bulgáriából évente 10–15000 kivándorlónál többet. Ugyanakkor a bolgár muzulmánok megnyerésén, rájuk gyakorolt befolyásának megerősítésén és növelésén fáradozott, de nem

annyira az iszlám, mint a török nemzeti eszme alapján és összhangban a kemalizmus ideológiájával, annak gyakorlatával.²⁵

Végeredményben Bulgária politikája eltért a többi balkáni országtól, nemcsak a háború utáni államterületi status quót, hanem ebből eredően általában a kisebbségeket, de a balkáni és az országon belüli muzulmánokat illetően is. Crna Gorának, Szerbiának nincs muzulmán problémája – ez „megoldást nyert” a muzulmán lakosság elűzésével és kitelepítésével. Részben, kisebb kivételekkel Görögország esetében is hasonló a helyzet. Albániában ilyen probléma fel sem merült, azon oknál fogva, hogy ott a muzulmánok az albán nemzet alapvető komponensévé váltak. Ami Koszovót és Metohiát illeti, ott a probléma sem nem muzulmán vallási, sem nem albán-török, sem pedig török-szerb, hanem albán nemzeti és albán-szerb. Bosznia-Hercegovinában a konfliktus alapja nem a török-jugoszláv ellentét, hanem többé-kevésbé belső jugoszláv probléma – az iszlám ott egy a három egyenjogú vallás közül, a muzulmánok pedig nem törökök, hanem e terület három vallási és nemzetiségi közösségének egyikét alkotják. Csak Bulgáriában, a Kardzsali-i terület északkeleti részén egységes tömbben élő muzulmánok azonosíthatók törökként, s a történelemből örökölt „muzulmán kérdés” pedig belpolitikai jelentőségén kívül nemzetközi visszhangot is kap, meghatározott helyet foglalva el a bolgár-török viszonyban. Ráadásul Törökország aktív propagandát fejt ki, és növeli befolyását a bolgár muzulmánok körében, Bulgáriának pedig nem sikerül sem a szomszédos országokban élő honfitársait megvédenie és elérnie a bolgár kisebbségek elismertetését, sem „megszabadulnia” muzulmánjaitól az elűldözés és kitelepítés révén, sem pedig „megkeresztelni” és „újjaszülettetnie”, sem pedig Bulgáriához kötnie őket.

(Fordította: Kolozsi Lajos)

* Elhangzott Szófiában Bulgária és a Balkán etnikai viszonyairól rendezett konferencián, 1991. november 8-án.

Jegyzetek

- 1 Sztokjov, V.: Boszna i Hercegovina njakoga i szega. In: *Balgarszka szbirka* 1908, kn. X, 628.
- 2 Dimitrov, Sz, Mancsev, K.: *Isztorija na balkanszkite narodi XV-XIX. vek*. Szofija 1971. 271.
- 3 Sztanojevics, St.: *Narodna enciklopedija szrpszko-hrvatszko-szlovenacska*, kn. II, 1065-1067.
- 4 Uo. kn. IV, 448-450.
- 5 Szavov, G.: Etnicseszkiyat szasztav na Boszna i Hercegovina. In: v-k „*Pogled*”, XI. 1991.
- 6 Dimitrov, Sz., Mancsev, K.: *Isztorija na balkanszkite narodi 1879-1918* Szofija, 1975. 198-224.
- 7 Culinowic, F.: *Jugoslavija izmedju dva rata*. I-II, Zagreb, 1961.
- 8 Sztanojevics, Szt.: i. m. IV, 448-450
- 9 Petrov, P.: Balgari mohamedani protiv oszmanszkata vlasz. In: *Problemi na razvitiето na balgarszkaia narodnoszt i nacija*. Szofija 1988, 76.
- 10 Danailov, G.T.: *Izsledvanija varku demografijata na Balgarija*. Sofija 1930. 212-213.
11. Karadzsov, D.: *Problemat za malcinsztvata*. Sofija 1929; Satev, D.: *Nacionalnite malcinsztva i szamooopredelniето na narodite*. Tragedijata na Balkanite. Szofija 1936; Genov, G.P.: *Pravnoto polozsenie na malcinsztvata*. Sz oszoben ogled na balgarszkite malcinsztva v szaszednite darzsavi. Szofija 1926; Zsvanija, G.E.: *Mezsdunarodniije garantii zascsit nacionaliniuh mensinsztv*. Tbiliszi 1959.
- 12 Mancsev, K.: *Isztorija na balkanszkite narodi, (1878-1945)*. Veliko Tarnovo 1989. 67-117. 136-175.
- 13 Popovip: *Isztorija Crne Gore*. Beograd 1896. 83-86; Tomip, N. *Iz isztorije Crne Gore*. Dve raszprave. Zemun 1901. 33-58.
- 14 Dimitrov, Sz., Mancsev, K.: *Isztorija na balkanszkite narodi XV-XIX. vek*. 226., 381. és az ott megjelölt irodalom.
- 15 Sztanojevics, Szt.: i. m., IV., 448-450.
- 16 Slipicevic, F.: *Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do kraja prvog svetskog rata (1878-1919)*. Zagreb 1957.
- 17 Culinovic, F.: i. m. I-II.
- 18 Danailov, G. T.: i. m., 212-213. stb.; Mancsev, K., Dojcsinova, E.: *Mjuszjulmanszkoto naszelenie ot Szeveroiztoecsna Balgarija v balgarszkata i turszkata politika (1919-1939)*. In: Ipr. 5, 1991, 63.

- 19 Les minorités en Bulgarie. Sofia, 1927; Girard, A.: *Les minorités nationales et religieuses en Bulgarie*. Paris 1833.
- 20 Az 1921. évi jugoszláv alkotmány 12. pontja kimondja az országban elismert vallások egyenjogúságát (Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb 1921.)
- 21 Az 1925. évi albán alkotmány 5. pontja kimondja, hogy az Albán Köztársaságban nincs hivatalos vallás – minden vallást és hitet elismernek és garantálják szabad gyakorlásukat.
- 22 Lásd Mancsev, K.: *Balgarszkijat nacionalen vaprosz v mezsdubalkanskite otnosenija (1919-1939)*. In: *Balgiarija 1300*. T. 3. Szofija 1983. 259-261.: Mancsev, K., Bisztricki. In: *Balgiarija i nejnite szaszedi. Politiceszki i diplomaticseszki otnosenija*. Szofija 1978.
- 23 Magán muzulmán (török) iskolák Bulgáriában a második világháborúig léteztek. 1944. után a török lakosú falvakban állami török iskolákat nyitottak, amelyekben török nyelven folyt az oktatás. Később, az „újjászületési folyamat” politikájával összhangban, minden bolgár iskolában egységesítik az oktatást, azaz a török iskolákat bolgárokká transzformálják, a török nyelv oktatásának megszüntetésével.
- 24 Néhány történész abbéli igyekezetében, hogy az „újjászületési folyamat” megalapozottságát bizonyítsa, azt állította, hogy a Balkán háborúk idején végrehajtott megkereszтелések a „patriotikus és népi mozgalom” eredménye volt, és hogy körülbelül 200 ezer ember tért vissza a kereszténységre. (Lásd Hriszlov, Hr.: *Vazroditelni i vazsztanovitelni procezi v razvitieto na balgarszkata narodnoszt i nacija. Zemja i progresz* 1985, 10, 23.; Jankov, G.: *Formiraneto i razvitieto na balgarszkata nacija i vazroditelnija procesz* In: *Problemi na razvitieto na balgarszkata narodnoszt i nacija*. Szofija 1988., 21.) Különösen feltűnő a 200 ezres szám – a hivatalos statisztika 1920-ban 88399 bolgár mohamedánt jelöl meg, következésképpen nem volt lehetséges 200 ezret visszatéríteni a kereszténységre. Ezenkívül szó sem lehet önkéntességről vagy patriotizmusról hanem erőszakos keresztтелésekről (lásd: Csicsovszki, G.: *Balgaromohamedanszkijat problem*. Aszenovgrad 1935.)
- 25 Mancsev, K., Dojcsinova, E.: i. m. 60-72.
- 26 A „bulgáriai muzulmán kisebbségek” és a „törökországi bolgár kisebbségek”. a kitelepítések, a tulajdonjogok, az állampolgárság stb. kérdése központi helyet foglalnak el az 1925. évi bolgár-török egyezményekben. – Barátsági szerződés, e szerződést kiegészítő jegyzőkönyv és letelepedési konvenció. (lásd: *Darzsaven vesztnik*, br. 110, 17 auguszt 1926., Mancsev, K., Dojcsinova, E.: i. m. 64-66.)

KRASTJO MANTCHEV

MUSLIM MINORTITES AND GROUPS IN THE POLITICS OF BALKAN COUNTRIES

The study reviews some historical problems of the Muslim minorities and groups on the Balkan. The author's main intention is to learn how Muslim minorities became targets of different countries' national politics. The study lists the number of Muslim inhabitants in the Ottoman (and Habsburg) Empire and the succeeding states on the basis of demographic and historical data. It analyses the elaborate minority problems in each of the countries. A general feature was that minority politics in the Balkan states had two aspects. On the one hand the politics of the home country concerning the minorities of their own people in other countries, on the other their politics concerning the population of other religion or origin in their own territories. The author points at the fact that only Bulgaria did not accept the modified boundaries after World War I because masses of Bulgarian people were left outside of the country. Bulgaria could never have the rights of Bulgarian outside the country accepted by its neighbors. At the same time Bulgaria could not get rid of the Moslems within the country-through oppression, deportation and other violent actions-like the neighboring countries did. The author stresses that in spite of historical griefs there is no other way for Bulgarians, Turks, Christians and Moslems than to live together in piece.

STEFAN TROEBST

Nacionalizmus, államalapítás, nemzetépítés. A macedónkérdés 1944–1992 között

Either I'm nobody, or I'm a natio
(Derek Walcott)¹

A nagyhatalmak politikájában az Oszmán Birodalom bomlástermékeként és a „keleti kérdés” származékaként létrejött „macedóniai kérdés” a 19. század utolsó harmadától a 20. század közepéig destabilizálta

Európa délkeleti részén a nemzetközi kapcsolatokat. Az újonnan alapított nemzetállamok: Szerbia, Görögország és Bulgária Macedónia területéért folytatott rivalizálása hosszan tartó feszültség állapotát idézte elő, amihez háborús összetűzések járultak.

Törekvéseik és területi követeléseik igazolására mindhárom vetélytárs a történelmi, vallási és biztonságpolitikai érvek mellett főként etnikai indokokat használt. Görög nézőpontból Macedónia ortodox keresztény lakossága kizárólag „szláv nyelvű görögökből” állt, akiket az ország északi határának kitolása után ugyanolyan módon lehet visszagörögösíteni, mint a korábbiakban a Peloponnészoszi - félsziget és a szárazföld albán, román, török, délkeleti szláv nyelveken beszélő parasztjait.

A szerb nacionalizmusnak ilyen szempontból ennél több csatlakozási pontja volt, mert a közös valláshoz az ő esetükben a nyelvi rokonság is járult, ennek következtében az országba visszatérő „hegyi” vagy „déli szerbekről” beszéltek. A bolgár nacionalizmus Macedónia lakosságának nagyobbik része esetében még ennél is szorosabb nyelvjárási és egyházszervezeti közelségre hivatkozhatott. A bolgár nacionalizmus az előbbi okok, valamint a „tudományos” felismeréseknek a nemzetközi politikában játszott szerepe miatt arra számított, hogy az oszmán Macedónia végleges területi felosztásánál ők rendelkeznek a legnagyobb eséllyel. Bolgár nézőpontból egész Macedónia „nyugati bolgár” terület, délkeleti szláv népességű lakói ebből következően „bolgárok” voltak.

A régió lakosságának és maradék elitjének autochton nacionalizmus-kezdeményeit csírájukban fojtották el az erős politikai ellentétek, ugyanis a szomszédos államok negatív Macedónia-politikája nacionalizmusuk erőteljes exportjával járt. A macedóniai nacionalizmust potenciálisan hordozó társadalmi rétegek tagjait a szomszédos államok nacionalizmusa a maga karrierajánlataival csaknem felszívta. Macedóniának a „győztesek” (Görögország, illetve Szerbia/Jugoszlávia), valamint meglepő módon a kétszeres „vesztes” (Bulgária) között 1912– 1913-ban történt, 1918– 1919-ben és 1944– 1947-ben megerősített felosztása rögzítette azt a területi politikai feszültséget, amely többnyire ugyan rejtve maradt a bolgár revíziós törekvések miatt, de komoly veszélyt hordozott magában.

A többoldalú regionális ellentéteket és tüzfészkeket azonban nem csupán az új *pax sovietica* és az a körülmény semlegesítette, hogy a Varsói Szerződés, a NATO és az el nem kötelezettek mozgalmának világpolitikai határai éppen Macedónia vidékén estek egybe az ottani államhatárokkal. Annak ellenére, hogy az új Jugoszlávia kezdetben rövid ideig politikai-ideológiai gyámságot gyakorolt a népi demokratikus Bulgária felett, ami magában foglalta a kétoldalú macedóniai konfliktus ideiglenes befagyasztását, minden jel újabb viharok közeledtére utalt.

A hidegháború és két helyi következménye, azaz a „forró” görögországi polgárháború, valamint a Tito–Sztálin-konfliktus Macedónia körzetében újra rendkívüli feszültséget váltott ki. A második világháború végével ennek ellenére

kirajzolódott a „macedón kérdés” megoldása: a jugoszláviai partizán- és polgárháború győztese, a Josip Broz Tito vezetése alatt álló *Jugoszláv Kommunista Párt* (JKP) nemzeti politikájában irányváltás történt, amelynek szándéka minden volt, csak éppen a szembenállás csökkentése nem.

Annak érdekében, hogy hídfőre tegyenek szert a háborúban vesztes Bulgária területén, az ottani Pirin-Macedónia formájában, valamint hogy nyitva tartsák a görög Égei-Macedóniára támasztott igényüket, olyan eszméhez nyúltak vissza, amelyet a két világháború közötti időben már a Kommunista Internacionálé is propagált: eszerint Vardar-, Pirin- és Égei-Macedónia délkeleti szláv népességét a szerb nacionalista hagyományt felrúgva már nem társnemzetiségnek, hanem saját, egyesített nemzetállam alapítására jogosult önálló nemzetnek tekintették. Noha ez az eszme egy kívülálló politikai testület döntésének eredménye volt, a helyszínen, különösen a jugoszláv uralom alatt álló Vardar-Macedóniában rendkívül termékeny talajra talált.

Az a körülmény, hogy Belgrád már 1944 végétől Görögország vonatkozásában *de facto* feladta Macedónia-politikájának terjeszkedő elemét, valamint hogy 1948-ban végérvényesen meghiúsult a Bulgáriához tartozó Pirin-Macedónia iránti jugoszláv érdeklődés, tovább erősítette az új macedón nemzeti ideológia elfogadását.

Amilyen gyorsan füstté vált a JKP „macedón” irányvonalának létjogosultsága,² ugyanolyan gyorsan szilárdult meg ennek etnikai-politikai mellékhatása. Mégpedig olyan következménnyel, amit nem lehet másnak nevezni, csak a történelem iróniájának: a Délkelet-Európa politikai színpadán 1944-ben új szereplőként feltűnő macedón nacionalizmus azóta akképpen válaszolta meg a „macedónkérdést”, hogy noha még mindig nem járt a konfliktus teljes megoldásával, de annak drasztikus enyhítését hozta magával.³ Az a Macedónia modern történelmében szokatlan tény, hogy 1949 óta területén negyven éven át nem került sor fegyveres összecsapásokra, és a Macedón Köztársaság 1991. évi függetlenségi nyilatkozata sem váltott ki ilyen konfliktust, csupán két bizonyító körülmény a sok közül.

Vizsgálódásunk tárgya éppen ez a háború utáni időszak,⁴ miközben két kérdés áll előtérben. Az egyik a macedón nemzet sikeres kialakulási folyamatának Tito Jugoszláviájában elért átütő sikereire, a másik pedig a kétpólusú világrend felbomlásával járó változásoknak Macedóniában okozott hatásaira irányul.

Előzőleg hadd ejtsünk még egy pár szót a nacionalizmus általunk alkalmazott fogalmáról, mivel ez a szó a köznyelvben olyan erkölcsi ítéletet tartalmaz, amelyet ezen a helyen magától értetődően nem vehetünk át. Csatlakozva azokhoz a társadalomtudományi kutatási irányzatokhoz, amelyek „képzelt közösségekkel” (Benedict Anderson⁵), illetve az etnikumok, vallási közösségek és osztályok síkján végbemenő csoportképződés folyamataival foglalkoznak, a nacionalizmus, a nemzet és az etnikum tekintetében Georg Elwert szociológus és etnológus definícióit vesszük alapul:

(1) „Nacionalizmuson kommunikatív és ideológiai vonatkozású vagy gazdaságilag fontos közös vonásokkal rendelkező társadalmi mozgalmakat értünk, amelyek a közös meghatározáson alapuló saját nemzet keletkezésére, megszilárdítására vagy védelmére irányulnak.”⁶

(2) „Nemzet alatt (laza vagy megszilárdult) társadalmi szervezetet értünk, amely időn túli jellegre tart igényt, tagjainak többsége (képzelt) közösségként fogja fel, és közös államapparátussal rendelkezik.”⁷

(3) „Az etnikai csoportok/etnikumok a családokon túlmutató csoportok, amelyek önmaguknak (adott körülmények között kizárólagos) közös identitást tulajdonítanak. Ennek során változóak a besorolás jegyei, amelyek alapján kitűzik a csoport külső határát.”⁸

A nacionalizmus fő politikai elve az, hogy lefedje az „ország”, „nép” és „történelem” hármasságát. A nemzeti elv analóg módon befelé is érvényes: minden nemzeti államban *per definitionem* csupán egyetlen nemzet számára van hely; ahol nemzeti kisebbségek fennállása miatt nem ez az eszményi állapot uralkodik, a lehetőségek szerint törekedni kell rá. G. Elwert szerint „a határ megvonásának önmagában elfogadhatatlan és nehezen kivitelezhető rendszere magától értetődő dologgá, hatalmas erejű világi vallássá vált”⁹

Viszonylag biztos ismereteink vannak arról, mi váltja ki az etnikai jellegű csoportok képződésének folyamatait (vagyis más szóval a nacionalizmust) – főleg az elitek érdekei –, és mindez milyen sémák szerint zajlik le. E helyütt nevezzük meg Miroslav Hroch néhány kis európai népnél megfigyelt három lépcsőből álló modelljét¹⁰ vagy azt a módot, ahogyan Ernest Gellner – olvasóira kacsintó módon – prototípust alkotva leírja „Megalománia” világbirodalmán belül a „ruritánok” nemzetté válásának folyamatát.¹¹

A modernizációs folyamat során etnikai sajátosságát hangsúlyozó „ruritán” értelmiségi elitet, amely nemzeti forradalmi mozgalma révén eljut a nemzeti függetlenséghez, úgy tűnik, az oszmán-délkelet-európai példából vezette le. Tehát a politikai elkülönülésre, vezető posztokra és gazdasági befolyásra törekvő értelmiségi hordozóréteg nacionalizmusa teremti meg a nemzetállam megalapítása után ennek eszközével a nemzetet, nem pedig fordítva. A hatékony *nemzetépítés* miatt ugyan szükséges, hogy az ilyen nemzetállam befelé szuverén legyen, kifelé azonban nem feltétlenül; így tehát szó lehet egy soknemzetiségű birodalomképződmény, mint a Szovjetunió, vagy egy Jugoszláviához hasonló szövetségi állam autonóm részéről.

Mindenesetre azonban homályban marad, miért működnek bizonyos etnikumok a mi-csoportok kialakulási folyamatai során kikristályosodási pontként, míg mások nem. Ugyanígy nem világos, hogy a „felébredt” nemzetek mellett – ez a nacionalizmus kedvenc jelzője – miért léteznek a gellneri szóhasználattal „Csipkerózsika-nemzetek”, valamint potenciális nacionalizmusok.¹² Biztosan fontos tényező az etnikai sajátosságok és a kultúra fenyegetettségének hiánya, valamint az elmaradt modernizáció, ami azt vonja maga után, hogy más nem nemzeti csoportkeretek uralkodnak, például a vallási.¹³

Ezeknek a csoportoknak az a sajátossága, hogy hivatkozási keretüket rendkívül gyorsan és tökéletesen képesek megváltoztatni. A jelenleg az iszlám hit hőseként pózoló Szaddam Husszein egy évvel ezelőttig iraki nacionalistaként működött, korábban pedig hosszú évekig szocialista osztályideológiát hirdetett. Az őt támogató csoport összetétele és nagysága eközben alig változott – ez a jelenség legalább ilyen többszínű változatban megfigyelhető Délkelet-Európában a Ceaușescuk, Miloševicék, Zsivkovok, Papandreuk, Tudjmanok, Izetbegovicok és mások példáján. Kiro Gligorov, a Macedón Köztársaság kiegyezésre törekvő és pártok feletti tekintélyt élvező elnöke maga is a kommunista nómenklatúra magas állású kádere volt, aki jugoszláv szövetségi pénzügyminiszterként szolgált Titót.¹⁴

A macedóniai eset annyiban is jó példa az elkülönülő csoportok hivatkozási kereteinek, az osztályideológiai keretektől nemzeti irányban való elmozdulására, hogy az előbbi kezdetektől fogva csupán az utóbbi álcázása volt. Figyelemre méltó módon külső megfigyelők ezt már a macedóniai *nemzetépítés* kezdeti szakaszában is világosan felismerték. Így a vardar-macedóniai titóista partizánok katonai parancsnoksága mellé beosztott brit összekötő tiszt például már 1944 őszén, röviddel a harci cselekmények vége előtt ezt jelentette: „A macedóniai partizánmozgalom elsősorban nacionalista és csak másodlagosan kommunista. Propagandájukban végig a macedón nemzeti függetlenségen van a hangsúly.”¹⁵

Ami a Varsói Szerződés délkelet-európai tagállamaiban csupán a hatvanas évek közepétől fogva vált világosan kivehetővé, vagyis a marxista-leninista ideológiából a hagyományos nemzeti legitimációs ideológiába történő átmenet, amely egyszerre volt átfogó és szinte teljesen észrevehetetlen, az Macedóniában már közvetlenül a háború után adva volt.

Ebből következik, hogy Szkopjében ismeretlenek maradtak az olyan „ellentmondások”, mint a proletár internacionalizmus-nemzeti nihilizmus vagy a szocialista hazafiság – sovinizmus okozta terminológiai-ideológiai hasfajások. Ugyanígy kényelmesen meg lehetett válaszolni az 1944-ben bevezetett ideológia fenntartásának szükségességére irányuló kérdést azzal, hogy parancsoló szükségszerűség az oltalmazó jugoszláv szövetségi állam keretei között megmaradni: az előbbi ideológiájának átvétele a saját nemzeti szabadság biztosításának ára.

Az az elképzelés, miszerint a nemzetté válás szerves és célirányos folyamat, sokáig megakadályozta a kutatókat abban, hogy helyesen sorolják be a kívülről ösztönzött, vagyis „mesterséges” nemzetté válások egész sorát.¹⁶ E tekintetben egyáltalán nem nagy a különbség abból a szempontból, hogy vajon belülről, a saját elittől, vagy kívülről, így például egy soknemzetiségű birodalom kormányzatától vagy egy etnikumok felett álló osztálpárttól indul ki az etnikai formálódás ösztönzése. Amint a macedón példa is mutatja, a hatás ugyanaz, mert csak akkor kerül sor „nemzetté válásra”, ha adottak az előfeltételek, ha a lakosság többségét lángra gyújtja a nemzeti szikra.¹⁷ Itt is óvunk tehát az erkölcsi ítéletektől.

A végeredmény szempontjából a gyújtó szikra *eredete* éppolyan kevésbé bír jelentőséggel, mint a lángra gyúlás *időpontja*. A 19. század során a görög nemzetállam létrejöttének és elgörögösítő politikájának endogén következményeként kialakult görög nemzet ebből következően nem magasabb értékű a 20. század második felében exogén, mondhatni in vitro módon megtermékenyített macedón nemzetnél. Tipológiai szempontból minden lényeges vonásukban hasonlítanak egymásra.¹⁸

Ezen a macedónok „Európa legifjabb nemzete”-ként való téves értékelése sem változtat semmit. Csupán első pillantásra az a helyzet, hogy 1917, illetve 1944 óta negatív a kelet-európai kommunista *nemzetalakulások* mérlege. A „moldávokká” átminősített románok, akik Besszarábia egykor szovjet uralom alatt állott északi részében élnek, példának okáért ma már újra románoknak nevezik magukat. A Német Szocialista Egységpárt vezetősége közvetlenül Erich Honecker 1971. évi pártfőtitkárrá választása után maga szakította meg a Walter Ulbricht által 1967-ben megkezdett kurzust, amelynek során meg akarták teremteni a „szocialista német nemzetet”, míg nyugaton maradt volna a kapitalista német nemzet.¹⁹ Todor Zsivkovnak az a kísérlete pedig, hogy bolgárokká teszi a törököket, nemcsak meghiúsult, hanem ezzel ellentétes, etnikumokat konszolidáló hatásokat idézett elő.²⁰

Ezzel szemben áll a régió két nemzetiségi államának–Jugoszláviának és a Szovjetuniónak–mérlege. Közép-Ázsia mohamedánjai, akiket 1917 előtt alig ragadott magával a nemzeti hullám, ma már jó tucatnyi nemzetet alkotnak, ugyanígy gyors *nemzetalakulásokra* került sor Oroszország területén, Jugoszláviában pedig a macedónok mellett a boszniai „muzulmán nemzet” titói alkotása a föderáció végével is életképesnek bizonyult.²¹

Mathias Bernath mindezt már 1969-ben jogosan vezette be Walter Sulzbachra támaszkodva az „irányított közigazgatási nemzet” kategóriáját,²² amelynek „megalkotóivá” a jugoszláv kommunistákat tette.²³ Ugyanakkor abból indult ki, hogy „Vardar-Macedóniában a csaknem kialakult nemzetiség létezése mára komolyan veendő feltételezés, holnapra pedig visszafordíthatatlan tény lesz, amennyiben az

eljövendő két generáció életében nem következik be Jugoszlávia és Bulgária közötti területbirtoklásban eltolódás.”²⁴

Amint 1991 őszén a Macedón Köztársaság messze nem önként vállalt függetlenségének eredményeként kitűnt,²⁵ az említett „feltételezésből” már *egyetlen* generációval később tény lett.²⁶ Ez annál is inkább figyelemre méltó, mivel 1944-ben erről még szó sem lehetett, sőt egyes nacionalista értelmiségiek korábbi kísérletei tartós visszhang nélkül maradtak.²⁷ Macedónia esetében tehát a jugoszláv tagköztársaság formájában történő nemzetállam-alapítás nemcsak jó néhány évvel, sőt évtizeddel előzte meg a nemzet kialakulását, hanem az utóbbinak előfeltétele volt. Ez első pillantásra szokatlannak tűnhet, azonban valójában egyáltalán nem az.

Itt sokkal inkább a nemzetté válás lejátszódásának európai típusa ismétlődik meg. Már megneveztük a görög példát, ahol a vidéki lakosságot állami irányítással görögösítették vissza, valamint a célzott bevándorlási politikát, de ez a típus Nyugat-Európában is elterjedt – a flamandokból és vallonokból álló belga nemzet létrehozása az 1830-ban alapított Belgiumban, az 1921-es ír államalapítás utáni visszaíresítés stb. a példa rá. Eugen Weber könyvének programot adó címe – *Peasants into Frenchmen* pontosan kifejezi ezt a folyamatot.²⁸

Az ortodox vallású, délkeleti szláv nyelven beszélő parasztok az előbbivel analóg macedónná tétele, azaz Vardar-Macedónia macedonizálása, amelyhez a titói Jugoszlávia politikai intézményei 1944-től fogva hozzáálltak, több alapon nyugodott. Ezek közül néhány már létezett, másokat előbb meg kellett teremteni. 1944-ben adva volt a saját terület – a mai Macedón Köztársaságé, valamint korlátozott mértékben az egykori bolgár blagojevgrádi körzeté (Pirin-Macedónia). Hasonlóképpen rendelkezésre állott egy bizonyos fokig szuverén állam, saját jelképekkel és állami szervekkel.

Legalább rövid időre fennállott egy olyan nemzeti program, amely túlmutatott az új nemzetállam területén, egy Vardar-, Pirin- és Égei-Macedóniát felölelő Nagy-Macedónia eszméje Szolun/Szaloniki fővárossal. Rendkívüli jelentőséggel bírt az állampárt alakját öltött modernizációs ügynökség, a Macedón Kommunista Párt a JKP-a belül (1952-től Macedón Kommunisták Szövetsége a Jugoszláv Kommunisták Szövetségén belül).

A nemzeti nyelv, irodalom, történelem és egyház 1944-ben ugyan még nem létezett, de mindezt rövid idő alatt megteremtették. A Prilep-Veles térségében beszélt regionális idiómát írott nyelvként kodifikálták, a cirill ábécé segítségével létrehozták helyesírási normáját, az új nyelvet pedig átvették az ugyancsak vadonatúj tömegtájékoztató eszközök.²⁹ A szakpróza mellett a korai időkben nagy szerep jutott az írástudatlanság magas aránya miatt a rádióknak. A nemzeti irodalom alkotásait részben lázas sietséggel újonnan hozták létre, részben a 19. és a korai 20. század bolgár nyelvű szerzőinek átvételével és lefordításával pótolták őket. A nemzeti történelem kialakítása annak legalább kezdetleges tudományos igénye miatt némileg elhúzódtott, de a Szlovéniából és Horvátországból jövő tevékeny fejlesztési segély révén hamarosan megírták az első iskolai és egyetemi tankönyveket, alapítottak egy szakmai folyóiratot, sőt még egy kutatóintézetet is.³⁰

Technikailag egyszerű, politikailag azonban nehezen kivitelezhető volt 1958-ban az autokephal ortodox macedón egyház megalapítása: Nemcsak a bolgár és a görög pátriárka tagadta meg az új ortodox egyház szervezetének elismerését, hanem a belgrádi szerb patriarchátus is, amelynek nézőpontjából a macedónok továbbra is „déli szerbek” voltak. Macedónia politikusait és klérusát mindenesetre Alekszij moszkvai pátriárka kisegítette ebből a dilemmából.³¹

Mielőtt érintenénk a macedón nacionalizmus gyors és sikeres propagálásának központi tényezőit és átviteli mechanizmusait, ki kell emelnünk egy, a múltban gyökerező előfeltételt. „A harcoknál és a háborúknál erősebben semmi sem stabilizálja a közösségeket.”³² Ez pedig Macedóniának bőven kijutott az 1912 és 1949 közötti időszakban. A területen az első és a második balkáni háborúban egymást váltották a különféle megszálló erők, az első világháború alatt három évig hosszú frontvonal szelte át. Az 1918-as német-bolgár katonai összeomlást egyáltalán nem a béke korszaka követte: Vardar-Macedóniában, az akkori „Dél-Szerbiában” 1941-ig *de facto* rendkívüli állapot uralkodott Belgrád kompromisszumokat nem ismerő elszarbesítési politikája miatt, ezt pedig újabb német–olasz–bolgár megszálló rezsim követte. 1943-ban Tito partizánjai Macedóniában is megvetették a lábukat, így 1944 őszéig, amikor is a Wehrmacht visszavonult, a bolgár hadsereg pedig a másik oldalra állt át, a vidék közvetlen hadszíntérré vált.

A harci cselekmények 1944 novemberében történt befejeződése, amelyet a macedón kommunisták nemcsak katonai győzelemként, hanem rögtön „szocialista forradalomként” is aposztrofáltak, több szempontból is *fordulópontot* jelentett az új etnikai politikai orientáció tekintetében. A szerb nacionalizmus Vardar-Macedóniában durva asszimilációs politikája következtében messzemenően hitelképtelenné vált. Az 1941-ben még integrációs ajánlatként jelentkező bolgár nacionalizmus ugyancsak gyorsan elveszítette vonzerejét. Ennek fő oka a helyi érdekeknek az új közigazgatás által való negligálása volt. A „szerb Szibériába” átvezényelt szerb (és montenegrói) polgármestereket, hivatalnokokat, tanítókat, papokat és rendőröket nem kevésbé önkényes és korrupt bulgáriai kollégáik váltották fel.

A német és bolgár csapatok bevonulása után mindössze két évvel megalakult partizánmozgalom növekedése bizonyította, milyen gyorsan csapott át a helyi lakosság hangulata az ellenkező végletbe. A JKP 1944-ből származó „Második Ilinden” jelszava a bolgárellenes orientáció propagandisztikus kifejeződése volt. A jelszót az 1903-ban Szent Illés napján (*Ilinden*) Délnyugat-Macedóniában kitört törökellenes felkelés emléke szolgáltatta.³³ Itt különösen érezhetővé válik a macedón nacionalizmus önvédelmi jellege és megelőző funkciója. 1944-ben a kívülről felajánlott kiutat választották, sokkal inkább a szükségnek, mint saját indíttatásuknak engedelmessékedve.

Az új nemzettudat közvetítésének legfontosabb eszköze kezdetben az iskolaügy, valamint a tömegtájékoztatás és az új párt volt a maga tagszervezeteivel, majd ehhez – a vidék erőltetett iparosításának következményeként – a munka világa és a városi életforma társult.³⁴ Az új nacionalizmus innentől fogva fokozatosan kiszorította a régi falusi értékrendet.³⁵

Kevésbé a társadalomtudományi felismeréseknek, sokkal inkább a gyakorlati tapasztalatoknak tudható be, hogy a macedóniai kommunisták (beleértve a Szerbiából „importáltakat”) oly erőteljesen összpontosítottak az iskolaügyre. S mindezt azért, mert az oszmán uralom alatt álló Macedóniában 1872 és 1912 között a görög patriarchátus, a bolgár exarchátus és a szerb iskolai hatóság között dúlt elkeseredett küzdelem eredményei még élénken éltek az emberek emlékezetében. E tekintetben kiélezve, de találóan állapította meg Oswald Spengler *A nyugat alkonya* című, 1923-ban megjelent könyvében a következőket: „Macedóniában a 19. században a szerbek, bolgárok és görögök keresztény iskolákat alapítottak a törökökkel szemben álló lakosság számára. Ha egy faluban véletlenül szerb nyelven folyt az oktatás, a következő nemzedék már fanatikus szerbekből állott. A „nemzetek” mai ereje tehát a korábban elkezdett iskolapolitika következménye.”³⁶

Az iskolai oktatás fő tartalma a nemzeti hagyomány megalapozásából eredt, pontosabban szólva annak az elképzelésnek a közvetítése volt, miszerint a macedón nemzet már régen 1944 előtt létezik, a szomszédos nemzetek törekvései miatt azonban csupán mintegy bebábozódott formában. A nemzeti tartalom – a leninista dialektikából vett agyafűrt parafrázissal élve – mindig macedón volt, ezzel szemben a (kevésbé jelentős) *forma* néha nem macedón – például bolgár volt.³⁷

A saját nemzeti nyelv használatától megfosztva az előbbi érvelés szerint a macedón nemzet kényszerből a bolgár nyelvet használta. 1944-ben a bábból végre pillangó vált, amely most teljesen kibontakoztatja macedón jellegzetességeit. Ez semmiképpen sem volt újkeletű macedón jelenség, hanem meglehetősen pontosan megfelelt annak, amit már Nietzsche a „nevelési folyamat szükségszerűségének” nevezett a *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* [A történelemnek az életben játszott hasznáról és káráról] című esszéjében, ahol erről szó szerint ezt írja: „Platón szükségesnek tartotta, hogy új társadalmának első nemzedékét (az eszményi államban) egy erőteljes kényszerű hazugság segítségével neveljék; a gyermekeknek meg kellett volna tanulniuk, hogy valamennyien a föld alatt álmodva laktak, mielőtt a természet alkotómestere meggyúrta és megformázta volna őket Lehetetlen fellázadni ez ellen a múlt ellen! Lehetetlen szembeszegülni az istenek művével!”³⁸

Ezzel megneveztük volna e felülről jött nemzetté válási folyamat sikertörténetének néhány módszerét, okait azonban még nem. Hiszen ezeket a módszereket máskor, máshol ugyancsak felhasználták már, gyakran mégis – mint például a két világháború közötti időszak „Dél-Szerbiája” vagy a már említett mai Moldávia esetében látható – tartós siker nélkül. Döntő különbségként jelenik meg, hogy Macedónia esetében nem etnikai-politikai pólusváltásról vagy a korábbi pólus visszaállításáról volt szó, hanem az addig pólus nélküli etnikum pólusossá tételéről. Ugyanis Spengler megállapítása ellenére a Vardar-Macedóniában nagy ráfordítással végzett bolgárosítási és szerbesítési programok sem 1912 előtt, sem azután nem jártak tartós eredménnyel:

A pángermán orientációjú politizáló svéd földrajztudós, Rudolf Kjellén, akinek Délkelet-Európa etnikai struktúrájáról csupán szűkös ismeretei voltak, az 1916-os háborús évben alkotta e tényállás hatására éppannyira gyakran, mint amilyen hiányosan idézett „liszt-metaforáját”, amely jól eltalálja a dolog lényegét: „A macedóniai boszorkányüst színjátékából indulunk ki, a bolgárok és szerbek közötti mai vita gyújtópontjából. Mindketten a nemzetiség zászlaját vonták fel igényeik igazolására. Ezen a helyen a torlások [sic!] népe lakik, amelynek tagjai maguk sem tudják, vajon szerbek vagy bolgárok-e [...], [akik] alapján véve olyanok, mint az a liszt, amelyből éppen olyan kalácsot lehet sütni, amelyet csak akarunk, ha majd egyszer döntés születik az állami hovatartozás kérdéséről”³⁹

Norbert Reiter balkanológus a negyvenes évek történéseiben is hasonlóan látja ugyanezt. Ő a macedóniai nemzetté válás kristályosodási pontjaként nem az etnikai jellegzetességek *létezését* jelöli meg, hanem éppen ellenkezőleg annak hiányát, azt, hogy „nem olyanok”, mint a szomszéd etnikumok.⁴⁰ Eszerint tehát gyengék voltak az önálló nemzetté válás kapcsolódó pontjai, ugyanakkor viszont ennek során alig kellett az egymással konkuráló nacionalizmusok megszilárdult befolyásának ellenállását leküzdeni. Mindez természetesen másként festett az új macedón nemzeti ideológia területén, ahol ugyanis nagymértékben konstruáltak nemzeti tradíciókat. Ennek során felidéztek az „elnyomatás kilenc hosszú évszázadát”, amit ügyesen amellettszóló érvvé alakítottak át, hogy a macedón nacionalizmus bár későn, de annál viharosabban lépett a politikai színtérre. Így a már említett brit összekötő tiszt 1944 őszén a következőket jelentette Londonba: „Mivel a 12. század óta nem voltak függetlenek, e

cél szemmel láthatóan gyorsan közeledő megvalósulása egész Macedónia területén a politikai nézetek minden árnyalatát a partizánmozgalom mögött egyesítette. [...] Az évszázados elnyomatással hátuk mögött minden arányérzéküket elveszítették, így az inga másfajta irányban leng ki. Terveik nevetségesen nagyszabásúak. Vezetőik komolyan azt gondolják, hogy Görögország és Bulgária területeket fog átengedni az új Macedónia javára. [...] Mivel évszázadok óta különféle balkáni hatalmak terjeszkedésének célpontjai, nagyon is tudatában vannak annak, hogy függetlenségüket önmaguktól nem tudják megtartani, ezért kénytelenek lesznek az erős Jugoszláviára támaszkodni.”⁴¹

A hatékony macedonizálási politika fontos előfeltétele volt a köztársaság messzemenő elzártsága, aminek oka valamennyi szomszéd állam frontország-jellege, továbbá a sztálinizmus jugoszláviai változata által előidézett kommunikációs és információs blokádnak volt. Ennek során a kommunista árnyalatú macedón nacionalistáknak főként a Kominform-konfliktus alatt Bulgáriával történt politikai szakítás jött rendkívül kapóra, de ugyanez a bolgár kommunistáknak a következő években folytatott ingadozó Macedónia-politikájára is érvényes. Az utóbbiak csupán 1958-ban mondtak búcsút annak, hogy saját országukban macedón kisebbségről beszéljenek, és csak ezt követően tértek vissza egész Macedónia történeti és etnikai szempontból bolgár jellegének hagyományos bulgáriai felfogásához. Stephen E. Palmer és Robert R. King a JKP Macedónia-politikájáról folytatott vizsgálódásuk során ezért Macedónia macedonizálásában „a macedón kultúra bolgárellenes vagy bolgártalanító aspektusának” tulajdonítják a támasz szerepét.⁴²

Másik jelentős tényezőnek bizonyult az a jellegzetesség, amelyet a nacionalizmus óceánontúli visszacsatolásaként lehetne nevezni. Azok a Macedóniából származó emberek, akik munkavégzés céljából az ötvenes évektől kezdve az USA-ba, Kanadába, főleg pedig Ausztráliába vándoroltak ki, ezeken a helyeken gyorsan etnikai politikai konfliktusokba keveredtek az előttük vagy velük egyszerre Bulgáriából vagy Görögországból gazdasági, illetve politikai okokból kivándoroltak szervezeteivel. Mivel az említett két ország Jugoszláviához hasonlóan diplomáciai, egyházszervezeti, propagandisztikus, főként pedig pénzügyi támogatást nyújtott külföldön élő fiainak, így módon a macedóniai vita mellékhadszínterei jöttek létre, amelyeken főleg a hetvenes és nyolcvanas években lényegesen elkeseredettebb küzdelem folyt, mint az eredeti területen.

Az említett esetben azért is játszott egészen különleges szerepet az az ismert jelenség, amely szerint idegenben erősödik az etnikai azonosságérzet, mert részben rendkívül intenzív érintkezés folyt az anyarégióval, másrészt nagyon magas volt a visszavándorlók aránya, illetve gyakran csupán a férfi családtagok szezonális munkájának (*pecalba*) meghosszabbított formájáról volt szó.

Végül a vardar-macedóniai köztársaságon belül a névadó nemzet és a nemzetiségi kisebbségek közötti vetélkedést kell hasonlóképpen hatékony tényezőkért megneveznünk. A mintegy félmillió mohamedán albánnak nem

HIÁNY

HIÁNY

HIÁNY 50-51 OLDAL

következetesen szembe kell szállni. Hol is lehetne az ehhez hasonlót jobban megérteni, mint a Hallstein-doktrína és az államok megnevezését keretbe foglaló idézőjelek szülőhazájában?⁵³ A görög nemzeti állam politikai elitjének és anyanemzetének pánikszzerű reagálása azonban a saját etnikai azonosságtudat szilárdsága iránti mély kételyekre is utal. Mert ha görög nézőpontból a „szlavofón görögökből” és „bolgárokból” *klónozás* által macedón néven etnikai élő hullák

hozhatók létre, akkor mi mindent lehet a görögökből csinálni? A veszélyes macedóniai precedensen túlmenően a fenyegetően közelre került Kelet-Európában az új „népek tavasza” jegyében miféle potenciális nacionalizmusokkal lehet Görögországon belül számolni? Az ország csupán 1912-ben görögge vált északi részén vajon az ott maradt délkeleti szlávok vagy a helyi törökök, pomákok, románok, megleniták, albánok, szarakacsánok, szefárdok, cigányok, yiftik, yürükök stb. stb. lesznek az elsők, akik a kisebbségi jogokat a saját államiság, illetve az egyik szomszéd államhoz való csatlakozás első fokozataként fogják igényelni? Mindezek olyan kérdések és problémák, amelyek a nacionalista logika szerint nem igényelnek megvitatást, hanem politikai és adminisztratív eszközökkel, vészhelyzetben akár ennél is durvább módszerekkel kell nekik véget vetni. Mathias Bernath Délkelet-Európa lényeges strukturális jegyeként annak atomizáltságát, hogy ne mondjuk, balkanizálódását határozta meg, és ebből vezette le a sokszínűségben belüli egységet.⁵⁴ Ez az etnikai politika területére különösen érvényes, mert Európában sehol másutt nincs ilyen kis területen ennyi aktuális és potenciális nacionalizmus, ennek megfelelően ennyi nemzeti állam, nemzeti kisebbség, etnikai és etnikai-vallási csoport. A hosszú szakmai múltra visszatekintő, Délkelet-Európával foglalkozó újságíró, Viktor Meier 1989 szeptemberében, vagyis röviddel a „fordulat” előtt Ceausescu, Zsivkov és Milošević agresszív nacionalista politikájára utalva tette az alábbi, csupán első pillantásra tautológiának tűnő megállapítást: „*A Balkán ismét Balkánná válik.*”⁵⁵ Mindaddig lehetetlen feltartóztatni, hatástalanná tenni vagy akár ellentétes irányba fordítani ezt a folyamatot, amíg a nemzeti elv uralja a politikát. Mert mialatt a terület véges, a nacionalizmusok száma – Délkelet-Európában – végtelen. A semlegesítő módon ható tömbök határainak eltűnésével, amelyek 1989-ig átszelték Délkelet-Európát, az etnikai indítékú konfliktusok–érdeellentétek, identitásbeli konfliktusok és fegyveres összetűzések–száma kezdetben inkább nő, mint csökken. Ebből következik, hogy a demokratizálás, a gazdasági reform és a *civil társadalom* létrejöttének kérdéseit időközben teljesen más témák szorították háttérbe.

Most annak megakadályozása szerepel a napirenden, amit V. K. Volkov szovjet történész „etnokrácia” névvel illet,⁵⁶ s és amit Claus Offe német szociológus és politológus „*a társadalom és politika »etnifikációjának«*” nevez.⁵⁷ Mindkét szerző rendkívül szkeptikus az egyre dominánsabbá váló, a politikai és gazdasági átalakítást egyformán gátló etnikai tényező semlegesítését illetően.⁵⁸ „*Az etnikai politika bajainak*” – állapítja meg C. Offe nem minden rezignáció nélkül – „*erős okai és gyenge gyógy módjai vannak.*”⁵⁹

Macedónia régiója ennek ellenére, illetve éppen ezért történelmi perspektívából nézve ebben a vonatkozásban tanulságos kivételként jelenik meg. Mert amíg a második világháborúig három potenciális és mindig legalább két tényleges vetélytárs bonyolódott bele e balkáni súlyponti terület miatt kialakult konfliktusokba, egy negyedik konkurens feltűnése jelentősen csökkentette a helyzet veszélyességét.⁶⁰ Egyrészt mind a négy érintett nacionalizmus közel azonos intenzitású, és mind a négy nemzeti állam a kisállami kategóriába tartozik. A kétoldalú konfliktusok esetében tehát hozzávetőleges hatalmi egyensúly áll fenn (Athén-Belgrád tengely a Szkopje-Szófia tengellyel szemben). Másrészt pedig a macedón nacionalizmus a terjeszkedésre ingerlő macedóniai etnopolitikai vákuumot immár tartósan betöltötte.

Ez a tény ugyan még túlságosan új a szerb, a görög és a bolgár nacionalizmus számára ahhoz, hogy máris konkrét politikai doktrínát alakítsanak ki vele kapcsolatban, egy pontban azonban a belgrádi, athéni és szófiai vetélytársak minden nemzeti indíttatású agresszív siránkozásuk mellett egyetértenek egymással: a korábbi Jugoszlávia macedón tagköztársasága egyes részeinek a riválisok által történő

megszerzését lényegesen nehezebben viselték volna el, mint a macedón nemzeti állam formájában felbukkanó újabb vetélytársat. A macedón nemzetté válási folyamat tehát rögtön két különleges vonással is rendelkezik. Először is olyan „közigazgatási nemzetről» van szó, mint amilyen Európában máshol ilyen tiszta formában aligha található meg; másodsor pedig az új nemzetállam létrejötte egy hagyományos etnikai és hatalmi tűzfészek semlegesítéséhez, nem pedig lángra lobbanásához vezetett.

Ezen mit sem változtat a Kumanovóra és egyéb észak-macedóniai területekre vonatkozó, alig leplezett szerb igény, Bulgária külpolitikai ésszerűség és etnikai türelmetlenség között ingadozó közvéleménye, de még a propagandisztikus hangkulijsza által kísért görög Macedónia-, Balkán- és Európa-politika diplomáciai ámokfutása sem. Belgrád és Athén diplomáciai szempontból valószínűleg azon a napon tér majd észhez, amelyen bekövetkezik Macedónia elismerésének kellemetlen ténye,⁶¹ miközben Bulgáriában már megkezdődött a második délkeleti szláv nemzet létezéséhez való hozzászokás folyamata, amelynek során a bolgár „apa” vonakodó és számos keserű emléket felkavaró módon közeledik „tékozló” és bűnbánónak aligha nevezhető macedón „fiához.”⁶²

A „macedónkérdés” hosszadalmas és sok hátulütővel terhelt megoldásának végső soron a régió túlmutató jelentősége van: tanulságos példát jelenthet hasonló jellegű etnikai-politikai konfliktusok kezeléséhez. Mert ahogyan az erdőtűz ellen nemcsak lapáttal és vízzel, hanem éppenséggel ellentűzzel is fel lehet venni a küzdelmet, elképzelhető, hogy az olyan területeken, amelyekre két vagy több nacionalizmus támaszt igényt, adminisztratív módon bevezetett újabb nacionalizmussal teremtsenek békességet.

Így ezt a változatot is be lehetne illeszteni azok közé a jelenleg intenzív megfontolás tárgyát képező megoldási modellek közé, hogyan léphetünk fel Kelet-Európában az etnopolitikai konfliktusok során jelentkező erőszakkal szemben.⁶³ Magától értetődik, hogy a nacionalizmus saját ideológiai fegyvereivel való leküzdése nem nélkülözi a kockázatot, hiszen a széljárás megfordulhat.

(Fordította: Dávid Csaba)

*A müncheni Carl von Siemens Alapítvány által szervezett „Nemzetiségi problémák és regionalizmus Kelet-közép- és Délkelet-Európában” (1992. március 30. -április 1.) című szimpóziumon tartott előadás kibővített változata.

Jegyzetek

- 1 Idézet helye: Harald Hartung (szerk): *Luftfracht. Internationale Poesie 1940 bis 1990*. Frankfurt/M. 1991, 30.
- 2 Mialatt J. B. Tito közvetlenül a második világháború után folytatott Macedónia-politikájának pártpolitikai vonatkozásait viszonylag kielégítően kutatták - l. a 4. jegyzetet - ennek külpolitikai-diplomáciai részleteit, valamint az expanzióról a status quo-vonalra való áttérését illetően hézag tátong. Ennek megszüntetése annál is fontosabb volna, minthogy ez az irányváltás a macedóniai kommunisták között végzett „tisztogatással” is járt. A népi demokráciáktól eltérően ez nem a fiatalabb és *hazai kommunistákat* érintette, hanem ellenkezőleg *a moszkovitákat* és a háború előtt belépett idősebbeket.
- 3 Ennyiben már csak korlátozott érvénye van a *macedón szindróma* kifejezésnek, amelyet Macedónia (háború előtti) helyzetének modelljéből bizonyos etnopolitikai konfliktusokra és ezeknek a nemzetközi kapcsolatra gyakorolt hatására vonatkoztattak. Vö.: Myron Weiner: *The Macedonian Syndrome. An Historical Model of International Relations and Political Development* In: *World Politics* 23 (1971), 665-683.
- 4 Macedónia politikai történetéhez és a „macedónkérdéshez” 1944 óta vö.: Evangelos Kofos: *Nationalism and Communism in Macedonia*. Thessaloniki 1964; Stephen Palmer és Robert R. King: *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*. Hamden, CT, 1971; Georgi D. Matzuff: *The*

- Concept of a «Macedonian Nation» as a New Dimension in Balkan Politics.* Ph. D. Thesis. Washington, DC, 1978; Stefan Troebst: *Die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien 1967-1982.* München 1983; Magarditsch A. Hatschikjan: *Tradition und Neuorientierung in der bulgarischen Außenpolitik 1944-1948. Die «nationale Außenpolitik» der Bulgarischen Arbeiterpartei (Kommunisten).* München 1988. L. még M[ichael] W[ilson] tömör összefoglalását: The Macedonian question. In: *Border and Territorial Disputes. A Keesing's Reference Publication* Szerk.: Alan J. Day. London. 2. kiad. 1987, 79-85.
- 5 Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism.* London 1983 (Németül *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts.* Frankfurt/M.-New York, NY, 1988).
- 6 Georg Elwert: Nationalismus und Ethnizität. Über die Bildung von Wir-Gruppen. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 41 (1989), 440-464., itt a 449.
- 7 Uo., 446.
- 8 Uo., 447.
- 9 Uo., 440. Vö: még részletesebben: Georg Elwert: Fassaden, Gerüchte, Gewalt. Über Nationalismus. In: *Merkur* 45 (1991), 318-332.
- 10 M. Hroch szerint a „tudomány érdeklődésének és néhány személynek a nemzeti iránt érzett előszeretetének” A fázisát „a nemzeti tudatú kisebbség által vezetett céltudatos nemzeti agitáció” kritikus B fázisa követi, „amely [...] a nemzeti lelkesedésnek az etnikai csoport szélesebb rétegeit próbálja megnyerni.” A C fázist végül a nacionalizmus tömeges meggyökerezése jellemzi. Vö. Miroslav Hroch: Das Erwachen kleiner Nationen als Problem der komparativen sozialgeschichtlichen Forschung. In: *Sozialstruktur und Organisation europäischer Nationalbewegungen.* Theodor Schieder kiad., München 1971, 121-139. itt a 124., valamint e modell Macedóniára történő alkalmazását l: Jutta de Jong: *Der nationale Kern des makedonischen Problems. Ansätze und Grundlagen einer makedonischen Nationalbewegung (1890-1903). Ein Beitrag zur komparativen Nationalismusforschung.* Frankfurt/M.-Bern 1982. Hroch modelljével szemben kritikus hangot üt meg Fikret Adanir: *The Macedonians in the Ottoman Empire, 1878-1912,* kézirat, 1992, 14. (Megjelenése: *The Formation of National Elites.* Andreas Kappeler szerk., Aldershot 1992 [=Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe (1850-1940)]).
- 11 Ernest Gellner. *Nationalismus und Moderne.* Berlin 1991, 90-97. (Eredeti kiadás: *Nations and Nationalism.* Oxford 1983).
- 12 Uo., 69-75.
- 13 A jövőbeli nemzetté válást tekintve jó kilátásaik vannak például a pomákoknak, vagyis a mohamedán vallású délkeleti szlávoknak, akik a görög--bolgár határ által kettészelt Rodope vidékén élnek. Vö. ehhez Alexander Lopasic: The Bulgarian Moslems, or Pomaks. In: *Proceedings of the Anglo-Bulgarian Symposium,* London, 1982. július. Szerk. Leslie Collins. II. kötet. London: School of Slavonic and East European Studies 1985, 121-126. Lényegesen kevésbé megalapozott, de tovább mutató irodalmi hivatkozásokkal: Emmanuel Sardies: *Ethnische Minderheit und zwischenstaatliches Streitobjekt. Die Pomaken in Nordgriechenland* (Nyugat-)Berlin 1987.
- 14 E funkciójában legalábbis lényegesen kevesebb sikere volt, mint a mostaniban, ami a hetvenes évek végének Jugoszláviájában a „minden idők legnagyobb alkímistája” gúnynévvel ruházta fel, mivel - ahogy a macedóniai nép ajkán él - „képes volt arra a bűvészmutatványra, hogy a dínárt szarrá változtassa” (Cand. oec. Aco Petrovski, Bitola szíves közlése, 1979. december).
- 15 Captain D. S. M. Macdonald: Report on Mission Brasenose. 1944. november 18. In: *Public Record Office London. War Office 202: War of 1939-1945: Military Headquarters Papers: Military Missions,* 209. köt.: *Reports from the Field: Macedonia Sept-Nov. 1944.*
- 16 A macedóniai esetre t. k. l: Jutta de Jong: Die makedonische Nationswerdung - eigenständige Integration oder künstliche Synthese? In: *Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart. Beiträge des Südosteuropa -Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft zum V. Internationalen Südosteuropa-Kongreß der Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen.* Belgrád 1984. szeptember 11-17. Klaus Detlev Grothusen kiad. Göttingen 1984, 164-177.
- 17 Az oszmán Macedóniában bekövetkezett különféle „gyújtáshibákról” és okaikról vö. Fikret Adanir alapvető vizsgálatával: *Die Makedonische Frage. Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908.* Wiesbaden 1979. L még: Fikret Adanir. The Macedonian Question: The Socio-Economic Reality and Problems of Its Historiographic Interpretation. In: *International Journal of Turkish Studies* 3 (1984-1985), 1. szám, 43-64.
- 18 A görög nemzetté válásról l. Roger Just remek elemzését: Triumph of the Ethnos. In: *History and Ethnicity.* Szerk. Elizabeth Tonkin, Maryon McDonald és Malcolm Chapman. London, New York, NY, 1989, 71-88. -A görögök és a macedónok nemzetté válási folyamatának összehasonlíthatatlan

- voltáról írott számos görög polémia közül a legjobban tájékozott és leginkább tárgyyszerű Evangelos Kofos írása: *The Macedonian Question: The Politics of Mutation*. In: *Balkan Studies* 27 (1986), 157-172. Vö még Evangelos Kofos: *National Heritage and National Identity in Nineteenth- and Twentieth-Century Macedonia*. In: *European History Quarterly* 19 (1989), 229-267. A bolgár szerzők nem kevésbé kategorikus magatartását l Troebst: *Kontroverse, i. m.*
- 19 Vö. Gerhard Naumann és Eckhard Trümpfler dokumentumgyűjteményét: *Der Flop mit der DDR-Nation 1971. Zwischen Abschied von der Idee der Konföderation und Illusion von der Herausbildung einer sozialistischen deutschen Nation*. Berlin 1991, valamint Alfred Kosing megkésett elméleti alapvetését: *Nation in Geschichte und Gegenwart. Studien zur historisch-materialistischen Theorie der Nation*. (Kelet-)Berlin 1976:
- 20 Vö. Stefan Troebst: *Zum Verhältnis von Partei, Staat und türkischer Minderheit in Bulgarien 1956-1986*. In: *Nationalitätenprobleme in Südosteuropa*. Roland Schönfeld kiad. München 1987, 231-253., valamint Stefan Troebst: *Todor Zivkovs nationalitätenpolitisches Vermächtnis [Dokumentation]*. In: *Südosteuropa* 38 (1989), 739-743.
- 21 Vö. a *Die Muslime in der Sowjetunion und Jugoslawien* című tájékoztató kötet tanulmányait. Andreas Kappeler (stb.) kiad., Köln 1989.
- 22 Mathias Bernath: *Das mazedonische Problem in der Sicht der komparativen Nationalismus-forschung*. In: *Südost-Forschungen* 29 (1971), 237-248., itt: 242.
- 23 Uo., 246.
- 24 Uo., 244.
- 25 „Macedóniában egy nemzet kénytelen a saját állami létezés nehézkes kísérletébe belevágni, nehogy az alattvalók országa legyen.” (Viktor Meier: *Eine Zukunft ohne Jugoslawien*. Die Republiken müssen ihr Verhältnis zueinander völlig neu gestalten. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung* [a továbbiakban: FAZ], 1991. december 18., 293. 12. Vö még Viktor Meier: *Mazedoniens Unabhängigkeit nur halb gewollt. Die wirtschaftliche Struktur der Republik. Bindungen an Serbien*. In: *FAZ* 1992. március 24., 71. 8.)
- 26 Már a nyolcvanas években egy sor jel utalt e „feltétel” helyességére, így például a nacionalista áramlatok felbukkanása, amelyek fokozatosan kicsúsztak a Macedón Szocialista Köztársaság politikai vezetésének ellenőrzése alól. Vö. Például Anette F. Storbs [anagramm?]: *«Wie uns die Alten sungen...»: Nationalismus und Terrorismus in Makedonien seit 1967*. In: *Südosteuropa* 35 (1986), 140-145., valamint Stefan Troebst: *«Pecko» und die Propaganda. Partei, Staat und Bürger in Mazedonien*. In: *Osteuropa* 37 (1987), 372-375.
- 27 Az 1. világháború előtti korszakhoz vö: F. Adanir: *Die Makedonische Frage i. m.*; De Jong: *Der nationale Kern i. m.*; Norbert Reiter. *Sprachenstreit auf dem Balkan als Ausdruck gesellschaftlicher Gegensätze*. In: *Zeitschrift für Balkanologie* 20 (1984), 173-191.; továbbá Marco Dogo kritikai válogatását: *Lingua e nazionalità in Macedonia. Vicende e pensieri di profeti disarmati 1902-1903*. Milano 1985, valamint ennek recenzióját: Horace G. Lunt: *On Macedonian Nationality*. In: *Slavonic Review* 45 (1986), 729-734. A bal- és jobboldali árnyalatú nacionalista értelmiségieknek a két világháború közötti politikai elképzeléseiről központi, de kevésbé használt forrásként vö: Dimitar Vlahov: *Spomeni*. Skopje 1987, valamint Stefan Troebst: *Mit Ivan Katardziev «Auf den Gipfelpfaden der makedonischen Geschichte»*. In: *Südost-Forschungen* 47 (1988), 249-257., ezenkívül Stefan Troebst: *Mussolini, Makedonien und die Mächte 1922-1930. Die «Innere Makedonische Revolutionäre Organisation» in der Südosteuropapolitik des faschistischen Italien*. Köln-Wien 1987.
- 28 Eugen Weber: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of rural France, 1870-1914*. Stanford, CA, 1976.
- 29 Az ide vonatkozó terjedelmes irodalomból vö: Leopold Auburger: *Überblick über die äußere Geschichte makedoslavischer Ausbausprachen (Altkirchenslavisch und moderne makedonische Standardsprache)*. In: *Sprachen und Staaten. Festschrift für Heinz Kloss*. II. rész: *Nationalitäten- und Sprachenfragen in weltpolitischer Perspektive*. Hamburg 1976, 9-123. Gero Fischer - Friedl Garscha: *Untersuchungen zum bulgarisch-makedonischen Sprachenstreit*. In: *Sprache & Herrschaft. Zeitschrift für eine Sprachwissenschaft als Gesellschaftswissenschaft*. (Wien), 9. 1980, december, 11-60.; Norbert Reiter. *Die Sprachlichkeit des Makedonischen*. In: *Entstehung von Sprachen und Völkern. Glotto-und ethnogenetische Aspekte europäischer Sprachen. Akten des 6. Symposiums über Sprachkontakt in Europa*, Mannheim 1984. P. Sture Ureland Tübingen 1985, 403-413.; Norbert Reiter. *Das Problem «Einzelsprache» dargestellt am Mazedonischen*. In: *Südosteuropa- Mitteilungen* 27 (1987), 1. füzet, 51-55.; Peter Hill: *The Political Significance of the Macedonian Standard Language*. In: *Australian Slavonic and East European Studies* 1 (1987), 53-60.
- 30 Vö. ehhez Gunnar Hering: *Mazedonische Geschichtswissenschaft*. In: *Österreichische Osthefte* 1 (1959), 100-104., valamint 2 (1960), 60-67. és 404-410.; Troebst: *Kontroverse, i. m.* 43-66.

- 31 Vö. Palmer/King: Yugoslav Communism, *i. m.* 165-174., valamint Troebst: *Kontroverse*, *i. m.* 97-98. - A Moszkvából érkező jelzés közvetlen összefüggésben állott a szovjet Balkán-politikával. Mert a gyakori feltételezésektől eltérően az 1949 és 1989 közötti időszakban a Moszkva – Szkopje-kapcsolatok nem voltak a Szófia és Szkopje közöttiek lineáris függvényei. Ehhez vö. Pedro Ramet: The Soviet Factor in the Macedonian Dispute. In: *Survey* 24 (1979), 3.(108),128-134., továbbá Stefan Troebst: Die Sowjetunion und die bulgarisch-jugoslawische Kontroverse um Makedonien. In: *Südosteuropa* 32 (1983), 638-644. Az ezzel ellentétes általánosan elterjedt véleményről: Immanuel Geiss: Makedonien. In: *Das zwanzigste Jahrhundert*. III. rész: *Weltprobleme zwischen den Machtblöcken*. Wolfgang Benz és Hermann Graml kiad. Frankfurt/M., 1981, 99-100. (=Fischer Weltgeschichte, 36)
- 32 Elwert: Nationalismus und Ethnizität *i. m.*, 460. A háború bármilyen formája és a mi-csoportok folyamatairól l. még: *Ethnizität und Gewalt*. Thomas Scheffler kiad. Hamburg 1991, ezen belül különösen: Thomas Scheffler: *Ethnizität, symbolische Gewalt und internationaler Terrorismus im Vorderen Orient*, 221-250. Az anyaországi és a macedóniai bolgárok között bizonyos módon etnikai elkülönítő elemként működő militáns hőskultuszt vizsgálja: Stefan Troebst: «Macedonia heroica»: Zum Makedonier-Bild der Weimarer Republik. In: *Südost-Forschungen* 49 (1990), 293-364.
- 33 Vö. a macedóniai kommunisták politikai programjának bemutatását: De Jong: *Die makedonische Nationswerdung, i. m.*, – Az 1991 -es macedón nemzetállammá válásra kézenfekvő módon illeszthető „harmadik Ilinden” díszítő jelző a Macedón Köztársaság politikai jelképrendszerében még nem bukkant fel, ami annál is meglepőbb, mivel a macedóniai politikai emigránsok egyik szervezete a hetvenes években az „Előre a harmadik Ilindenért!” jelszót írta zászlajára.
- 34 Vö. ehhez Marie-Paule Canapa: Le développement socio-économique de la Macédoine. In: *Economies et sociétés* 12 (1978), 1067-1113.
- 35 Vö. Kosta Mihailovic: Tradition ans Industrialization. In: *Tradition and Modern Society. A Symposium at the Royal Academy of Letters, History and Antiquities*, Stockholm. 1987. november 26-29. Szerk. Sven Gustavsson. Stockholm, 1989, 27-38.
- 36 Oswald Spengler: *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*. München 1983 (1. kiad. 1923), 750.
- 37 Vö. ehhez: Troebst: *Kontroverse, i. m.* 49-50. Eközben számításba vették az (efemer) *ideológiai* forma és a (tulajdonképpen) nemzeti tartalom politikailag veszélyes analógiáját, amit már akkor is megvontak a kívüllállók - vö. D. S. M. Macdonald fent idézett megfigyelését.
- 38 Friedrich Nietzsche: *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*. Basel 1984. Az idézet a Michael Landmann által kiadott és utószóval ellátott zsebkönyvváltozatból származik, Zürich 1984, 101.
- 39 Rudolf Kjellén: *Die politischen Probleme des Weltkrieges*. Leipzig-Berlin, 3. kiad., 1916 (1. kiad. 1916), 52-53.
- 40 Norbert Reiter: Die serbisch-makedonische Symbiose. In: *Jugoslawien. Integrationsprobleme, i. m.* 178-195.
- 41 Macdonald: *Report on Mission Brasenose, i. m.*
- 42 Palmer/King: Yugoslav Communism, *i. m.* 154.
- 43 Vö. például Nikolay G. Altankov: *The Bulgarian– Americans*. Palo Alto, CA. 1979, vagy Peter Hill: *The Macedonians in Australia*. Carlisle, WA 1989.
- 44 Vö: Patrick Moore: The «Albanian Question» in the Former Yugoslavia. In: *RFE/RL Research Report* 1 (1992), 14. 1992. április 3., 7-15., különösen 12-13., valamint Jens Reuter. Die albanische Minderheit in Mazedonien. In: *Südosteuropa* 36 (1987), 587-597. Vardar-Macedónia etnikai összetételéről: általában l. Rudolf Preinerstorfer: Die Volksgruppen der VR Mazedonien. In: *Österreichische Osthefte* 4 (1962), 386-393.; Boro Pekevski: Demographic Situation and Ethnic Characteristics of the Population of SR Macedonia. In: *The Socialist Republic of Macedonia*. Szerk. Mihailo Apostolski és Haralampié Polenakovic. Szkopje 1974, 175-187.; Dusan Bubevski: Nekoi aspekti na nacionalniot sostav na naselenieto vo SR Makedonija vo periodot 1948-1981 godina. In: *Problemi na demografskiot razvoj vo SR Makedonija. Trudovi od naucniot sobir*, Leunovo, 3 i 4 noemvri 1983. Szerk. Ksente Bogoev. Skopje 1985, 537-550.; Jakim Sinadiovski: *Nacionalnoto prasanje i megunacionalnite odnoski kaj nas*. Skopje 1988.
- 45 A jelenlegi helyzethez vö: Viktor Meier: Die Albaner im früheren Jugoslawien wollen eigene Lösungen. Vor der Parlamentswahl in Albanien. Die Lage in Mazedonien. In: *FAZ* 1992. március 17, 65. 7.
- 46 Mindenekelőtt ez a terjeszkedés, amelyet a macedón parasztnak a falvakból a városokba özönlése, illetve gazdaságaiknak az albánok általi megvétele idézett elő, ragadtatta a Macedón Köztársaság vezetését a nyolcvanas évek elején arra, hogy olyan intézkedéseket hozzon a mohamedán vallású délkeleti szlávokkal (torbesekkel, pomákokkal), a lehetőségeknek megfelelően a

- szórványtelepüléseken élő albánokkal szemben is amelyek erősen hasonlítanak a *bolgár* nemzetiségi politika 1984-ben megkezdett irányzatára-névváltoztatás, etnikai „átkeresztelés” stb. Vö. a *Makedonci muslimani. Materijali od Prvot Naucen Simpozium odrzan na 3 i 4 oktombri 1981 godina vo Kicevo i od drugite hulturno naucni sredbi na Makedoncite muslimani* című gyűjteményes kötet (szert. Gligor Todorovski és mások, Skopje 1984) otromba mentegetőzésével.
- 47 Vö. Michael W. Weithmann: *Die slawische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel. Ein Beitrag zur historischen ethnographie Südosteuropas*. München 1978.
- 48 Az 1990-1992 között a Macedón Köztársaságban végbement belpolitikai fejlődésről vö. Patrick Moore és Milan Andrejevich részletes tudósítását: *Radio Free Europe: Report on Eastern Europe* 1 (1990) – 2 (1991), valamint: *RFE/RL Research Report. Weekly analyses from the RFE/RL Research Institute* 1 (1992).
- 49 Vö. Stefan Troebst: „Demokratie als ethnisch geschlossene Veranstaltung”. Nationalistischer Integrationsdruck und politische Formierung der nationalen Minderheiten in Bulgarien am Beginn der neunziger Jahre. In: „*Revolution*” auf Raten–Bulgarien seit dem Ende der Ära Zivkov. Wolfgang Höpken kiad München 1992.
- 50 Vö. Magarditsch A. Hatschikjan: Die außenpolitischen Optionen Bulgariens. *Uo.*, valamint Stefan Troebst: Nationalismus als Demokratisierungshemmnis in Bulgarien. Von der Verfassungsdiskussion zur Präsidentschaftswahl In: *Südosteuropa* 41 (1992).
- 51 Ernst Levy: Für beide Seiten eine Sache von „nationaler Bedeutung”. Boykott niederländischer Waren in Griechenland. In: *FAZ* 1992. márc. 2., 52. 6.
- 52 Vö. Christiane Schlötzer-Scotland: Ein Bayer im Dienste Griechenlands. Wie es Politikern in Athen gelang, Max Streibl für ihre außenpolitischen Absichten einzunehmen. In: *Süddeutsche Zeitung*, 1992. márc. 12.
- 53 Az államok, beleértve a területtel nem rendelkezők nemzetközi jogi elismerésének valóságosan etnikumot konszolidáló hatásáról vö. Hans Lemberg: Alternativen zum internationalen System in der neuzeitlichen Geschichte Osteuropas. In: *Kontinuität und Wandel in der Staatenordnung der Neuzeit. Beiträge zur Geschichte des internationalen Systems*. Peter Krüger kiad. Marburg/L. 1991, 91-114.; e helyen 100-101.
- 54 Mathias Bernath: Zur Motivation und Methode der Südosteuropa-Forschung. In: *Südosteuropa und Südosteuropaforschung. Zur Entwicklung und Problematik der Südosteuropaforschung*. Klaus-Detlev Grothusen kiad. Hamburg 1976, 115-118.
- 55 Viktor Meier: Der Balkan wird wieder Balkan. Das Werk von Schiwkow, Ceausescu und Milosevic. In: *FAZ* 1989. szeptember 8., 208. 16.
- 56 Wladimir K. Wolkow: Ethnokratie – ein verhängnisvolles Erbe in der postkommunistischen Welt. In: *Aus politik und Zeitgeschichte* B 52-53/91 vom 20. Dezember 1991, 35-43. Vö. a nacionalizmus „reneszánszával” foglalkozó számos újabb elemzés közül a különösen világosakat: Konrád György: Die Melancholie der Wiedergeburt. (Az újjászületés melankóliája). In: *Kursbuch* 102 (1990. december): *Mehr Europa*. Berlin 1990, 25-42., valamint Magarditsch A. Hatschikjan: Osteuropa – ein nationalistischer Hexenkessel? In: *Außenpolitik* 42 (1991), 211-220.
- 57 Claus Offe: *Ethnic Politics in East European Transitions*. Kézirat, 1992. február. 12., itt 1.
- 58 L. még Claus Offe: Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. In: *Social Research* 58 (1991), 865-892, itt 887-888.
- 59 Offe: *Ethnic Politics*, i. m. 1.
- 60 Bemath: *Das mazedonische Problem*, i. m. 243. Vö. még Huey Louis Kostanick: *Macedonia – A Study in Political Geography*. Ph. D. Thesis, Clark University. Worchester, MA, 1947.
- 61 T. k. Heinz-Jürgen Axt: Explosiver Balkan und unruhiges Mittelmeer. Konflikte im Umfeld Griechenlands als Herausforderung der EG. In: *Südosteuropa* 40 (1991), 579-599.
- 62 A Bulgária és Macedónia közötti paternalista „különleges kapcsolat”, beleértve a mindenkori anyanemzetek képének szerzői jogát egy bolgár újságíró tévedésből a szerzőnek tulajdonította-Rumen Dimitrov: Makedonstvaneto e naj-dalgijat pat kam Evropa. Srestu paternalizma vav vansnata ni politika. In: *Kultura* (Szófia) 4. 1992. január 24., – valójában a hasonlat első megjelenítése Viktor Meiertől származik: Ein dritter Balkankrieg? Den serbischen Generälen ist die Gefahr einer Eskalation gleichgültig. In: *FAZ* 1991. október 5., 231.12.
- 63 Ebben a vonatkozásban vö. mindenképp Bernard von Plate jól átgondolt javaslatait: Subregionalismus. Eine Zwischenebene in einer gesamteuropäischen Ordnung. In: *Europa-Archiv*. 46 (1991), 558-566., valamint például Dieter Senghaas további javaslatait: Die Neugestaltung Europas. Perspektiven und Handlungsgebote. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte* B 18/91, 1991. április 26., 11-20. vagy Rudolf Hilf: Regionalismus als Gegengift: Nationalitätenkonflikte und Staatenzerfall. In: *Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte* 38 (1991), 890-904.

STEFAN TROEBST

NATIONAL MOVEMENTS, FOUNDATION OF THE STATE,
NATIONBUILDING. THE MACEDON PROBLEM BETWEEN 1944 AND 1992

This region of traditional conflicts in the Balkan was divided three times in the 20th century. The winning Serbia (Yugoslavia) and Greece and the double loser Bulgaria are still rivals concerning this area. The author analyses the formation of the state and the nation allowed by the national politics of the Tito government, the ideological functions of the Macedon „administrative nation” and the way leading to the Macedon declaration of independence in 1991. After the changes in Eastern Middle Europe in 1989 the Macedon independence evoked a strong opposition surprisingly only in Athena as a result of the new geo-political situation. The author explains this fact with more moderate demands on the Serbian and the Bulgarian side and with a possible allied position of the independent Macedonia. According to the conclusion of the study the competing nationalistic movements can be paralyzed – with running a certain risk – by introducing a new administrative nationalism thus taking off regional nationalistic edge.

BÍRÓ A. ZOLTÁN

A regionális identitás kialakításának néhány vonásáról

Az utóbbi évek változásai előtérbe helyezték a regionális identitások kialakulásának/kialakításának, működésének és társadalmi szerepének kérdéseit. A regionális identitások problémái szoros kapcsolatban állnak a nemzeti identitások alakulásának ma egyre aktuálisabbá váló kérdéskörével, érintik az idegen nemzettestben élő más kultúrájú mikrorégiók várható sorsának problémáit, s természetesen kapcsolatban állnak a ma egyre hangsúlyozottabban jelentkező regionális autonómia-igénylésekkel is. Várható, hogy a kisebb-nagyobb régiók önállósodási törekvései (még azonos kultúrához tartozó régiók esetében is) előtérbe hozzák a regionális fejlesztés és fejlődés évtizedek óta háttérbe szorított, meg nem oldott gondjait, s azzal is számolnunk kell, hogy a regionális identitás mezében megjelenő követelések (tudniillik, hogy melyik régió mekkora részt kap a központi „tőke” elosztása során) egész sor konfliktushoz vezetnek.

A régió-ügy tehát a várható politikai-közületi aktualitások mellett társadalomtervezési, társadalomfejlesztési kérdések egész sorát is felszínre hozza, amelyeknek nagy része átpolitizálódik ugyan, de maguk a társadalmi folyamatok nem politikai természetűek, s ezért politikai jellegű döntésekkel alakulásukat nem is lehet érdemlegesen befolyásolni. Ez az utóbbi tényező késztetett arra, hogy a Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport keretében a regionális identitás kérdéskörével foglalkozzunk. Abból kiindulva, hogy a mai, átmenetinek nevezett szerveződési formák akarva-akaratlanul a szocialista államberendezkedés örökségére alapozódnak, az elmúlt két évtized egy példaértékű esetét vettük vizsgálat alá. Elemzésünk a regionális identitás kiépítésének és működtetésének feltételeit, illetve technikáit veszi számba.¹

A kutatás színhelye Hargita megye (Románia), a kutatás közvetlen témája a szocializmus korszakában kialakult úgynevezett „hargitaiság” mint regionális identitás. A kutatás módszere az antropológiai mélyelemzés, amely az események, helyzetek aprólékos, sok részletre kiterjedő elemzése révén nyújt lehetőséget a mélyebb összefüggések feltárására. Ezen a ponton szeretnénk hangsúlyozni, hogy elemzett példánk nem a „rossz utat”, nem a sikertelen megoldást kívánja illusztrálni, hanem sokkal inkább a paradigmátikus, amelyet nem annyira a végeredménye, mint inkább a tendenciája jellemez. Elemzésünk *célja nem egyik vagy másik identitásépítési változat értékelése volt*, hanem azt kerestük, hogy milyen a tegnapi identitásépítési gyakorlat, amelyre mint alapra, mint begyakorolt rutinok rendszerére a mai gyakorlat is támaszkodni fog.

Tömegkommunikációs anyagok elemzése, nyilvános rendezvények megfigyelése, ünnepi és hétköznapi magatartásformák leírása nyomán vizsgáltuk (1) a regionális identitás kiépítésének feltételrendszerét, (2) a kiépítés módozatait, valamint (3) a kiépített modell hatékonyságát és életképességét. Bemutatásunkban ezt a sorrendet követjük, majd néhány konklúziót fogalmazunk meg. Az idézett szövegek egy nagyobb szöveggyűjteményből valók, és az elmondottak illusztrációjául szolgálnak. Mindegyik szöveg a megye megalakulása utáni hónapokban keletkezett, szerzőik olyan személyek; akik a megye politikai vagy kulturális életében szerepet játszottak.

A kiépítés feltételrendszeréről

Hargita megye mint adminisztratív egység az 1968-as közigazgatási-területi átszervezés során jött létre, tervezőasztali elképzelések alapján. Az önkényes intézkedés olyan régiókat kapcsolt egymáshoz, amelyek sem földrajzilag, sem mentálisan nem tartoztak össze soha. Ugyanakkor ide csatoltak olyan régiókat, amelyeknek másik fele más megyékhez került.

A művi úton létrehozott régiót a központi hatalom látta el névvel és adminisztrációs struktúrákkal, de a frissen hatalmi pozícióba került helyi magyar elit volt az (politikuskok, írók, művészek, újságírók, közéleti emberek), akik alig több mint egy év alatt ezt a régiót „saját” és „egységes” kultúrával és identitással ruházták fel. A csiki, gyergyói, udvarhelyi, kereszturni, sóvidéki, homoródmenti táj egyik napról a másikra *hargitai* tájjá változott (legalábbis a legitimitással bíró nyilvános beszéd minden formájában), az ebben a megyében élők mindannyian hargitai emberekké léptek elő, az erdők, mezők, fenyők, patakok; források szintén „hargitaizálódtak”, s természetesen megjelent a hargitai jellem és a hargitai szellemiség is. A táj és az ember hargitai jellege természetesen nemcsak megkülönböztető jegyként szolgált, hanem egyben misztikus adottság is volt: „... hisz nekik ismerősük a fa, amely velük egyszerre nőtt fel, mintha húznák; az ég, amelynek felhőpárnáira kamaszkorukban dültek álmodozni; a víz, amely itt édesebb, mint máshol; a Föld egész erejét önmagába oldotta; a hűvös levegő, amelyre támaszkodhatsz, megtart, formába fog, már-már felemel, miközben magától megy be a tüdődbe, megkönnyítván s meg is tisztítván ezzel az életedet; a nagyra nőtt hegyek, amelyek előtt restelled, hogy magad csúf, kicsi, jelentéktelen és haszontalan légy; – s az emberek, a kötelezően piros arcú emberek, akik errefelé kemények, mint a kő, de jók is, mint a víz” (Varró Ilona).

Ugyanaz a réteg, amely úgyszólván rekordidő alatt kitermelte az íróasztal mellett létrehozott új régió sajátos, egyéni identitását, több mint húsz éven át ennek az identitásnak a megerősítésével, majd – a nyolcvanas évektől – a védelmével volt elfoglalva. Az 1989-es változás utáni időszak mutatott rá a nemzetiségi identitás e lényeges szeletének, a hargitaiságnak a művi és erőszakolt voltára. A hargitaiság nyelvezete szinte hetek alatt foszlott szét, vált érvénytelenné. Az egység helyett ismét a részrégiók kerültek előtérbe, azok, amelyek valóban léteztek és átvészelték a hargitaiság uralmának két évtizedét. Mára táj, fenyő, patak, forrás, ember, jellem ismét csiki, udvarhelyi, gyergyói stb. lett. Hargita megye ma is létezik, de az egyes régiók közti szembenállás olyan nagy, hogy a megyei vezetés gyakorlatilag tehetetlen és működésképtelen, s még RMDSZ-szinten sem sikerült két év alatt egységes megyei vezetőszeret létrehozni.

Talán ez a rövid bemutatás is érzékelteti, hogy egy-egy paradigmikus eset elemzése sok hasznos adalékot szolgáltathat mindazok számára, akik a régiók közti vagy a hatalom és a régiók közti konfliktusokat kezelik, illetve azoknak, akik az egyes régiók talpra állításán, jogi védelmén vagy éppen a regionális identitás kialakításán munkálkodnak.

*

Miként már említettük, a hargitaiságnak mint regionális identitásnak a megteremtése egy állampolitikai döntéshez fűződik. Körülhatároltak egy fizikai teret (megye), névvel, intézményekkel, vezetői pozíciókkal látták el. Ez az államhatalmi gesztus azonban ambivalens gesztus volt. Adott ugyan egy lehetőséget, de még mielőtt adott volna, hiányt teremtett. A Maros Magyar Autonóm tartomány megszüntetése e vidék szellemi elitje számára a hatalomból való kiesést jelentette. Megszűnt „a magyar tartomány”, de ugyanakkor megadatott a kompenzálás lehetősége is, hiszen a hatalom adott „két magyar megyét” (Hargita, Kovászna). Tehát egyfelől megvonták az eddigi stabil identitást, másfelől pedig felkínáltak egy új identitás-teremtési lehetőséget. Előbb mesterségesen hiányt hoztak létre, s így nem véletlen, hogy e vidék szellemi elitje „ráharapott” a hiányt látszólag betöltő új adományra. Ez a *lélektani helyzet* magyarázza azt, hogy az adminisztratív úton létrehozott új régió nyelvezete oly gyorsan, alig egy-másfél év alatt kialakult.

A lélektani helyzet mellett a feltételrendszernek egyik politikai jellegű elemét is ki kell emelnünk. Nevezetesen azt, hogy az új régió új identitásának megteremtésébe bele kellett foglalni a hatalom egy kitételét. Bármennyit lehetett (legalábbis a kezdetekben)

„magyarkodni” és „hargitaskodni”, de mindvégig azt kellett hangsúlyozni, hogy mindez hargitai keretben történik, hargitai keretben vált lehetségessé, és ez a hargitai keret a szocialista út terméke, gyümölcse, nem pedig a magyar kultúra vagy az erdélyi magyar kultúra folyománya. Az alku egyik tétele tehát a meghódolás, az integráció elfogadása: „Gazdag természeti kincsek, fenyőkkel övezett fenséges hegyek és bércek, olyan nagy hírnévnek örvendő fürdő- és üdülőhelyek, mint Borszék, Gyilkostó, Tusnád és mások, termékeny síkságok, a fejlődés teljében lévő városok és falvak – íme az első benyomások, amikor megyénk, Hargita megye térképét szemléljük, mikor az ismert helységnevek olvasásakor elének tükröződnek a tájak, s a tájakat – Maroshévíztől Tusnádig, Székelyudvar helytől a Gyimesekig – benépesítő szorgalmas, nagyszerű emberek. És miként a fának szerves tartozéka a lomb és a gyümölcs, a virágnak a levél és a gyökér, olyan szervesen illeszkedik a mi vidékünk is az ország, a szocialista Románia egészébe, virágzó tájaiba, a szeretett haza térképébe...” (Branis László).

Az alku másik tétele a nyereség: a vélt vagy valós helyi sajátosságok kimondásának, fölmutatásának joga: „Nem lehet fukarsággal vádolni a természetet, legalábbis itt, a mi megyénkben nem. Sok millió éves munkájával egész sorremekművet alkotott, amelyek a külszói hegy-völgyjárók ezreit vonzzák ide. A látogatók száma mind nagyobb lesz, és az áttetsző filmszalagon egyre többen viszik világgá a Hargita fenyveseit, Borszék idegnyugtató villáit, Tusnád üdítő környezetét, a SzentAnna-tó csillogását, az Egeskő büszkeségét...”

Csúcsok és völgyek, erdők és konok sziklák varázslatában érelődött itteni emberek ma már kiforrott közössége. A szép iránti fogékonyságuk és az igazságszeretetük hagyomány, és hagyomány a daluk, a táncuk, amelyben ezt kifejezik. A táj szépsége méltó párja e közösség tartalmilag és formailag egyaránt tökéletes műalkotásainak, amelyek – mint prizma a fényt – sokszínű összetevőire bontják a hétköznapi örömet, bánatát. Bordalok, kesergők, szomorú-szép balladák és hetyke kurjantások hangulatát táncolják el a csizmaszár-veregető legények, dúdolják a fonóban a leányok.” (Becze Antal). Ez az alku-mozzanat – mint később látni fogjuk – nagy szerepet játszott abban, hogy e régió lakossága a hargitaiság eszmekörét és nyelvezetét mind a mai napig nem fogadta el.

A regionális szellemi elit és a hatalom közti megegyezést a lélektani helyzet és az inherens alku-mozzanat mellett egy harmadik feltétel is elősegítette. Az új struktúra ugyanis sokak számára pályát, karriert, lehetőséget s természetesen nem csekély mértékű helyi hatalmat jelentett. Sok elsőgenerációs vagy magát eddig mellőzöttnek érző értelmiségi és közéleti „káder” számára ez volt a nagy lehetőség. Az új pozíciókat elfoglalva ösztönösen is arra törekedtek, hogy a művi úton létrehozott régiónak szép és kerek identitást formáljanak, hiszen új helyzetük, új szerepük, új hatalmuk annál stabilabbnak és annál legitimebbnek látszott, minél erősebbnek tűnt maga az új konstrukció. A személyes ambíciók lendületes szövegekben mutatkoztak meg. A káderelitté vagy kulturális szakirányítónak avanzsált helyi értelmiségi hangzatos szövegekkel igazolta mások és saját maga előtt a megkötött alku üdvöztető voltát, természetesen anélkül, hogy magát az alkut néven nevezte volna: „Üzenek Hargita megyéről és arról a tenni akarásról, ami a megye lakóinak őszinte tekintetéből sugárzik. Hiszen új távlatok nyílnak meg előttünk, újabb magaslatok meghódítására készülünk. Jelenleg legjobban a holnap sokasodó feladata izgat. Építeni kell. Építeni új gyárat, szebb várost, kényelmes otthonokat, tágas iskolát, virágos parkokat, építeni kell a jobb embereket. Ehhez kell az izmos kar, a megfontolt szándék, az eggyé forrt akarát...” (János Pál).

A lélektani helyzet, a politikai alku és a személyes ambíciók együttese eredményezte azt, hogy gyorsan kitermelődhetett a hargitaiság nyelvezete. A táj, a beépített környezet és a várható szép jövő egyes elemei kiemelődtek megszokott környezetükből, és a hargitaiság nyelvtana szerint újrendeződtek. Mindennek legszemléletesebb példája maga a névadó hegytömb, a Hargita, amely – bár mindig az egyes régiók elválasztásának szerepét töltötte be

– a nyelvezetalkotó szelektálás és jelentésátfordítás révén a művileg létrehozott hargitai régió egységének, megbonthatatlanságának szimbólumává vált: „.... büszke a Hargita is, amely gondterhelten, de boldogan tekint az ölében folyó szorgos munkára, és látja megvalósulni régi álmát. Papírt és ceruzát vesz kezébe, újjászülött lendülettel írja e vidék történetébe nagybetűkkel: SZOCIALIZMUS.” (Kardalus János).

A regionális identitás kiépítésének mozzanatairól

A regionális identitás kiépítésének eljárásait röviden a következőkben foglalhatjuk össze: Az új régió szellemi-adminisztrációs vezetői a romániai magyar szellemi élet olyan képviselőit (írókat, közéleti személyiségeket) kértek meg a hargitaiság *kimondására* (s ezáltal legitimálására), akiknek szava szimbolikus súllyal rendelkezett. A helyiek csak azután kezdték meg a hargitaiság nyelvezetét felszabadultan használni (variálni), miután *a jelenős mások* leütötték az alaphangot. A kezdet kezdetén a régió külső legitimációhoz fordult. Ilyen külső megerősítő szerepet játszottak azok a tömegkommunikációs közlemények is, amelyekben a bukaresti tévé és rádió a marosvásárhelyi rádió üzeneteiként építették a hargitaiságot.

A régió társadalmi nyilvánossága (helyi sajtó, helyi ünnepek, helyi jelentős rendezvények, időszaki kiadványok stb.) erőteljesen koncentrált a hargitaiság építésére, más kezdeményezések, amelyeknek csak annyi „bűnük” volt, hogy nem a hargitaiság nyelvén jelentkeztek, nem kaphattak életteret. Ami viszont beillett a képbe, az messzemenően fölértékelődött.

A hargitaiság – akár beszéd, írás vagy viselkedés hordozta – rendszerint patetikus, átpoétizált formában jelentkezett. Előtérbe kerültek mindazok az elemek, amelyek könnyen lirizálhatók voltak (tárgyak, emlékek, helyek, színek, formák, gondolatok, tervek).

A hargitaiság „működtetői” arra törekedtek, hogy ezt a nyelvezetet hozzákapcsolják a mindennapi élet apró mozzanataihoz, így érzékeltetve azt, hogy ez az identitás mindent átítatott, mindenre érvényes. Ez a kísérlet, a mindennapi élet hargitaizálása rengeteg képzavarhoz, logikai botláshoz, stílári egyneműsítéshez s végső soron a hargitaiság nyelvezetének nagyfokú sterilitásához vezetett.

Az új identitás nyilván a régióban fellelhető elemekből építkezett. Központi elemévé a Hargita hegytömböt tette, ez vált az új egység szimbólumává, holott ez választotta szét mindig az egyes alrégiókat. Mivel a régió történetileg kialakított konstrukció volt (tudniillik nem létezett hargitai múlt), a történelmi tények nem kaphattak részt az új identitás kialakításában. Ezért a fő szerep a természeti elemeknek jutott (fényő, zöld szín, tiszta hegyi levegő, csobogó patakok stb.), s nagy szerepet kaptak az eléggé önkényesen összeválogatott személyiségjegyek (az itt élő ember szívós, kitartó, nyugodt, munkaszerető stb.). S természetesen beválogatták az új identitásba a szocialista vívmányok adaptálható mozzanatait (új városok, gépek a mezőn, új gyárak, ingázás stb.).

Az új identitás forgalmazása nem vált mindennapos helyi propagandává. Sőt, olyan helyet foglalt el a társadalmi nyilvánosságban, hogy a központi hatalmi ideológia ellenpólusaként tűnt fel (bár ezt nem mondták ki, mindenki így gondolta). A burkolt szembenállás „megemelt” minden olyan helyzetet, amely az új regionális identitás egy-egy fontos elemét mutatta fel, és pozitív szerepbe helyezte mindazokat, akik az új identitás kidolgozásán munkálkodtak, vagy a hatalmi ideológia hivatalos képviselőiként néha „kiszóltak” a hargitaiság irányába. Nyilván az ilyen identitástermelői vezető szerep nem volt hivatalos, ami csak növelte e szerepeknek és a szerepeket betöltő személyeknek a szimbolikus súlyát. Akik az új regionális identitás kidolgozására vállalkoztak (s különösen azok, akik az új helyi ideológiának a hatalmi ideológiával *való felszíni egyeztetetőségét* is eljátszották), azok elfoglalhatták a régió jelentős Szimbolikus pozíciót, s ez később átválthatóvá vált tényleges hatalomra, egészen addig, amíg a központi hatalom végrehajtotta a nemzeti kádercserét.

Az elemzett gyakorlat mindvégig az erőszakos egységesítés elvét érvényesítette (bár ezt némileg tompította a patetikus, poétikus nyelvezet). A hargitaiság kimondása után zárójelbe kerültek az alrégiók, amelyeknek mind történelmi hagyományaik, mind földrajzi adottságaik sokkal karakterisztikusabbak és valóságosabbak voltak. Ez az erőszak részben a kis régiók szándékos „elhallgatása” révén, részben pedig a hargitaiságnak a társadalmi nyilvánosság terében érvényesülő egyértelmű dominanciája révén történt. Az egységesítő gyakorlat romboló szerepéről külön is lehetne beszélni, mint ahogy az ellenében kialakított védekezési eljárásokról is. Itt érdekes módon szintén az a kettős játék folyt, amit az államhatalmi nemzet-kisebbségi nemzetiség viszonyában láthatunk.

A kiépített identitás jellemzése és hatékonyságának ismérvei

Röviden jellemezzük először az új régió identitását. A kiépítés mozzanatait vizsgálva azt találtuk, hogy a gyorsított tempóban kiépülő új identitás olyan nyelvezetben jelentkezett, amelynek összetevői elsősorban állandósult nyelvi elemek (kulcskifejezések, szócsoportok) és ideologikus alapelvek. A szűkkörű elemkészlet ellenére ez a nyelvezet úgy jelentkezett, mint ami *lefedi* a régió egészét, a maga történelmi, földrajzi összetettségében, a praxis és az életvezetés, illetve a mentalitás szintjén is.

Bár ennek az új identitásnak nem volt történelmi dimenziója, s korántsem vált a mindennapi élet a gondolkodás részévé, mégis *átfogó, mindent értelmező* funkcióban jelentkezett már az első pillanattól, és így is működött. Tehát elsősorban *burok jellege* volt, s ezt a burkot az egysíkú és folyamatosan ellenőrzött kézben tartott helyi társadalmi nyilvánosság tartotta életben, két évtizeden keresztül. Mivel a központi hatalmi ideológiával szemben álcázott ellenzéki szerepbe kényszerült – bár a felszínen „testvériesen” kapcsolódott hozzá –, kialakítása után a további ápolás/védés került előtérbe, vált állandó feladattá. Ez a folytonos ápolás egyben a helyi szellemi-adminisztratív elit folytonosságát is jelentette és érvényesítette, hiszen nemzetiségi feladattá vált a hargitaiság kifejezése és forgalmazása (a nyolcvanas években már nyíltan is). Ez a védelmi stratégia (értsd: a valami ellenében létrehozott és fenntartott identitással való munkálkodás) alapvetően meghatározta a vidék nyilvános életét, különösen a helyi kiadványok, helyi rendezvények jellegét, a helyi vezetők által követett válogatás szempontjait (kiállítások, író-olvasó találkozók, iskolai rendezvények, művelődési házak műsorai stb).

Az új identitás működéséről, a régió életében betöltött szerepéről több megállapítást is tehetünk.

a) A központilag körülhatárolt művi keret (a megye), a gyorsított és külső legitimálást igénylő identitástermelés, valamint az ebben érvényesülő, egységre törekvő erőszakosság eleve kizárta azt, hogy a megye lakosai számára ez az identitás igazán fontossá váljék. Mivel az identitás a lakosság számára oly fontos helyi identitásokat eleve zárójelbe tette, sőt néha tiltotta vagy jelentéktelennek minősítette, a megye lakói számára a hargitaiság csak úgy jelenhetett meg, mint egy második nagy hatalom, amely ugyan valamivel emberibb, megfoghatóbb, mint a központi hatalom, de végső soron épp olyan távol van a hétköznapi gondjaitól és világától, mint a központi hatalom. Ezért a hargitaiság kulcsszavai, jelképei, magatartásmintái *nem váltak a hétköznapi élet részévé*, s nyelvi formái is megmaradtak az újságírás, a nyilvános szónoklatok szintjén. Ily módon az úgynevezett magyar megyén belül is újratermelődött a társadalomnak az a fajta kettészakadása (hivatalos világ – nem hivatalos világ), amely a romániai társadalmat a maga egészében jellemezte.

b) Ennek a kettészakadásnak a legfontosabb következménye az volt, hogy az új regionális identitás sem kialakulása idején, sem később nem mozgósíthatta a szélesebb értelemben vett helyi társadalmi energiákat, amelyek nyomán Hargita megye valóban egy régióvá fejlődhetett

volna. A hargitaiság a maga húsz éve alatt egy viszonylag szűk körű elit belső ügye maradt. Klisérendszerei, patetikus megnyilvánulási módozatai nem tették lehetővé azt, hogy a mindennapi élet fontos eseményeit valóban áthassa (legfeljebb csak a felszínen, a jelképek használatával), s azt sem, hogy igazán fontos társadalmi folyamatok hordozója legyen. Megmaradt az általánosnak beállított, de valójában csak igen szűk körben érvényes identitás szintjén, amelynek társadalmi szerepe tekintve az egész régiót lényegében hatástalan maradt.

c) Az új identitás burok-szerepe két irányban is érvényesült. Egyfelől „betakarta” a régiót, és védelmet is jelentett oly módon, hogy 1980 után (de különösen 1985 után) részben felfogta a központi hatalom támadásait. A központi hatalom ugyanis – amely mint ismeretes a társadalom homogenizálására törekedett – nem a mindennapi élet szervezett, de apró jelenségeiben látta az elsődleges ellenfelet, hanem a részben vagy teljesen körülhatárolt regionális identitásokban, és elsődlegesen azok felszámolására törekedett.

Ebben az értelemben a hargitaiság mint regionális identitás a mindennapi élet és a hatalom közé került, és egy fajta védő szerepet is betöltött. A védő szerep mértékét azonban nem szabad túlbecsülnünk – több eredménye akkor lett volna, ha tudatos stratégia állt volna mögötte.

A burok-szerep elsősorban negatív értelemben működött, és ez a szembeszökőbb, a hangsúlyosabb. Semmilyen szerveződésnek vagy jelentősen egyéni akciónak nem adott teret, ha az nem vette magára a hargitaiság jegyeit. Ebben a régióban szellemi körnek, kulturális rendezvénynek, közérdekű elképzelésnek, versnek, képnek legitimitást csak a hargitaiság jegyeinek felvállalása adhatott. Mindez nem tudatos cenzúra volt, hanem csupán a helyi identitás monopolhelyzetéből adódó „természetes” kiválasztódás. Erre a negatív szerepre lenne jó ma is figyelni, amikor minden ösztönös és tudatos rombolást a központi hatalom nyakába varrunk.

Következtetések

1. Az identitástermelési kényszer az elsőgenerációs értelmiségi, illetve a társadalmi státusváltás után „lebegő” helyzetbe került réteg számára rendkívül erős, s ez az igény szükségszerűen valamilyen *átfogóbb* (nem egyéni, nem helyi) identitás megteremtésében fejeződik ki. Ez az igény a Székelyföldön várhatóan tovább fog erősödni, még fokozottabb mértékben fog jelentkezni, mint az elmúlt két évben. A hargitaiság termelésében jelentkező mozzanatok alapján úgy látjuk, hogy ez a réteg – ha lehetősége van rá – *rendkívül nagy energiákat tud megmozgatni egy-egy új regionális identitás kitermelése céljából*. Jelenleg ez a réteg részben lokális és kistáji, részben művelődési struktúrák (körök, egyesületek) identitásának termelésével van elfoglalva, de ez a munka (amely sok gyakorlati tevékenységet és kevés fantáziát kíván) csak átmenetileg köti le, és az érdeklődések rövidesen egy átfogóbb identitás megteremtésére összpontosulnak. Ezt várhatóan egy vagy több RMDSZ-platform is felvállalja majd, úgyhogy könnyen meglesz a szükséges külső és felső legitimáció.

2. Mint a bevezető részben említettük, a hargitaiság útja nem egy rossz vagy elhibázott változat, hanem *egy krízishelyzetnek tudott/érezett szituáció felgyorsított megoldási kísérlete*. Magát a megoldást (az új identitás kialakításának gyakorlatát) paradigmaticusnak tekintjük, és több okból is várható, hogy például a székelyföldi autonómia-ügy előtérbe kerülésével hasonló módon épül majd ki egy a hargitaiságnál tágabb regionális identitás is. Bár a történelmi helyzet ma más, mint 1968-ban, ennek ellenére a gyorsított ütemű és minden bizonnyal burok-identitást termelő feltételrendszer ugyanaz. Vagyis: a társadalmi státusváltást most élő (vagy még le nem zárt) rétegben megvan az erős hiányérzet. Ezt ma nem egy előzetes konkrét elvonás termeli, hanem az elmúlt két év halogató típusú nemzetiségi politizálása, illetve az anyanemzethez való tartozás tényleges „hídjainak” egyre

sürgetőbbé váló hiánya (például tömegkommunikációs eszközök); a politikai alku ténye most is körvonalazódik, bár még nem köttetett meg, s ennek érzékelése a saját pólus minél gyorsabb megerősítésére sarkall; egyéni pályák perspektívái ma sokkal csábítóbbak (hazai és nemzetközi szerepek). E feltételrendszer nyomására egy tágabb ölelésű identitás építése kezdődik majd el, s ha egyszer elindult, akkor – akárcsak a hargitaiság esetében – a gyors kiépítés és a minél hamarabb történő lezárás lesz a cél. Mindennek pedig olyan következménye lesz amely nem lesz kapcsolatban a mindennapi élettel (legfeljebb csak a legelején), nem lesz belső társadalomformáló ereje, és – ami a leginkább elgondolkodtató – az egyéni és mikroközösségi életesemények számára igazán hasznos szimbolikus erőteret sem fog jelenteni.

3. Vizsgálataink arra a következtetésre vezettek, hogy a *burok-identitás* kitermelése és fenntartása az érintett régióra *regresszív hatást* fejt ki. Gyorsan lezárja a társadalmi mozgásokat, a régió társadalmát és társadalmi nyilvánosságát merev „fent” és „lent” szintekre tagolja, privilegizált társadalmi szerepeket termel, amelyekhez névlegesen személyeket köt, s ez az „elit” – identitástermelő „érdemei” okán – többé nem cserélhető le.

A hargitaiság példája ugyanakkor azt is mutatja, hogy a gyorsított ütemben kiépített burok-identitások utólag nem tölthetők meg tartalommal, sőt, egyre inkább elszakadnak a hétköznapi gyakorlati világtól. Csak művi keretként lehet létrehozni és fenntartani őket.

4. Az előbbi megállapítások végeredményben a gyors regionális identitásépítési gyakorlatok ellen szólnak. De mivel erős tendenciákról van szó, nyilvánvaló, hogy ezeket a folyamatokat nem lehet megakadályozni, hiszen maga a feltételrendszer rövid távon nem változtatható meg.

Elvben *elképzelhetők* olyan „közbelépések”, amelyek a kialakult regionális identitások burok jellegét valamelyest csökkentik. Ezek számbavétele és részletes bemutatása külön elemzés tárgyát jelenti, mivel kiindulópontnak a burok-identitások termelésében jelentkező „elhajlásokat” (a praktikum felé) kell venni. Ezekre, ha elszórtan, napjainkban is találunk példákat. Tekintettel arra, hogy a burok-identitások létrejötte és működése Kelet-Közép-Európa egyik legfontosabb sajátossága, a jelenség további vizsgálat szükséges.

Jegyzet

1 Bodó Julianna–Bíró A. Zoltán: A „hargitaiság”– egy régió kultúraépítési gyakorlatáról. *Átmenetek*, 1991. 2. 77-89.

ZOLTÁN A. BÍRÓ

ON SOME FEATURES OF REGIONAL IDENTITY

The study is on forming and practicing a regional identity and on its social role on the basis of an administrative entity (county) in Romania inhabited mainly by Hungarians. Hargita county was founded artificially in 1968 connecting regions which belonged together neither by geography nor mentally. It was obviously an administrative action of Romanian politics against Hungarian minority. The anthropologist author does not go into details of the Hungarians' griefs, he describes the process how the Hungarian leaders tried to get hold of the artificial region. This critical study analyses how the local Hungarian politicians, writers and artists lacking their new positions created a unified identity and culture for the new county in a few day. Forming and using the new identity repeated the minor society's general splitting which meant a gap between the official and the real world. At the same time the new identity provided some protection for the minority against the authorities' attacks. The period after the changes in 1989 showed how artificial and obligatory this regional identity was; its language and symbolic devices ceased to be valid in seconds.

SCHNEIDER MÁRTA

A Berli Magyar Intézet és Collegium Hungaricum

Két éve folyt az első világháború, amikor a berlini egyetemen egy magyar tanárember rendkívüli kinevezést kapott. Gragger Róbert, volt Eötvös-kollégista, magyar–német–francia szakos tanár, aki abban az időben mindössze 29 éves, foglalta el a porosz egyetem frissen alapított magyar katedráját. Ki volt Gragger Róbert, ez a fiatal bölcész? Milyen társadalmi és családi környezetből indult útjára, s milyen ideákkal, eszmékkel, megvalósításra váró célokkal és megvalósíthatatlan álmokkal érkezett Berlinbe? Próbálkozzunk meg a kérdésekre úgy választ adni, hogy kirajzolódhasson előttünk egy jelentős személyiség, akinek szerepét a magyar kulturális intézetek megteremtésében, s ezen belül a hungarológia művelésének megalapozásában a mai napig meghatározónak tartjuk. A berlini magyar intézetek és intézmények történetét és működésük elemzését a lehető legtöbb rendelkezésre álló adat és tény fölhasználásával szeretnénk feldolgozni és alátámasztani, de Gragger személyisége mint szubjektív meghatározó tényező nem kezelhető másodlagosan. Sőt, az intézetek megszervezésében és tudományos arculatuk kialakításában játszott szerepe alapvetőnek tekinthető.

Gragger Róbert (Károly Virgil) 1887. november 5-én a felvidéki Aranyosmaróton született, Gragger Károly kereskedő és Wallach Vilma, a későbbi dr. Gragger Vilma legidősebb fiaként. Az apai ágon Grazból, az anyai ágon Württembergből származó családok már két generációval Gragger Róbert előtt a Felvidéken telepedtek le. Rendkívüli módon, magyar nemzeti érzelmeit családjából, az idegenből bevándorolt, de a magyarsághoz hamarosan asszimilálódott kereskedőcsaládból hozta. Önmagát soha nem tekintette a „bodenständig” németiséghez tartozónak. Anyai nagyapjára úgy emlékszik, mint aki sovíniszta Kossuth-párti volt, s aki már „nem érzett németül”. Tökéletes nyelvtudását, amelyet a művelt, született németek is magasztaltak C. H. Becker pedig megszegyenítő finomságúnak titulált, sem otthonról hozta. hanem a gyermekkori alapokat tökéletesítette rendkívüli szorgalommal tanulmányai során.¹

Korán, már gyermekkorában elkerült a szülői házból. Alsóiskoláit először Körmöcbányán (1893–1895), majd Nyitrán (1895–1905) folytatta, ahol a híres piarista gimnáziumot végezte el. Családi neveltetését először édesapja nővére vállalta magára, mert édesanyja, a kor polgári szokásaitól merészen eltérve, egyetemi tanulmányokat folytatott, s később mint doktorátust szerzett fogorvos nagyreszt külföldön dolgozott. Kapcsolata fiával ennek ellenére sem szakadt meg, sőt szorosnak volt mondható. Bár szinte soha nem volt „otthon”, életének, munkásságának állomásairól, Bécsből, Kairóból, Bukarestből s Brüsszelből is élénk levelezést folytatott fiával. Ennek bizonyítéka Graggernek az édesanyjához írt 93 levele is, amelyek 1905 és 1923 között íródtak. Ezekben életének, tanulmányainak és később tudományos terveinek apró részleteiről is beszámolt. A levelezés nyelvét váltogatva németül, magyarul, de angolul is írt, hogy ezúton is gyakorolhassa az éppen akkor tanult új nyelvet.²

A piarista gimnázium szellemi hatására és a nagyhírű pedagógusok képzésére dönti el, hogy egyetemi tanulmányait a szellemtudományok területére koncentrálja. A budapesti egyetemre jelentkezett, s ezzel együtt a magyar tudósok képzés elit intézményének, az Eötvös-kollégiumnak is tagja lett. Talán éppen az itt eltöltött idő, azok a szellemi és közösségi hatások, amelyek itt érték, tettek Gragger formálódó személyiségére olyan döntő befolyást, amely gondolkodásmódját élete végéig meghatározta. Az 1905–1909 között eltöltött kollégiumi évek nemcsak szakmai

vérteztséget adtak a magyar, francia és német nyelvészet területén, hanem Gragger magába szívhatta s egészen magáévá tehetette az Eötvös-kollégium igényes tudományos szellemét is. Azt a szellemet integrálta itt magába, melynek vezérletével a tudomány és a kultúra művelésének eszközével a jövő generációjának szolgálatába állította egész életét. Az Eötvös-kollégium olyannyira meghatározó volt életében, hogy nemcsak tudományos munkásságában követte az ott tanultakat, hanem bizonyos külsődleges dolgokban is továbbvitte és újra megteremtette az ott látottakat. Így például már berlini működésének idején, amikor tudományos intézetének könyvtárát építette, nemcsak jól átgondolt gyűjtőkörét és gyarapítását szervezte meg az otthoni mintára, hanem a polcok, az íróasztalok, a munkahelyek elosztása és elrendezése is az Eötvös-kollégium könyvtárára hasonlított.

Tudományos érdeklődésének irányait is az Eötvös-kollégiumbeli tanárok segítették behatárolni. Nyelvészprofesszora Gombocz Zoltán, irodalomtörténet-professzora Horváth János, a kor két legkiválóbb tudós-tanára volt. Tanárai – felismerve a fiatalember érdeklődését az irodalom iránt, kiváló nyelvtudását és analitikus gondolkodásmódját – az összehasonlító irodalomtörténet területére irányították tudományos érdeklődését.

A magyar nemzeti irodalom létének bizonyítása szempontjából oly fontos összehasonlító kutatások összezsengtek Graggernek a magyar és a német kultúrához egyforma affinitással viszonyuló elképzeléseivel. Még kollégiumi évei alatt kezdett bele doktori disszertációjának megírásába Beck Károly költészetéről.³ Ugyancsak a kollégium európai szellemiségének volt köszönhető, hogy a magyar diákok a századvégre szinte feledésbe merült külföld - járása újra a tanulmányi munka részévé vált. A kollégium tanárai arra törekedtek, hogy a tanítványaik minden nyári szünidőben elutazhassanak valamelyik nagy hírű európai egyetemre. Így járt Gragger saját megtakarított pénzéből és a nyári hónapokra szerzett ösztöndíjakból Münchenben, Párizsban, Halléban és Strasbourgban. Első önálló cikkei is Párizsban jelentek meg 1907-ben.⁴

Az egyetem elvégzése után egy évig a budapesti VIII. kerületi felsőreáliskolában tanárkodott, de tudásvágya és tudományos tervei arra ösztökölték, hogy ne elégedjen meg eddigi eredményeivel, ezért ösztöndíjért folyamodott, melynek segítségével még egy évet töltött a berlini egyetemen. Ez a berlini év sorsdöntő volt életének későbbi alakulásában. 1910 októberétől 1912 nyaráig először ösztöndíjasként, majd saját költségén végez el három szemesztert Erich Schmidt és Gustav Roethe tanítványaként. Tanulmányai során tudományos gondolkodása európai távlatokat kapott, s egyben magáévá tette a német irodalomtudomány akkori eredményeit, s alkalmazni kezdte azok módszereit. Az ebben az időben kialakított kapcsolatok és ismeretségek a német egyetemi és tudományos körökkel sokban hozzájárultak pályájának alakulásához.

Berlinből hazatérve 1912 szeptemberében a budapesti pedagógium tanára lett, s már 1915-ben azt tervezte, hogy németországi tanulmányait befejezve a berlini egyetemen magántanári képesítést szerez magyar irodalomból. A lehetőségek ennél többet engedtek meg, s Gragger nemcsak habilitált, de tanszéket is kapott Németországban. Az a politikai szituáció, amiben a világháború egy oldalon harcoló országai, így Németország és Magyarország már nemcsak a Monarchián keresztül kerülhettek egymással kapcsolatba, segített az új típusú kontaktusok kiépítésében. Politikai akarat tükröződött annak a gondolatnak a megszületésében is, hogy a „fegyverbarátságot” mintegy megerősítendő, a magyar nyelv és történelem művelése számára katedrát ajánlanak fel a magyar félnek a berlini egyetemen. Lényegében politikai gesztus volt ez, s ezt különösen akkor látjuk, ha tudjuk, hogy az egyetlen

ilyen típusú tanszék működését a párizsi Sorbonne-on éppen a háborúra való tekintettel szüneteltették. Még Bécsben sem volt egyetemi katedrája a magyar irodalomnak, nyelvészetnek, csak egy finnugor tanszék felállítását tervezték, de ez sem jöhetett létre a háború miatt.

Gragger berlini barátai, felismerve a politikai helyzet kínálta lehetőséget, a magántanári habilitációt egy magyar tanszék felállítására tett javaslatná bővítették. Az egyetemen Johannes Bolte etnográfus és Max Roediger egyetemi tanárok vették pártfogásukba az ügyet. Ennek nyomán 1916 márciusában a porosz képviselőház azt az indítványt tette, hogy a kormány a berlini egyetemen mielőbb létesítsen egy tanszéket a magyar nyelv és történelem számára. Az említett egyetemi tanárok pedig már a kormánynak tettek javaslatot a kinevezendő személyre, s jegyzékben ismertették a tervezett tanszék tudományos működésének lehetőségét, és bemutatták Gragger addigi szakmai tevékenységét.⁵

A javaslatot politikai és tudományos körökben egyaránt tetszéssel fogadták, s Gragger 1916 augusztusában megkapta rendkívüli tanári kinevezését, s egyúttal megkezdhetette újonnan alapított tanszékének kiépítését is. Időközben Gragger személyének és szakterületének megfelelően a tanszék profilját módosítani kellett. Mivel nem találtak alkalmas tanárt a magyar nyelv és történelem oktatására, Gragger személye azonban megfelelőnek ígérkezett, végül a képviselőház által is elfogadottan egy magyar nyelvészet és irodalom tanszék létesítésében állapodtak meg. Az eltérés az alapító szándéktól a későbbiekben igen kedvezőnek bizonyult, mert egységesebb szakterületen koncentráltabb tudományos munkát eredményezett.⁶

A Berlini Egyetem Magyar Intézete

1916. augusztus 19-én a Behren Strasse 70. két kis helyiségében hivatalosan is megnyílt a magyar szeminárium, amely 1917 tavaszán már 84 nyelvtanfolyami hallgatóról számolt be. Gragger láthatóan hatalmas lendülettel látott munkához; alig telt bele egy év, s a szeminárium tudományos intézetté fejlődött, s megalakult a Berlini Egyetem Magyar Intézete. A kiszélesedett tevékenységet tükrözte az Intézet munkaprogramja is, melyben az akkor még teljes Magyarországra vonatkozó történelmi, jogi és államigazgatási, gazdasági és országismereti, néprajzi és művészeti területek tudományos művelésének terve foglaltatott. Az Intézet tudományos színvonalát és társadalmi presztízsét emelendő, Gragger igen tehetségesen élt a kor divatos eszközével. A Berlini Magyar Intézet Barátainak Egyesülete (Gesellschaft der Freunde des Ungarischen Instituts zu Berlin) néven a különféle szaktudományok neves képviselőiből álló, több nemzetet képviselő tudományos tanácsot, s gazdag pártfogók taggá választásával társadalmi testületet hívott létre. Az Intézet működése, folyamán s a berlini tudományos vállalkozások sikere során láthatjuk, hogy milyen nagyszerűen tudott Gragger ezzel a „dísz-testülettel” bánni, s milyen nagy hasznára vált ez az Intézetnek, s egyben a magyar kultúra ügyének Németországban.

Hogyan jöhetett létre ilyen viharos gyorsasággal, rendkívül fiatal vezetővel egy komoly egyetemi intézet? Több kellett ehhez, mint Gragger tudása, felkészültsége s lelkes szervezői tehetsége. A Berlini Egyetem, de magasabb szinten a német kultúrpolitika fogadókészségére, s ehhez mindenekelőtt személyekre volt szükség. A porosz művelődés és tudomány nagy egyénisége, Carl Heinrich Becker volt az a tudós kultúrpolitikus, aki megfogalmazta, hogy a németiséget ki kell szakítani saját kultúrköre mindenekfeletti kizárólagosságának tudatából. Az ő gondolata volt, hogy a jövőbeli boldogulás fő eszköze az európai nemzetek, a különféle népek egyetemes szellemi életének tudományos alapokon való tanulmányozása lehet.

Becker 1916-ban az egyetemi ügyosztály személyügyi referense volt, s mikor a porosz nemzetgyűlés nem annyira kulturális, mint inkább politikai szempontokból kiindulva elhatározta a magyar tanszék alapítását, rá hárult a feladat, hogy az egyetem jelöltjével együtt, tehát a szintén pályájának kezdetén álló Graggerrel gondoskodjon a tanszék, majd később az Intézet munkatársairól, a munkafeltételek kialakításáról. Becker gyorsan emelkedett a politikai ranglétrán így 1918-tól már mint helyettes államtitkár, 1921-től pedig mint porosz kultuszminiszter tudta megvalósítani elképzeléseit.

A porosz kultuszminiszter népművelési és általános kultúrpolitikai felfogásának megszilárdulásához, a munkája során követendő cél kitűzéséhez nagyban hozzájárult a vesztes háború. Ez Beckert ahhoz a felismeréshez vezette, hogy igen nagy szüksége van nemcsak Németországnak, de minden hatalmától és önnön nagyságától eltelt nemzetnek arra, hogy sokkal jobban megismerje közeli és távoli szomszédainak kultúráját, szellemiségét, történelmi fejlődését és a jelenkor társadalmi életét. A Berliini Egyetem Magyar Intézete a tervezett modern *Auslandstudien* első megvalósult intézményévé vált. A beckeri gondolat Gragger által valósult meg igazán. Szervezőkészségével, fantasztikus munkabíráásával, a német és magyar kulturális érintkezések megszállott kutatásával a gyakorlatba ültette át azt, amit Becker a hivatalában elképzelt.

Arra is választ próbálunk adni, hogy miért éppen a Magyar Intézet jött létre. A történelemben jelentkező véletlenek mellett a történelmi szereplők személyiségéből törvényszerűen következő okokat is megtalálhatjuk. Beckernek - az általános nézetekkel szemben - nem Graggerrel kialakított kapcsolatától datálódik, bár érdeklődése elmélyülésében rendkívüli szerepet játszott mindinkább erősödő barátságuk, melynek kibontakozását Gragger levelezésében is nyomon követhetjük.⁷ Kapcsolatuk rendkívül mély volt, s nemcsak emberi tulajdonságaik voltak egymás számára megnyerők, hanem gondolati partnerre is találtak egymásban. Nem volt ritkaság, hogy a fiatal magyar tudós Becker otthonában vagy vidéki házában töltötte a hétvégeket, s a miniszter beszédeinek, publikációinak vagy éppen külföldi konferenciákon való felszólalásainak megírásában segédkezett. Gragger ott volt Becker minden fontos tudományos előadásán, elkísérte utazásaira, vagy éppen megszervezte azokat, mint például Becker első magyarországi látogatását. Kapcsolatukat Gragger tragikus halála szakította meg. Becker mély fájdalommal és az őt ért veszteség nagyságának tudatában írt emlékbeszédében fogalmazta meg, hogy Gragger szerepe nemcsak a baráti kapcsolatban pótolhatatlan, hanem munkatársát is gyászolja a fiatal tudósban, aki „szürke eminenciásként” dolgozott mellette, s nem egy kultúrpolitikai gondolatot köszönhetett barátja tisztánlátásának.

Becker Magyarország iránti érdeklődésének felkeltésében jelentős szerepet játszott tanára, Goldziecher Ignác, a kor egyik legnagyobb orientalistája. Hogy Becker számára nemcsak a Graggerhez fűződő baráti kapcsolata jelentette a magyarsághoz, a magyar kultúrához való őszinte ragaszkodást, bizonyítja, hogy barátja halála után is töretlen lendülettel és régi ideáljaihoz híven támogatta az Intézetet, s később a Collegium Hungaricumot, s igen aktív szerepet játszott a két ország kulturális kapcsolatainak kialakításában is.

Az Intézet hőskora

Az 1917 őszen már Magyar Intézetként szereplő szeminárium Gragger keze alatt rohamosan fejlődött. Azoknak az alapintézményeknek a keretei kezdtek kibontakozni a hőskorban, amelyek az évek során tudományos rangot biztosítanak majd az itt folyó

tevékenységnek. Az egyik ilyen alapintézménnyé a könyvtár vált, melynek alapjait Gragger saját ezer kötetes könyvtárával vetette meg. A könyvtár fejlesztését rendkívül tervszerűen végezték. Sokat vásároltak és értékes anyagokhoz jutottak Gragger jó kapcsolatain keresztül, aki könyvadományokat szerzett a berlini Staatsbibliothektól és a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárából. A könyvállomány büszkesége a hallei magyar diákok értékes különgyűjteménye volt, melynek megszerzése szintén Gragger képességeit dicséri. A könyvtár gyűjtőköre a Magyarországon, illetve a Dunamendecében élő népek nyelvét, irodalmát, történelmét foglalta magában, és ezen túl jogi, közgazdasági és államigazgatási területre is kiterjedt. A könyvtár egyik legnagyobb érdeme a rendkívül gazdag napilap- és folyóirat-gyűjteménye volt, melyben a magyar nyelvű folyóiratok majdnem teljességét megtalálhatjuk. A Monarchia fölbomlása után is arra törekedtek, hogy az utódállamokban megjelenő időszaki sajtótermékeket hiánytalanul gyűjtsék. (A könyvtár állományának nagyságáról szóló adatok ellentmondóak, de biztosra vehető, hogy Gragger halálakor körülbelül 23 000 kötet, 120 folyóirat és 15 napilap tartozott a gyűjteményekhez.)

Fellendült a magyar nyelv tanítása, és ehhez mérten szaporodtak az Intézet hivatalos vagy tiszteletbeli munkatársai is. 1918-ban már egy lektorral és egy asszisztenssel dolgozhatott Gragger. Koszó János 1918-tól 1922-ig volt lektor a berlini egyetemen, és előadásait, nyelvkurzusait nemcsak a filozófiai és jogi fakultás hallgatói látogathatták, hanem a technikai és kereskedelmi főiskola diákjai, sőt gazdasági vállalkozások alkalmazottai is tanulhatták tőle, a magyar nyelvet.⁸

A hivatalos nyelvi kurzusokon kívül tudományos előadásokat tartottak, cikkeket, ismertetőket írtak a magyar kultúra kérdéseiről, sőt tudományos kiadványok sorozatát és folyóiratot is terveztek kiadni. Elsőként az *Ungarische Bibliothek* könyvsorozat indult meg Gragger szerkesztésében. Ennek harmadik egységeként 3+1 kötetben a *Bibliographia Hungariae*-t tervezte megjelentetni, de csak az első két kötet kiadását érte meg, és a nagy bibliográfiai vállalkozás előszavát tudta megírni. A bibliográfia egybefoglalja a Magyarországra vonatkozó nem magyar nyelvű irodalmat 1861-től 1921-ig.

Gragger menedzseri képességeit bizonyítják nagyszerű ötletei, melyekkel az intézetek társadalmi háttérét, és egyúttal anyagi alapjait vetette meg. Már az Intézet megalakításának pillanatában létrehívta a *Berlini Egyetem Magyar Intézetének Baráti Társaságát*, melynek védnökségére a két ország kultuszminiszterét kérte föl. A Társaságnak feladatuként a két ország kulturális kapcsolatainak erősítését jelölte meg, de mindezt az Intézet tevékenységének támogatásán keresztül.⁹

A Társaságba időről időre meghívta a legjelentősebb nagyiparosokat és torkéseket is egy kis „kandalló melletti teára” (*Tee am Kamin*), ahol Carl Heinrich Becker, a későbbi kultuszminiszter társaságában kellemesen elbeszélgettek, és végül meghallgatták a Társaság soron következő magyar témájú előadását. A Társaság tagjai tagsági díjat fizettek, rendes, pártoló vagy tiszteletbeli tagságtól függően 500-10 000 márkáig, de a Társaság estélyeire vagy báljaira meghívott vendégek is rendszeresen hozzájárultak kisebb-nagyobb adományokkal az Intézet költségeihez. Az Igazgatótanácsban a porosz és a magyar kultuskormányzat miniszterei, az MTA elöljárója és a Friedrich-Wilhelm Egyetem egyetemi tanácsosa képviselte a kormányzati és tudományos köröket, az Intézet igazgatója és a tagságból választott 14 igazgatósági tag alkotta a grémiumot. A közülük választott tudományos tanács tiszte az Intézet munkájának elősegítése és a tudományos eredmények nyilvánosságra hozásának megteremtése volt. A Társaság évente egy alkalommal Berlinben tartotta közgyűlését, mely jelentős társadalmi eseményszámba ment. Itt adták át a Társaság

pártoló tagjainak és az arra érdemesített nagyságoknak a Társaság Budapesten készített érméjét és okleveleit.

Az Intézet társadalmi háttérét a Gesellschafttal teremtette meg Gragger, s néhány év leforgása alatt ez a Társaság egyben az Intézet rangját is meghatározta Berlin egyetemi köreiben. Azonban nemcsak a társadalmi háttér szélesedett a Magyar Intézet körül, hanem a fiatal kutatók, tudósok is egyre nagyobb számban kötődtek valamely formában az Intézethez. Az újemberek új témaköröket és tudományos kutatási terveket, új irányokat hoztak, s Gragger előtt világossá vált, hogy tágítania kell Intézetének érdekeltségi körét, ha meg akar felelni a kor egyetemi intézetei színvonalának. Pusztán a magyar nyelv tanítása, az irodalomtörténet és a magyar nyelvészet nem elegendő kutatási terület, nagyobb szeptet kell kihalítani az intézeti kutatások számára.

Berlinben viszonylag hamar belátták, hogy a háború a nagy birodalmak összezúzásával párhuzamosan Európa kis népei számára az önállóság, a függetlenség lehetőségét biztosította. Ez a függetlenség pedig meghozta az addig ismeretlenségben élő kis uráli és török népeknek az önálló kulturális és nyelvi fejlődés lehetőségét. Graggerék a rokon népek nyelvei felé fordultak, s hamarosan az Intézet keretébe vonták a finn lektorátust és az ural-altajisztikát. Ezzel a lépéssel Gragger egyrészt kitágította Intézete határait, felismerve egyúttal azt, hogy az Európában akkor éledező kis nyelvek tudományát így összefogva már megfelelő súlyú tudományterületté változtathatja. Míg egyenként alig ismert és kevésbé érdekes tudományterület a finnugrisztika, ural-altajisztika vagy a turkológia, így együtt már nagyobb számú diáknak kelthette föl az érdeklődését.

Új épületben

Az Intézet nemsokára alaposan kinőtte a mariennstrassei kis szobákat. Kapcsolatai, szervezőképessége révén Graggernek sikerült elérnie, hogy 1920 áprilisában közvetlenül az egyetem mellett az Intézet rendelkezésére bocsássonak egy a korábnál jóval nagyobb területet, ahol jobb munkakörülményeket alakítottak ki. A Dorothenstrasse 2-ben már az első emelet 16 helyisége állt az Intézet rendelkezésére. A korábnál lényegesen jobb körülmények új lendületet adtak Graggernek tudományos elképzelései megvalósításához. Rengeteget utazott, egyetemi előadásokat tart Drezdában; Észtországbán, Münchenben, amelyekben a balladáról, a magyar népköltészetről s annak a német kultúrára gyakorolt hatásáról beszélt. Az intézet munkájának méltányolását és egyben Gragger egyetemi oktatói elismerését jelentette 1921-ben nyilvános rendes tanárrá való kinevezése. Ugyanebben az évben kezdett hozzá egyik legnagyobb és hatásában máig is élő vállalkozásához, az *Ungarische Jahrbücher* szerkesztéséhez. Az Intézet munkálkodása során felgyülemlett tudományos eredmények és tapasztalatok megszilárdították Graggernek azt a hitét, hogy ezeknek tudományos nyilvánosságot kell biztosítani, mégpedig német nyelven, hogy esélyük legyen bekerülni az európai tudományos közgondolkodásba. Természetesen az Ungarische Jahrbücher sem maradhatott az „ungarológia” keretei között, s publikációi a magyar, az itthon alig ismert finnugor nyelvészet és kultúra. történeti témáit ölelték fel. Gragger szervezőképességét bizonyítja a megfelelő anyagi alapok folyamatos biztosítása, melyhez felhasználta kitűnő kapcsolatait Budapest és Berlin vezető kultúrkörével.

Az első, 1921-ben megjelent kötet beköszöntőjében, az *Unser Arbeitsplan*-ban Gragger saját tudományos hitvallását írta meg.¹⁰ Az itt megfogalmazottakban nem az a legfontosabb, hogy egyik céljául tűzi ki a magyar kultúra értékeinek

megismertetését a német tudományos közvéleménnyel, hanem az a tágabb összefüggés, amiben elhelyezi a magyar, szélesebb értelemben, mindegyik nép autonóm kultúráját. Kicsit patetikus megfogalmazásban: „...amikor a népek egymás számára való ismeretlensége növekvő bizalmatlanságot és szándékos félreértést eredményezett, s amikor a bekövetkező vész fő oka a felfuvalkodottság és mások lebecsülése volt, akkor felelősségtudattal rendelkező embereknek most az a kötelessége, hogy népekről és életkörülményeikről tényszerű ismereteket szerezzenek.” Ebbe a szellemben indította el folyóiratát, amellyel igazi tudományos rang teremtett Intézetének. Ez a folyóirat Gragger halála után, sőt a háború után is képes volt újra elindulni, tudósokat, nyelvészeket maga köré gyűjteni s Gragger által megkezdett finnugor, magyar és ural-altaji nyelvészetet igen magas színvonalon művelni.¹¹

Az *Ungarische Jahrbücher* lapjain látott nyilvánosságot Gragger legfontosabb tudományos eredménye, az *Ómagyar Mária-siralom* szövege.¹² Fel fedezése ugyan nem Gragger érdeme, s a közzétételt is nyelvész segítségével valósította meg, de a nyelvemlék jelentőségét ő ismerte föl, s rengeteget faradozott annak közzétételén. A szöveget ugyanis Georg Leidinger német egyetemi tanár fedezte föl, s Gragger figyelmét is egy másik német professzor, Franz Babinger hívta fel rá Gragger jelentése alapján küldték ki Berlinbe Jakubovich Emilt a nyelvemlék tüzetesebb átvizsgálására. A közlést azonban Gragger végezte el egy időben három helyen is, az *Ungarische Jahrbücher* 3. kötetében, az *Ungarische Bibliothek* 7. kötetében és a *Magyar Nyelv* című folyóiratban.

Legjobb szerkesztői ötletei közé tartozott a *Bücherschau* rovat megindítása az *Ungarische Jahrbücher*ben s még inkább e rovat munkájának megszervezése. Ezeken a lapokon recenziókat közöltek a legfrissebb történeti, irodalomtörténeti és nyelvészeti irodalom köréből, német nyelven. A rövid, frappáns és gyorsan megjelenő recenziók a folyóirat naprakészségét, a munkatársak korszerű ismereteit mutatták. Másik, nem elhanyagolható eredménye volt a könyvszemlének az, hogy a recenzióra megszerzett könyvpéldányok jelentősebb anyagi ráfordítás nélkül, „magától” növelték a könyvtár állományát. A kis ismertetőket 1924-től kezdve rendszeresen a berlini magyar kollégisták, a *Collegium Hungaricum* tagjai írták. Ezzel Gragger nemcsak bevonta őket az Intézet és a tudományos munka körébe – kis zsebpénzt is juttatva részükre –, hanem kitágította a *Bücherschauban* megjelenő tudományos munkák témakörét is, hiszen a kollégisták majd minden tudományszakot képviseltek, az orvostudománytól a műszaki tudományokig. A kiadó tevékenységét dicséri két nagy vállalkozása, az *Ungarische Bibliothek*¹³ sorozat és a *Bibliographie Hungariae* 3 kötete.

Tulajdonképpen az *Ungarische Bibliothek* első sorozatából nőtt ki az *Ungarische Jahrbücher* gondolati s megvalósítása is. Walter de Gruytert, a kor egyik legjobb tudományos kiadóját sikerült megnyerni az ügynek. A sorozat tematikája szerint a megjelent könyvekben a német-magyar történelmi kapcsolatok, kulturális egymásra hatások körét és jelentőségét mutatták be, természetesen német nyelven. A történeti és nyelvészeti munkák sorában jelent meg például Szinnyei József: *Die Herkunft der Ungarn ihre Sprache und Urkultur*, Tagányi Károly: *Lebende Rechtsgewohnheiten und ihre Sammlung*, Thienemann Tivadar: *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache*, Schünemann Konrád: *Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert* című műve. Ebben a sorozatban tette közzé Gragger saját kutatásainak eredményeit is, a már említett *Ómagyar Mária-siralom* szövegét, a *Deutsche Handschriften in Ungarischen Bibliotheken* és a *Die Ungarische Königskrone* című tanulmányát is. Az első sorozat kötetei között utolsóként Bartók Béla meghatározó írását jelentette meg a

magyar népdalról. Ez a német nyelvű publikáció a továbbiakban nagy visszhangot váltott ki, s az egyik legjobb kiadói választásnak tűnt.

A második sorozat tematikája az akkori Magyarország politikai, kulturális, államigazgatási berendezkedését volt hivatva bemutatni. Ezt szolgálták Almási Antal: *Ungarisches Privatrecht*, Nyulász János: *Staatsverträge zur Pregelung von Steuer und Gebühren*, Magyar Zoltán: *Das ungarische Budgetrecht* és Klebelsberg Kunó: *Ungarische Kulturpolitik nach dem Kriege*. A vállalkozás legjelentősebb s talán legtöbb tudományos haszonnal kecsegtető sorozata a *Bibliographia Hungariae*. A Magyarországról 1861-1921 között megjelent idegen nyelvű művek bibliográfiája történeti, földrajzi és nyelvészeti művekre és folyóiratok bibliográfiájára tagolódik.

Nagy kiadói vállalkozásai közé tartozott volna a magyar Reállexikon terve, mely sajnos korai halála miatt meghíúsult. Már 1923-ban Magyar Zoltánhoz intézett levelében találhatunk utalást a tervre.¹⁴ A nagyszabású vállalkozást Hoops German, Schrader Indogermán reállexikonja mintájára tervezte el. Ez az enciklopédikus igényű, nagy összefoglaló mű a sajátos magyar népi és nemzeti kultúra gyökereit tárta volna föl, a címszavak betűrendjében, elsősorban a magyar nyelv-, irodalom-, néprajz- és kultúrtörténet tárgykörein keresztül. Ez a munkálkodás el is kezdődött, Gragger komoly terveket készített, kijelölte, felkérte a szerzőket, 1924 decemberében így számolt be a készülő műről: „A Reallexikon der Ungarischen Kultur előmunkálatai már annyira vannak, hogy januárban a nomenklatúrát szétküldhetem. A szedést pedig mához egy évre úgy megkezdhetjük, hogy 1926 januárjában a nagy mű első füzeté kijöhessen a nyomdából.”¹⁵ Sorozatos betegségei, elhúzódó szanatóriumi kezelése, majd a Collegium Hungaricum épülete körüli bonyodalmak azonban késleltették a mű összeállítását, halálával pedig teljesen megszakadt a munka. Gragger nagy, gyűjteményes kultúrtörténetének kiadása nem valósulhatott meg, mert az egész hatalmas vállalkozást személyes varázsa, eltökéltsége és szervezői zsenije tartotta össze.

Nem sikerült az *Altungarische Erzählungen* című művet sem az eredeti elgondolása szerint, a tervezett formában kiadnia. Tervében egy terjedelmes rendkívül alapos, négykötetes, gazdagon illusztrált mű szerepelt, mely az: Intézet „legfényesebb kiadványa” lett volna, összegyűjtve és bemutatva a magyarság krónikáit, regéit a 18. századig. A reprezentatív kiadvány feladata – saját szavai szerint – a következő: „Mutassuk be a művelt és a civilizáció élén haladó Nyugatnak, hogy mit produkáltak a középkorban a barbár magyarok.”¹⁶

Nem sikerült a Malonyai-féle Magyar Néprajzot sem egy kötetbe összefoglalni a tervezett sok szép táblával, pedig a Bartók-kötet után nagyon kíváncsított volna a tárgyi néprajz tudományos igényű német nyelvű összefoglalása. Halála után jelenhettek meg *Altungarische Erzählungen* válogatott szövege német fordításban.

Az Intézet munkájának kiteljesedése – Ungarológia

Gragger enciklopédikus hajlamát mutatták a kifogyhatatlan kiadványtervek. Nagyra törő, az alapoktól építkező, a tudományt s a magyar kultúra propagandáját egyszerre szolgáló kiadói tervei korai halála miatt nem valósulhattak meg, illetve csak később, mások által készíthetők el. Nagyon jól látta Berlinből, hogy milyen problémákkal küszködik a magyar tudományos élet. A világ akkori kulturális központjában, a Weimari Köztársaság Berlinjében, ahová összegyűltek a művészet és tudomány nagyjai, ahol az élénk szellemi életben való szereplés a társadalmi érintkezés elengedhetetlen formája volt, a magyar tudomány eredményei észrevétlenek maradtak, a kultúra valódi értékei szerényen megbújtak a sztereotípiák

mögött. Nem létezett ugyanis az az élő közvetítő csatorna és eszközrendszer, amellyel a nyelvi elszigeteltségből ki lehetett volna lépni, a megfelelő mértékben ránk irányítani az európai kulturális érdeklődést. Gragger egész berlini működése alatt ennek érdekében tevékenykedett. Építette az utat Bartóknak, Malonyainak, a magyar történettudománynak, a magyar ifjú tudós- és tanárgenerációnak Európába. Közben látta, hogy mennyire elhanyagoljuk a nemzetközi porondra lépés lehetőségét. „A magyar tudomány nem ad hírt magáról – írja egyik levelében Magyarynak. – Nem jár kongresszusra, nem ír, nem fordít tudományos műveket a nagy világnyelvekre. Bezzeg az oláhok, csehek minden apró, piszlicsáré ügyet publikálnak!”¹⁷ Ösztönzi a kiadványok ügyét, pénzt kér a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól, pénzt szerez a Gesellschafttól, s minden módon igyekszik megteremteni a feltételeket az értékek publikálására. Jó partnereket talál e munkához Berlinben munkatársai között, s támogatót a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban barátja, Magyary Zoltán személyében. „Mint tudod, igen sok forró vas van most az üllőn, amit ütni kell, s kár volna akármelyikért is, ha engednénk kihűlni. A Bibliographia Hungariae III. kötete, a magyar-német nagyszótár, a Magyar Reallexikon mind olyan feladatok, amelyeknek megoldása régi adóssága a magyar tudománynak.”¹⁸ Folyamatosan írja pénzt kérő leveleit Magyarynak, alátámasztva a kiadványok költségvetését, így például 1920-ban a fent említett kiadványokra 18 000 márkát kér. Magyary és Klebelsberg igazán nagy segítségére voltak Graggernek, mert világosan látták, hogy olyan nagy jelentőségű és nagyszabású munkát végez, amelyet egyik magyar intézet sem abban az időben. Gondok és feszültségek is adódtak ebből, elsősorban költségvetési téren. A *Collegium Hungaricum* megteremtésével, majd az épületvásárlással annyira felduzzadt a költségvetésük, hogy adminisztratív trükkökhöz kellett folyamodnia különköltségek elfedésére. Klebelsberg olyan költségvetést kért Graggertől, amelyben külön tünteti föl a kiadványok, az Intézet és a Collegium Hungaricum fenntartásának összegét. „Ezáltal elkerüljük azt, hogy a berlini kollégium annyival drágábbnak tűnjék fel a többiekénél, mint eddig” - kommentálja a kérést Magyary.¹⁹

Az egyre szélesebb tudományterületet átfogó intézeti munka és szintetizálásra törekvő kiadói hajlama, valamint közvetlen kapcsolata az Intézetben tevékenykedő nyelvészekkel, az uráli népek történetével foglalkozó fiatal tudósokkal, arra a gondolaira vezették Graggert, hogy meg kellene próbálni kiterjeszteni az általa *ungarológiának* nevezett magyar filológia kereteit, s lehetne találni megfelelő kapcsolódási pontokat más népek történetéhez, nyelvtörténetéhez is. 1925-ben már az a gondolat foglalkoztatta, hogy az Intézet és kiadói tevékenységének részévé teszi a turán eszméjének alapos vizsgálatát és egyben az addig rendkívül zavaros fogalomvilág tisztázását. Így ír erről barátjának, Magyary Zoltánnak: „Az Intézet munkaprogramjába fölvettem a zavaros és diszkreditált turáni kultúrának végleges tisztázását a Reallexban, amely a turánt fogja felölelni, vagyis: azon nagy összefüggő terület kultúráját, amely Észak- és Közép-Európától Közép-Ázsiáig terjed. Ez a kultúra nincsen *primar* kapcsolatban a középtengeri kultúrákkal, de előbb vagy később megragadta ez és szertecibálta: a magyarságot a római- germán kultúrkör, a finneket a skandináv, a többieket Nagy Péter cár. Ezen kultúra eredeti mivoltát tisztázni, a népek nyelvét, rokonságát, vándorlásait, államalkotásait, kulturális kapcsolatait stb. világosan körülhatárolni, lesz a feladat. Lemondok a tiszta praehistorikus, archeológiai vagy nyelvhasznító rekonstrukciókról – ezek évről-évre változnak, s csak a historailag világosan megfoghatókat akarom, ahol komoly történeti forrásaink vannak... Ez közös munkája lesz szlávisták, finnugránsok, turkológusok és iránisták gárdájának. Az Intézet mai fejlett szervezetével már merhet vállalkozni erre a dóm-építésre. Remélem örülsz neki, milyen évekre szóló munkaprogramot

állítottam fel, amellyel azt hiszem, az ungarológiát mintaszerűvé tehetjük a többi filológiák mellé, s különösen a szlávistákat megelőzzük.”²⁰

A „dómot” azonban nem sikerült már fölépíteni, bár a turáni népek kapcsolatait a tudománynak a későbbiek során sikerült tisztázni. Ami maradandó értéként hagyományozódott ránk elképzeléséből, az a hungarológia-ungarológia létjogosultságának eszméje, az a speciális látásmód, amellyel a hungarológiával foglalkozók meghaladják a magyar nyelvészet kutatási körét. Gragger elméleti megalapozottságot várt el a tervezett Reallexikontól, s elméleti tisztázását az Intézet munkája során arról a kérdéstről, hogy mi a sajátosan magyar történelmi út a „turántól” a Kárpát-medencéig, hol hagytuk rokonainkat, és most hol találjuk meg kulturális kapcsolatainkat Európában. A hungarológia vagy még inkább ungarológia a Trianon utáni önálló Magyarország identitáskeresésének terméke volt, amely Gragger hipotézisében a turán felé nyitotta volna meg a kultúrtörténet új csapásait. Ez az 1925 elejére megérlelődött gondolat azokból a tapasztalatokból építkezett, melyeket 1917-től folyamatosan szerzett meg egyetemi oktatói és intézetvezetői, valamint tudományos kiadói munkásságán keresztül. Meg kellett találnia saját működési területét, azt a relatíve jól elhatárolható territóriumot, melyet mint magyar tudós német egyetemen az érdektelenséget elkerülve művelhet.

Hogyan szélesedett ki a nyelvész érdeklődése az ungarológiára? Rendkívül sok tényező együttes hatása alakította végül is ki ezt a csírájában már addig is létező, de karakterisztikusan csak Gragger tevékenységében jelentkező területet. Először is a történelmi okokra hivatkozunk. Szekfü Gyula találóan jegyezte meg, hogy Európából Trianonnal üzettünk ki véglegesen és az értelmiség számára megrázóan. De Trianon késztette a magyar értelmiséget arra is, hogy keresse a visszautat úgy is, hogy történelmi identitásunkat is megtaláljuk. Tehát a hungarológia mint a nemzeti ismereteket külön rendszerbe foglaló, több tudomány módszereivel operáló tudományág Trianon után vált igazán fontossá itthon és elsősorban külföldön.

Berlinben Gragger saját bőrén érezte, hogy kevés magyar nyelvészetet, magyar nyelvet tanítani az egyetemi katedrán. Többről, másról is kell rendszerbe foglaltnak, szintetizáló képességgel beszélni. Mert a magyarság nem csupán nyelvi egység, hanem a történelem s elsősorban a kultúrtörténet sajátos sűrűsödési pontja. Hogy ezek az alkotórészek hogyan állnak össze más minőséget alkotva, s honnan származnak – ennek kifejtése lehet az ungarológia feladata. A külföldön erőteljesebben érezhető, kultúrák közötti kapcsolatkeresési kényszert Gragger erre fogékony személyisége nagyon világosan érzékelte. A kultúrák egymásra hatása területén jelentkező egyéni érdeklődése családi indíttatásból fakadt. A német családban, magyar viszonyok között felnőtt, magyar tudósként élő európai személyiség természetesen kereste személyes kérdéseire a hiteles válaszokat. Ehhez járult enciklopédikus hajlama, hogy a részleteket minél teljesebben összegyűjthesse, s belőlük a „tudomány racionalitásának katedrálisát” építhesse fel. Ez a katedrális a tervezett Reallexikon, a hungarológia érdekeltségi körébe tartozó ismeretek tárháza lett volna.

Pályája során nyomon lehet követni, hogyan tágult ki a kérdések köre a magyar-német, magyar-francia irodalmi kölcsönhatásoktól a nyelvészet, a nyelvrokonság kérdésein keresztül a kultúrtörténet szisztematikusabb módszereket igénylő területéig. A kis népek az Intézet munkaprogramjába illeszkedő nyelvtudománya s a kor historizáló hajlama a ködös turánizmus felé vitte kutatói hajlamait, de alapvetően tisztázó szándékkal kereste a válaszokat a kor talán divatosnak tűnő kérdéseire is. Bár a turáni kultúrkör gondolatára fölépítendő Reallexikon nem valósult meg, tovább élt a

hungarológiai kutatás gondolata, és időközönként a politika széljárásának megfelelően változott – elhalt és feléledt – a hungarológia gyakorlata is.

Collegium Hungaricum Berolinese

Klebelsberg kultúrpolitikai koncepcióját remekül megvalósító berlini Magyar Intézet és sikeres tudományos kiadói vállalkozásai sorába illeszkedett a Collegium Hungaricum létesítésének gondolata. Klebelsberg külföldi ösztöndíjas rendszerének megindítása azt a századfordulóra szinte teljesen feledésbe merült szokást intézményesítette, hogy a felnövekvő magyar tudósnemzedék külföldi egyetemeken is elmélyíthesse ismereteit. Az európai tapasztalatokkal és a modern tudományos eredményekkel felvértezett fiatal emberek a társadalom hatalmi bázisának egyik alappilléret jelentették. Természetes következménye volt az itthoni elképzelések és a berlini lehetőségek párosítása, melynek nyomán Gragger már 1923-ban megkapta Klebelsberg-től azt a feladatot, hogy a magyar tudósgeneráció számára egy házat vásároljon Berlinben.

Az eddigi intézetek szerves folytatásaként elképzelt Collegium Hungaricum felállítása Gragger tudományszervezői és kultúrpolitikai elképzelésének kiteljesedését jelentene. A kollégium létesítésével Gragger a legösszetettebb feladatot oldotta meg. Nemcsak kulturális szervezői, pedagógiai és diplomáciai zsenijére volt szükség ez alatt a három és fél év alatt, amennyi megadatott neki a „mű” felállítására, hanem műszaki, kereskedői és koordináló készségét is be kellett vetnie a munkálatok előrehaladtával.

A külföldi kollégiumok létrehozásának eszméje tulajdonképpen abból a vágyból fakadt, hogy az Eötvös-kollégium szellemében intellektuális és virtuális háttérrel kell teremteni azoknak a fiatal tanároknak, tudósoknak, akik az egyre szaporodó külföldi ösztöndíjakkal idegen egyetemeken tanulnak, s bizony számosan elkallódnak, eltűnnek közülük a vigyázó szemek elől.

Gragger magáévá tette Klebelsberg elképzelését, s nagy tetterővel látott a feladat megvalósításához. 1923-ban a Mariennstrasse 5. szám alatti ház második emeletén levő hat kis helyiséget Gragger javaslatára megvették, és igen szerény körülmények között, de megindult a kollégium élete. Az 1924-25-ös tanévre már a második emeleti padláshelyiségeket is megszerezték, így addigra 10 kollégista kaphatott helyet az intézetben. Az első kollégisták között volt Moór Elemér, a későbbi magyar lektor és Fitz József könyvtárőr, aki a halle-wittenbergi magyar diákok Gragger által megszerzett könyvtárát dolgozta föl. Az aprólékos, de folyamatos terjeszkedéssel és átalakításokkal a mariennstrassei kis ház egyre kényelmesebbé vált. Nemcsak fürdőszobát alakítottak ki, hanem a társalgónak és ebédlőnek is jutott külön hely. Gragger egyre jobban beleszeretett a Collegium Hungaricum gondolatába, s hamar felszínre kerültek pedagógusi képességei, nevelői hajlamai. A kollégisták szellemi gondozása, munkájuk és tanulmányaik elősegítése hivatásszerű kötelezettségévé vált. Klebelsbergnek és Magyarynak írt leveleiben részletesen is kifejtette, hogyan képzei el az ösztöndíjasok kiküldését, s miben látja saját nevelői szerepét.

Felfogása szerint a Collegium Hungaricumnak „graduate college”-ként kell működnie, ezért a döntő pont a kiküldendő fiatal szakemberek kiválogatásának módja. Alaposan tájékozódott a külföldön alkalmazott gyakorlatról is, és a japán és orosz példákra hivatkozva azt tanácsolta Klebelsbergnek, hogy több, már végzett embert küldjenek ki, s azok továbbképzéséről gondoskodjanak.²¹ Az otthoni kissé egyoldalú filosz szemlélettel szemben a gyakorlati tudományok művelésére lát nagyobb lehetőséget Berlinben. Közgazdászokat, technikusokat, mezőgazdászokat és

orvosokat vár a kollégiumba. Mindenki számára kötelezővé teszi az angol nyelvet, mert megítélése szerint ennek a nyelvnek a jelentősége évről évre növekszik, s ez válik a nemzetközi érintkezésekben a második nyelvvé. Az első két év után már világosan látja, hogy tervszerűbben kellene az ösztöndíjasokat elosztani. Magyarynak konkrét javaslatokat tesz arra, hogy évenként „szellemi költségvetést” kell készíteni, mivel a Collegium Hungaricum többet nyújt, mint egy átlagos középiskolai tanár kiképzése. A szakok kijelölésénél is javaslatokat tesz: „Kell anglista, oláhista, szlávista, iráni, sinológus, orvosokból higienista, tuberkózis kutató, gyermekgyógyász...”, de nincs otthon pedagógia szakképzettségű sem, pedig Berlinben ez már önálló tudomány.²² 1924 végére sikerült a Collegium Hungaricumot tisztességesen elindítani, már biztosítva látja a működését is. „A hajó elindult, a matrózok jók és dolgoznak” – írja Magyarynak levelében.²³

1925 elejére már teljesen magával ragadja a Collegium Hungaricumban rejlő lehetőségek megvalósításának terve. Nagyobb, szebb, koncepciózusabban működő intézetet szeretne létesíteni, mégpedig úgy, hogy szorosabb viszonyt alakítson ki az Intézettel. Nemcsak a szervezési kérdésekre figyel Gragger, több levelében fogalmazza meg nevelési ideálját, melyet a kollégium nyújtotta lehetőségek segítségével szeretne megvalósítani. „Úgy képzelem, egy nemzeti rend épülhet belőle, amely a jezsuita rend és a katonai tisztikar erényeit egyesítheti majd, a nagy ambíciót és a kemény fegyelmet... Most van az ideje, hogy az »úr« típus helyébe a bon ourver-t tegyük meg nemzeti ideál alakká!”²⁴

A legpontosabban Klebelsbergnek fogalmazza meg elképzeléseit: „Legnagyobb ambícióm, hogy a kollégium mind belső szellemét, mind pedig épületét illetőleg a lehető legtökéletesebb, legszolidabb és a legcélszerűbb legyen minden cikornya és hipermodern velleitások nélkül... Százados múltra gondolok vissza, melyben az intézet gyökerezni fog, századokra gondolok előre.”

Az értelmiség Trianon utáni kifosztottságának ellensúlyozását, a revans esélyét is látja a kollégium adta lehetőségek kihasználásában. „Hogy a Collegium katonai szempontból is nagy jelentőségű lesz, talán nem kell fejtegetnem. A rendes katonaság nélküli Anglia sohasem teremthetett volna hadsereget a világháborúban, ha Oxford és Cambridge nem adta volna a vezetőket hozzá.”²⁵ Lázasan, sietős lelkesedéssel írja az arosai szanatóriumból Magyarynak: „Addig rendbe kell jönnöm. Mert nekünk élnünk kell, kedves Zoltán, még sokáig, amíg a magyarok és a németek meg nem állták a nagy bosszút, a leszámolást a csúf megaláztatásokért, míg el nem jött a bella vendetta ideje. Addig ápoljuk az ifjúság lelkét, neveljük a nemzet új vezéreit.”²⁶

A Collegium Hungaricum építésének előkészületei

1925 Nyarától egyre inkább megérlelődik Graggerben az elképzelés, hogy egy új, nagy kollégiumot épít, sőt a Magyar Intézetet is szorosabban össze akarja kapcsolni a kollégiummal. Klebelsbergnek azt az elképzelését írja meg, hogy a mariennstrassei ház eladásával – amely amúgy is átmeneti megoldásnak tekinthető – a kollégiumot és a Magyar Intézetet is a dahlemi telken építené föl. A dahlemi telek ötlete azért merült fel, mert a Kaiser Wilhelm Institut melletti állami birtokokat a porosz kormány most kezdi fölosztani, s Gragger talán kedvező áron tudna megfelelő telket szerezni az intézetek részére.

A dahlemi terv megnyerte Klebelsberg tetszését, és felhatalmazta Graggert a tárgyalásokra. 1925 végén, Klebelsberg berlini látogatása előtt már meg is volt a kiválasztott telek, melyet a tervek szerint a porosz kormány mint ajándékot ad át Klebelsbergnek. Ez ugyan tulajdonjogot nem jelentett, csak 99 évre szóló bérletet, de

Gragger okos záradékkal biztosította a telek Gyűjteményegyetem nevére való telekkönyvezhetőségét.

Klebelsberg berlini útját is Gragger készítette elő, s a miniszter 1925 őszén köszönő levelet írt Graggernek, mert igen sikeresnek érezte tárgyalásait. A két ország kultuszminisztereinek találkozását Gragger 10 éves tevékenysége segítette elő, s a sikernek is ez volt a záloga. Becker, aki a magyar intézmények részére telket és segítséget is ígért, igen jó benyomást tett Klebelsbergre. 1925 novemberében Gragger már a telken fölépítendő Collegium Hungaricum épületének tervét is elkészíttette, amelyhez Klebelsbergnek annyi instrukciója volt, hogy az ne legyen se szecessziós, se ultramodern. Az építéshez Gragger egy kis bizottságot is életre hívott, melyben Becker mint a Gesellschaft elnöke, a porosz kultuszminiszter építési referense és a berlini magyar egyesület elnöke „úgy is, mint gazdag ember” képviselte magát.²⁷ A dahlemi tervet végül a magyar kultuskormányzat adta fel, mivel túl távol esett volna a városközponttól, s mert Gragger időközben egy sokkal kedvezőbb lehetőséget talált.

Közvetlenül az egyetem tőszomszédságában, az Intézet melletti házat, a Herz-palotát eladásra kínálták, s bár az egyetem maga is terjeszkedni akart, s megvenni a házat, mégis, Gragger és Becker közbenjárására, átengedték a vételi jogot a Collegium Hungaricum céljára. A vételi ár – 900 000 márka – rendkívül kedvezőnek volt mondható. A Collegium Hungaricum egyetem melletti elhelyezése annál is inkább megfelelőnek látszott, mert az a graggeri elképzelés, hogy a két intézet területileg is szorosabb kapcsolatba kerüljön egymással, megvalósíthatónak tűnt, mivel a porosz kormány följárta a Collegium Hungaricummal kertszomszédságban levő Knobelsdorfer-palotát az Intézet céljaira. Sajnos, a két intézet szervezeti egysége és a Gragger által is ideálisnak mondott elhelyezési közelsége csak a tudós-szervező halála után valósulhatott meg. Azonban a kollégium megépítésének ideálja s az ott folyó munka szelleme tőle származott, és hatott az intézetek fennállásáig.

A magyar ösztöndíjasok jobb elhelyezését, modern munkafeltételeket biztosító és egyben a magas szellemi színvonalon élő közösség céljait szolgáló kollégiumi épület megvalósítása Gragger tevékenységének központjába került. Gragger Klebelsberghez, illetve Magyar Zoltánhoz intézett leveleiben 1926. február elejétől már az épület megvásárlásának feltételei és körülményei körvonalazódtak.

1926. február 11-én Berlinből lelkes hangvételű levelet írt Klebelsbergnek, melynek hatására az épület megvásárlását a miniszter 1926. március 2-án kelt levelében engedélyezte. Gragger néhány nap múlva már az *átépítés* nagyszabású tervét is beterjesztette.²⁸ A kollégium épületében 60 kutató, illetve ösztöndíjas részére alakítottak ki helyiségeket, a hozzájuk tartozó könyvtárral, társalgóval, díszteremmel, ebédlővel együtt. A porosz kormány segítőkészségét mutatta az adó elengedése és a kollégiumhoz tartozó kertnek adományozása, sőt az, hogy már akkor ígéretet tettek arra, hogy a kollégium egyik termét a porosz kormány rendezi be ajándékként.

Az építkezést még az év tavaszán megkezdték azzal a célkitűzéssel, hogy már ugyanazon év őszén megindulhat a működés. Graggernek minden szervező, tervező erejét, összeköttetéseit igénybe kellett vennie ehhez a vállalkozáshoz, hiszen a hivatalokat megelőzve, építési engedély nélkül, adók elengedéséért harcolva kezdték meg az építkezést. Gragger képes volt minden nehézségen túljutni, s megszerezni az átépítéshez szükséges 350 000 márkát, sőt az is kiderült, hogy üzletileg is jó befektetésnek bizonyult az épület, mert az adóhivatal az adásvételi ügylet lebonyolítása után 150 000 márkával magasabb értékűnek becsülte a megvásárolt házat.²⁹ A Magyar Intézet céljaira szánt Knobelsdorfer-palota adminisztrációs ügyeinek intézése is Graggerre hárult. A palotát ugyanis valójában a Bécsben élő Max

Reinhard családja lakta, s a porosz hatóságok nem nagy buzgalommal vitték a kitelepítés ügyét. Gragger azonban bérbe vette ezt a házat is. A Collegium Hungaricum épületének bővítése miatt sokat harcolt az építési hatóságokkal az építési engedélyért, de októberben már a harmadik emelet fedésén dolgoztak, szerelték a villany, víz és központi fűtés szerelvényeit is. Gragger biztos volt benne, hogy legkésőbb februárra véglegesen átköltözhetnek.

Közben az intézetek belső életének megszervezéséről sem feledkezett el. Támadly Mihály személyében, akit Bécsből hívott magához, rendkívül alapos, pontos kollégium-igazgatót talált. Megfogalmazta elképzeléseit arról is, kik legyenek a Collegium Hungaricum tagjai, hogy a legnagyobb hasznára váljanak a nemzeti tudománynak. Az építkezés nagyszabású lehetőségeket teremtett, de kissé megijedt a kibővült 60 kollégiumi hely tartalmas feltöltésétől. „Vigyáznunk kell, nehogy a kollegisták számának hirtelen nagymérvű szaporodása a szellemi proletariátus megnövekedését vonja maga után otthon...” – írja Magyarynak, majd Klebelsbergnek.

Nevelési elvei sikerét bizonyította mindenki, aki kapcsolatba került vele. Különösen így volt ez a fiatalokkal, akikre született pedagógus-egyénisége szinte kritika nélkül hatott. Pedig igen szigorú nevelési elveket vallott. A jezsuita erkölcsiség és spártai jellembéli és testi erő egyaránt fontos szerepet játszott ebben a nevelési elvben. Jól látja, hogy az egész állami élet kiépülése szempontjából mennyire fontos egy jól képzett, a hatalom számára megbízható kultúrbürokrácia felnevelése. „A nehéz áron megszerzett függetlenség új problémák elé állította Magyarországot. Míg előbb az Ausztriával való közösségünk folytán állami életünk javarészből Ausztriáé után igazodott, a kezdeményező és vezető szerep legnagyobb részben ennél volt, addig most magunkra hagyatva *égető* szükséggel nehezedik ránk az új helyzetbe beilleszkedni tudó, önálló és felelős vezetők képzésének feladata. Az állami élet minden ágához, a vám-, adó- és közgazdaságügyek irányításához éppúgy, mint a közigazgatáshoz magasabb látókörű szakértőkre van szükség. De nem szabad egyoldalúan csupán az intellektuális kiképzésre, a tudásra helyezni a súlyt. Az új vezérideálban egyesülnie kell az athéni és spártai ideálnak. Jellemszilárdság és erkölcsi erő nélkül a tudás lenyűgözött erő, vagy az önzés veszedelmes eszköze. Ezt az erkölcsi öntudatot és akaraterőt kell tehát kifejlesztenünk, a közösség szolgálatába állítva az erősebbet, s izoláltságból kiszabadítva a kevésbé ügyeset.”³⁰

Rendkívül büszke volt a kollégiumra, nem érdemtelenül, s beszámolt arról Klebelsbergnek, hogy mekkora visszhangja volt Berlinben a magyar kultúrpalota építésének: „... valóban megirigyelhet mindenki. Kezdi is már utánózni a Collegium Hungaricumot Elsőnek a franciák építenek itt egyet, az oroszok, olaszok és japánok pedig most tárgyalnak, hogy utánózzák intézményünket. Ha készen leszünk, senki utánunk ilyen jól már nem csinálhatja, mert a legjobb s legszebb hely már a mienk az egyetem mellett.”³¹

Az 1926-os év a házvásárlás, az átépítés és a további terjeszkedés lehetőségének lázában telt el. Klebelsberg nagyvonalú külföldi ösztöndíjrendszere és a kulturális intézetek kiépítése szinte akadály nélkül folyt, hiszen ebben az időszakban a kultusztárcának olyan anyagi források álltak a rendelkezésére, mint addig talán soha. A külföldi kölcsönökkel talpra állított magyar gazdaság befektetéseket, a párizsi békeszerződések értelmében, nem tehetett a hadügy területén, s így a kultusztárca a költségvetés egyik nyertese lett az évi körülbelül 10%-os összeggel. S amire ez nem volt elegendő, azt Klebelsberg akarata és befolyása révén elő tudta teremteni. Így sikerült előteremteni a Collegium Hungaricumok épületének megvásárlásához és átépítéséhez szükséges 1200 000 aranymárkát, amelyet – Magyar Zoltán szavai szerint – Klebelsberg megszerez, mert „el van rá szánva. ami elég a sikerhez”.³²

A magyar kulturális intézetek kiépítésében még nagyobb tervek is megfogalmazódnak. Gragger a kollégium és az Intézet mellett még egy tudományos központot tervezett, mégpedig egy Kutató Intézetet a dahlemi Kaiser Wilhelm Institut mellett. Ez irányban is felderítette a lehetőségeket, s talált egy viszonylag kedvező áron ajánlott ikervillát Dahlemben. A berlini gazdasági helyzet akkor leszorított ingatlanárakat eredményezett, így venni előnyösebb volt, mint eladni. S bár az ikervillát nem sikerült kiszorítania Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium költségvetéséből, a telek kisebb részét mégis meg tudták venni, arra számítva, hogy a kutatóintézetet később módjukban lesz kialakítani. A sok szálon futó ingatlanvásárlás, átépítés és egyéb szervezési feladatok egyszerűsítése végen Gragger egyenesen Budapestről, Klebelsberg-től kapott felhatalmazást a vásárlások, illetve a háztulajdonosi jogok képviselőjére. A szinte teljes egészében Gragger kezében összefutó pénzügyi szálak kibogozása a későbbi években sok gondot okozott, de ki gondolhatott akkor arra, hogy a fiatal tudós élete virágában, néhány nap leforgása alatt meghal.

A lendületes munka az érdeklődés középpontjába állította Graggert és a Collegium Hungaricumot itthon és Berlinben egyaránt. Szinte természetes, hogy megindultak a támadások is, egyrészt a pazarló költsékezés miatt, másrészt a magyar érdekek védelme érdekében.³³ A támadásokat hamarosan le tudták állítani, hiszen mindenki előtt világossá vált, hogy valóban jó „üzletet” csináltak a dorothenstrassei palotával, melynek átépítését is rendkívül körültekintően végezték el, úgy, hogy az aránylag olcsón megvett ház értéke majd a kétszeresére emelkedett. Gragger egyik levelében a Magyar Hírlap támadására reagálva így ír: „A házat velünk egy időben a berlini egyetem is meg akarta venni, s nehezen, csak előzékenységből állott el a vételtől, arra az esetre azonban, ha a ház újra eladó volna, máris opciót jelentett be, ami nem azt mutatja, mintha a ház nem érné meg az árát, s mintha a Collegium céljaira »alkalmatlan luxuspalota« volna.”³⁴

A hatalmas kiadások azonban már nem fokozhatók, sőt az 1926-27-es költségvetési terv készítésénél Magyary egy kis önmérsékletre inti Graggert. „Nagy egyszerűségekre kell törekednünk, mert nagy rezsi mellett oly sokba kerül egy-egy ösztöndíjas, hogy nehezen kivédhető támadásoknak tennők ki a kollégiumi rendszert. A tanulmányi kiadások terén is takarékoskodnunk kell, és ugyanezt Lábárnál is teljes határozottsággal kellett érvényesítenünk, mert színházra, vezetésekre, kirándulásokra, bármily kívánatosak is, állami pénzeket igazán nem áldozhatunk.”³⁵ Gragger – az intenciókat figyelembe véve – két költségvetési tervezetet készített. Az egyiket, maximalizált igényekkel a Collegium Hungaricum, a Magyar Intézet és a majdani Kutató Intézet költségei teszik ki, mégpedig úgy, hogy kiszámította 30, 40 és 60 tag, vagyis ösztöndíjas esetében. Ennek végösszege az igazgatók fizetése nélkül 148 827 márka. A minimum költségeket csak a Collegium Hungaricum 30 ösztöndíjasára és a Magyar Intézet fenntartására számolta ki, s végül ez az 54 280 márka, azaz 73 260 pengő lesz az elfogadott. Ebben a tervezetben nincs felsorolva az igazgatók fizetése és a kiadványokra fordítható összeg, melyet más forrásból fedeztek. Arra a vádra, hogy a berlini kollégistákra fordított összeg magasabb volna, mint például a bécsieké, egy táblázattal felelt, amelyben összevetette a két intézet azonos feladatai ellátására elköltezteteket. Eszerint osztrák schillingben számolva Berlin 107 957 schillingbe, Bécs pedig 100 622 schillingbe kerül, ha ugyanannyi kollégistával számolunk. A különbség minimális, s az eltérést is az étkezés, fűtés és világítás magasabb költségei okozzák.³⁶ A számítások szerint egy kollégista évi 2 500 márkába került, egy évet 10 hónapos tanulmányi évként számolva. Ebben az összegben azonban már benne van nemcsak az ellátás, lakás, mosás, hanem havi 4 színház- vagy hangversenylátogatás, múzeumi

látogatások, kirándulások, az egyetemi tandíjak, sőt még a házi nyelvórák (angol, francia, német) és a vívóórák díja is.

Gragger Róbert halála és az azt követő bonyodalmak

A berlini kulturális intézetek tevékenységük forróján álltak 1926 végén, amikor Gragger Róbert hirtelen és váratlanul meghalt. A kollégium építése gőzerővel folyt, sőt már berendezéseket, bútorokat vásároltak a szobákba, a Magyar Intézet éppen a Knobelsdorfer-palota épületébe készülődött átköltözni, s ezzel új távlatok, fejlődési lehetőségek nyíltak előtte; a Jahrbücher és az Ungarische Bibliothek kötetei egyre sűrűbben és színvonalasabb tartalommal jelentek meg, Gragger pedig mindezen tudományos intézetek igazgatása és az építkezések mellett még a német–magyar diplomáciai kapcsolatokban is segédkezett. Klebelsbergnek még utolsó levelében azt tanácsolta, hívják meg vadászatra Braun miniszterelnököt, aki – mint a szocialista párt prominens képviselője – „ha ő egy súlyos szarvasagancssal térhetne vissza, az egész baloldal rokonszenvét felénk tudná fordítani”.³⁷ Lelkes, bizakodó levelet írt barátjának, Magyar Zoltánnak is, elsősorban a kollégium ügyeiről, melyek igen jól haladtak, s Gragger meg volt győződve róla, hogy februárra végleg beköltözhetnek. De nem adatott meg neki ez a pillanat. 1926. november elején megbetegedett, lázas lett, de dahlemi villájából így is maga igazgatta telefonon a kollégium és az Intézet életét. Néhány nap múlva azonban elvesztette az eszméletét, s az amúgy is gyenge fizikumú fiatal tudós, akinek eddigi életéhez is hozzátartoztak a svájci szanatóriumokban töltött hónapok, az agyhártyagyulladást nem tudta kiheverni, s rövid szenvedés után november 10-én meghalt.

Tragikus hirtelenséggel bekövetkezett halála nemcsak a tudományos munka és az intézetek működtetésében keltett zavarokat, de komoly nehézséget okozott a szerteágazó pénzügyek tisztázása is. Gragger súlyos betegsége alatt derült ki ugyanis, hogy a berlini intézetek támogatásának összege, a házvásárlásra és átépítésre szánt összeg, valamint a dahlemi telek is Gragger nevén volt elhelyezve, három különböző bankban, értékpapírokban és készpénzben, személyes vagyonával összekeverve. Amikor Gragger elvesztette eszméletét, s az orvosok lemondtak róla, egyik utolsó tiszta pillanatában aláírtak vele egy iratot, mely szerint a Gragger Róbert név alatt elhelyezett pénzek és vagyontárgyak felett halála esetén Becker rendelkezhetett, mivel azok egy része állami pénz volt. A pénzügyek tisztázása rendkívül nehezen sikerült, míg végül az átépítés teljes pénzügyi lezárásakor, a mariennstrassei ház eladása után Támadly Mihály, a Collegium Hungaricum igazgatója 1929-ben küldte el végleges jelentését a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak. A jelentés, illetve a Collegium Hungaricum házi pénztáráranyve szerint egy név alatt szerepelt az építkezési alap (Baufond), a kollégium évi dotációja és Gragger magánvagyon. A szétválasztás megtörtént, s kiderült a kollégium létesítésének végleges összege is, mely szerint összesen, berendezéssel és átépítéssel együtt a kollégium 1 399 396 márkába került. Az időközben üressé vált mariennstrassei házat is eladták, mégpedig 38 316 márka nyereséggel, mivel azt az infláció idején olcsón vették, olyannyira, hogy az épület előző tulajdonosa a magas eladási árra való tekintettel még 6 000 márkát kapott követelésére.³⁸

Gragger halála nem csak s nem elsősorban pénzügyi, szervezési nehézségeket okozott. Több volt ő, mint a Magyar Intézet vagy a Collegium Hungaricum megálmodója s létrehívója. Meghatározó személyiség volt, szürke eminenciásként, a korszak magyar-német kultúrdiplomáciai kapcsolatának alakításában is. Személyes barátság, mély és rendkívül közvetlen kapcsolat fűzte Becker porosz

kultuszminiszterhez, s ő volt az, aki előkészítette s személyes munkájával megalapozta a két kultuszminiszter találkozását s folyamatos kapcsolattartását is, amely az ő halála után is folytatódott. Gragger levelezéséből Klebelsberggel, a Klebelsberg-Becker levelekből kitűnik, hogy tulajdonképpen Gragger berlini intézetei és tudományos vállalkozásai „hozták össze” a két minisztert. Klebelsberg ösztöndíjrendszerének és a külföldi intézetek kiépítésének gyakorlati megvalósítója Gragger volt, s ő volt a kapcsolódási pont, amelyen keresztül a két kultúrpolitikus elérte egymást. Klebelsberg 1925 októberében lezajlott berlini látogatásakor, majd a következő év tavaszán Becker viszontlátogatásakor mindkét oldalon ellenérzéseket kellett legyőzni. A Weimari Köztársaságban nem vették szívesen Klebelsberget, aki a „numerus clausus” törvény bevezetésével persona non gratának minősült, s ugyanígy nehezen volt elfogadható Budapesten is Becker baloldali személyisége. A programok összeállításáról mindkét látogatás alkalmával Gragger gondoskodott, illetve az ő javaslatai, intenciói alapján rendezték meg a találkozókat mindkét országban.

A politikai közhangulatot érzékelteti az az esemény, amely még 1925 tavaszán zajlott le, s amely miatt Becker magyarországi látogatása Klebelsberg berlini útjára váltott. A két miniszter kapcsolatai, illetve a kultúrkapcsolatok megerősítését célozta volna Becker akadémiai taggá választása Budapesten, illetve Klebelsberg díszdoktorrá fogadása a Berlini Egyetemen. A sajtó még a választások megtörténte előtt nyilvánosságra hozta Becker remélt akadémiai tagságát. Annál nagyobb volta kínos bukás híre, mikor is Beckert a szakosztály megválasztása és ajánlása ellenére a plénum titkos szavazáson megbuktatta. A kínos ügy Graggert is nagyon mélyen érintette, így írt erről Klebelsbergnek: „Föl vagyok háborodva ezen a harlekinádán, mert egyes professzor urak jónak látták meg nem felelő állításokkal átkosan korteskedni, másrészt most egy ilyen rendkívül finom úri egyéniséget akartak az illetők megcsúfolni.”³⁹ De Klebelsbergnek sem volt könnyebb Berlinben éppen a numerus clausus ügyében. Gragger azt ajánlotta a kultuszminiszternek, hogy látogatása alkalmából adjon interjút az ügyről, mert egy okos, higgadt beszélgetés talán nemzetközi viszonylatban is javítaná a liberális sajtó tartózkodó, hűvös hangját. A berlini egyetem tiszteletbeli doktorságát sem sikerült Klebelsbergnek elérnie, bár évről évre hitegették a minisztert, de az egyetem mindig elutasította. Gragger közben fáradhatatlanul tette a dolgát, építette a kapcsolatokat, közvetített a két miniszter között, ha kellett, tanácsokat adott Klebelsbergnek, s beszédet, tanulmányt írt Beckernek.

Halála rendkívül nagy veszteség volt mindkét félnek, s sokáig úgy tűnt, hogy az általa megkezdett munkát nem tudja senki folytatni. Klebelsberg álmának egyik legeredményesebb megvalósítóját, a német kultúrkörhöz csatlakozó magyar értelmiség meghatározó láncszemét veszítette el. Becker nemcsak ezeket, hanem egy testi-lelki jóbarátot is elvesztett Graggerben. Hogy milyen veszteség érte a porosz tudóst és politikust, azt leginkább emlékbeszédéből olvashatjuk ki.⁴⁰ Becker ott volt barátja halálos ágyánál, síremléket csináltatott neki a csendes dahlemi temetőben, amelyre ezeket a szavakat vésette: „Németország és Magyarország jelentette számára a munkát és a vágyat.”

De ennél többet is tett Becker. Gragger testamentumának, munkájának folytatója volt, s nem hagyta magára a magyar kultúra berlini intézeteit egészen haláláig. Míg aktív kultúrpolitikus volt, a kollégium építésében, az Intézet munkájának szervezésében, a *Gesellschaft* elnökségében tevőlegesen is részt vett. Segítette, támogatta Gragger utódját, Farkas Gyulát mindaddig, míg a politikai viharok szele elsodorta az „istentelen forradalmárt, a baloldaliság megtestesítőjét”. Sőt azután is, mikor hivatali posztjáról lemondva, privát emberként „csak” tudósként élt. Nem

mondott le a Gesellschaft elnöki tisztéről, s külön örömmel töltötte el, hogy röviddel lemondása után három magyar egyetem avatta díszdoktorává. Kapcsolata a Magyar Intézettel s a Collegium Hungaricummal még szorosabbá vált, mivel az Intézetbe költöztette dolgozósobáját, amit a Collegium Hungaricum bocsátott rendelkezésére.

Gragger „ungarológia”-gondolatának kiteljesedése

A berlini egyetem magyar tanszékének apró magjából Gragger az évek során az ungarológia–hungarológia művelésének központját bontakoztatta ki. Az ungarológia meghatározást először 1925 januárjában Magyar Zoltánhoz írt. már idézett levelében találjuk meg. Az ungarológia gondolatának leírását, a tudományterület pontos meghatározását s azt, hogy mit is értett ezen Gragger, s milyen úton-módon gondolta e területet művelni, egy jegyzőkönyvben találhatjuk meg a legrészletesebben. Sajnos, nem fejtette ki ez irányú gondolatait sem tudományos cikkben, sem egyéb alaposabb tanulmányban, s így a fogalom körülhatárolását az utókornak meglehetősen nehéz elvégezni. Az egyik kapaszkodót a *Külföldi Magyar Tudományos Intézetek Szövetségének* 1925. május 12. és 15. között tartott tanácskozásán rögzített jegyzőkönyv jelenti, amelyben az ungarológia intenzív művelése mint követelmény megfogalmazódott. Ez meglehetősen soványka kifejtése ennek a mindig is vitatott értelmű fogalomnak, de ha összevetjük Gragger tudományos működésével és főképp tudományszervezői, kiadói tevékenységével, akkor kialakulhat egy meglehetősen pontos és világos kép a fogalomról.

1925 tavaszán Gragger összehívott egy tanácskozást Berlinbe az addig létesített kulturális intézetek és Collegium Hungaricumok igazgatói számára. Érezte ugyanis, ahhoz, hogy a Klebelsberg által nagyvonalúan támogatott külföldi ösztöndíjrendszer és az intézetek a kezdeti lendület után a jövőben is működni tudjanak, meg kell határozni tevékenységi területüket a kutatás és a tudományos fejlődés céljából. Az intézetek, bár eltérő körülmények, váltakozó külső viszonyok között, mégis valamilyen egységes, központi célra szerveződtek. Ezt a szervezőerőt pedig az ungarológia művelésében látta.

1925. május 12. és 15. között az érintett intézetek vezetői megalakították a Külföldi Magyar Tudományos Intézmények Szövetségét (KISZ). A Szövetség kettős célt tűzött maga elé, amikor tevékenységét a külföldi és hazai vonatkozású működésben fogalmazta meg. A külföldre irányuló működés szigorúan tudományos és ismeretterjesztő jellegű lehet, tartózkodva mindennemű politikai és propagandisztikus tevékenységtől, s az intézetek működésük színhelyén iparkodnak a magyar tudományosságnak nevet szerezni. A célmeghatározás pontjában bukkan fel az ungarológia: „Elsőrangú fontosságú az ungarológia intenzív művelése, illetve az idevágó összefoglaló munkáknak nyugati nyelven való megírása és megjelentetése. Különösen nagy súly helyezendő az egyes nemzetek Magyarországgal való kapcsolatainak tudományos feldolgozására (politikai, történelmi, irodalomtörténeti, nemzetgazdaságtani szempontból).”⁴¹

Az egyes tudományos intézeteknek különálló céljuk és szervezetük van, de a „magyar tudományos élet és az ungarológia előmozdításában, mint közös célban mindnyájan találkoznak” - írta Gragger a jegyzőkönyv bevezetőjében. Az ungarológia ebben az összefüggésben minden olyan ismert anyagot, tudomány művelését összegyűjti, amely kapcsolatban áll a magyarsággal, a magyarokról szóló bármely tudományterületen született eredménnyel, a magyarság kapcsolataival a szomszéd vagy rokon népekkel. Ezt a gondolatsort végigvezetve Gragger tudományosan megalapozott, a külföld számára relevanciát jelentő ismereteket akart összegyűjteni, s

a nyugati nyelveken megjelentetni a magyarságról. Ezt bizonyítják kiadványai és kiadványtervei, melyek fő profilja a külföld szemlélete és nézőpontja alapján összegyűjtött és magyarázott ismeretegyüttes a magyarságról mint etnikumról s mint államalkotó nemzetről. A magunkat megmutatás ösztönző ereje szinte természetes, hogy Trianon után éledt föl elemi erővel. Ausztria jelentette a hajót, s mi a vontatványt az európai tengerben. A vontatókötél elszakadtával magunkat kellett navigálni az országok, népek között, s meg kellett találni az újfajta közlekedés újfajta kapcsolódási pontjait. Azért volt hát szükség az ungarológiára, hogy megmutassuk, vagyunk, létezőnk, hogy milyenek vagyunk és milyennek látjuk környezetünket. Ha nem tudunk valóságos kapcsolatokat kiépíteni, közös ügyekkel ezeknek a kapcsolatoknak a jövőjét biztosítani, akkor idegenként, ismeretlenként hanyódnunk a nálunk stabilabb pozíciót elfoglalt nemzetek, államok között.

A kicsit leegyszerűsített magyarságismeretet ezért kell önálló területié fejleszteni, mert magunknak is tisztázni, bizonyítani kell először, hogy kik vagyunk, s milyen szerepet játszunk Európában. Azokkal ellentétben, akik kapcsolatainkat csak a nyugati kultúrnemzetekkel látták fontosnak, Gragger világosan felismerte: anélkül, hogy közvetlen környezetünkben nem helyezzük el magunkat, nincs út Európához. Az *Ungarische Jahrbücher* beköszöntőjében a dunai népek megismerését és megismertetését kitűzve célul, az ösztöndíjasok felvételénél minden évben azt szorgalmazta, hogy küldjenek ki szlavistákat, „oláhistákat”, ahogy ő írta. A Kulturális Intézetek Szövetségének jegyzőkönyvébe is hangsúlyosan kerül be ez a terület: „Rendkívül sajnálatos, hogy a Magyarországgal szomszédos népekkel való kapcsolatok tudományos feldolgozása hiányos, és ezért a Szövetség mulhatatlanul szükségesnek tartja, hogy a hazai illetékes tényezők megfelelő tudományos szakértők kiképzéséről gondoskodjanak, és ezeknek a külföldi tudományos intézményekbe való bekapcsolását lehetővé tegyék.”⁴²

Gragger mindezeket az igényeket érezte külföldiként, magyarként Berlinben. Saját létét kellett bizonyítania és tanszéke territóriumát kellett meghatároznia s kiterjesztenie ahhoz, hogy bizonyítsa, fontos, amit csinál. A porosz kultuskormányzat nem titkoltan politikai indíttatású gesztusát, a magyar katedrát a berlini egyetemen végül Gragger töltötte ki olyan tartalommal, melynek érvényességét a mai napig nem vitathatjuk. Nem új tudományterületet fedezett fel, de az ismeretek feldolgozásának új szempontrendszerét próbálta kialakítani, s megtalálni hozzájuk a megfelelő módszert. Az ismeretek más szerkezetbe való rendezése azonban azt is kirajzolta, hogy hol vannak hiányosságok, bizonytalanságok, s ezzel új utakat is nyitott a tudományos kutatómunkának. Mindezekhez a kutatási és tudományos feldolgozást és kiképzést igénylő célokhoz megfelelő eszközöket és módszereket is megfogalmaztak ezen a tanácskozáson. „A külföldre való hatás szempontjából fontos a tudományos orgánus. Ezen célból mindennél intenzívebb szellemi támogatást kell nyújtani az Ungarische Jahrbücher-nek és a Revue des Etudes Hongroises-nak, el kell látni a külföldi tudományos folyóiratokat magyar vonatkozású könyvek ismertetésével és önálló cikkekkkel. Szükség van tudományos és ismeretterjesztő előadások megtartására és már ilyen irányban működő egyesületekbe való bekapcsolódásra. Minden kínálkozó alkalom (évforduló stb.) kihasználható. Törekedni kell arra, hogy a külföldi tudományos intézményekben talajt nyerjünk.(előadási- megbízás, venia legendi, lektorátus által). E törekvések előmozdítására szükség van magyar nyelv- és olvasókönyvek, szótárak stb. megírására.” Saját feladataik és céljaik meghatározására, olyan munkaprogramot alakítottak ki, amely kitartott egészen az intézetek kényszerű megszűnéséig vagy munkásságuk félbeszakadásáig a háború miatt. Tartott volna ez a program tovább is,

hiszen a bécsi, római és párizsi intézetek, a Collegium Hungaricumok próbálkoztak azzal, hogy e szellemben folyamatosan dolgozzanak a háború után. A térségünkben meghatározó politikai erők egyértelműen megakadályozták ezt, sőt, ahol s amennyire lehetett, fül is számolták az intézeteket, vagy legalábbis működésüket süllyesztették le egy érdektelen és unalmas művelődési ház szintjére.

A Gragger által megfogalmazottak második fő egysége a hazai működési feltételekre vonatkozik. Az itthoniak feladata gondoskodni arról, hogy azokban a szakkörökben, melyeknek ma a magyar tudományos életben nincsenek művelői, megfelelő szakerők képeztesse ki, hogy a kiküldöttek nyelvi előképzettsége kitűnő legyen, mert különben az intézetek munkája megbénul, s végül, hogy a Szövetség működését még intenzívebbé tegyék, nem hagyják eltűnni a volt intézeti tagokat, volt kollégistákat a szemük elől, hanem egy itthon kialakított szervezet segítségével minden volt és jelen taggal állandóan fenntartják a kapcsolatot. A Szövetség alig tudott többet tenni, mint ennek az első s egyben utolsó konferenciának a jegyzőkönyvét megfogalmazni. Gragger halála után feledésbe merült ez a kezdeményezés, s nem volt olyan személyiség, aki utána hozzá hasonló tenni akarással és hittel folytatta volna ezt a munkát. Amúgy sem talált igazán nagy fogadókészségre a többi intézetigazgató között ez a kezdeményezés. Károlyi Árpád Bécsben egyenesen rossz néven vette, hogy a fiatal tudós Berlinbe rángatja őket valamiféle konferenciára.

A graggeri gondolat egy részét végül is a *Collegium Hungaricum Szövetség* megalakításakor valósították meg. A volt ösztöndíjasok 1935. március 30-án tartották első rendes közgyűlésüket, amelynek legfontosabb feladta az addigi ösztöndíjasok feltérképezése volt. Az 1936-os Zsebkönyv jegyzi, hogy bármely ösztöndíjas mikor, milyen munkakörben és hol volt külföldön, s mi a jelenlegi elhelyezkedése.

Abban az egységes szellemben, amelyben a Külföldi Intézetek Szövetsége 1925-ös tanácskozásának a jegyzőkönyve megfogalmazódott, többé nem jött létre a magyar kulturális intézetek együttműködése. Hiányzott hozzá az európai kultúrember határokat, részérdekeket túlnövő gondolkodása, Gragger szellemének nagyvonalúsága.

Jegyzetek

- 1 Bessenyei Ákos: *Gragger Róbert*. Budapest 1944. Danubius K. (Minerva kat. 158.)
- 2 OSZK K. Gragger Róbert levelei Gragger Vilmához. 1905-1923. 93 db.
- 3 Gragger Róbert: *Beck Károly és a német politikai költészet*. Budapest 1909.
- 4 Gragger Róbert: *La poésie hongroise contemporaine. La Prese*, Paris 1907; Gragger Róbert: *Souvenirs de Constantinople. Le Prese*, Paris 1907.
- 5 Pécsy Gyula, Nachwort der Herausgebers dem 50. Band der Jahrbücher zum Geleit. *UAJb* (50) 1978.
- 6 Uo.
- 7 OSZK K. Gragger Róbert levelei Klebelsberg Kunóhoz. 1924-26. 24. db. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 1923-26. 52 db.
- 8 Kornya László: *Das Wirken der ungarischen Lektoren an der Berliner Universität 1917-1945. im Spiegel der von Robert Gragger begründeten „Ungarischen Jahrbücher“ Berliner Beiträge zur Hungarologie* 3. Berlin-Budapest 1988.
- 9 Ua. m. 5.
- 10 *Ungarischen Jahrbücher* (1) I. 1921.
- 11 *Ungarischen Jahrbücher*. 1921- *Ural-Altajische Jahrbücher*. Göttingen.
- 12 Gragger Róbert: *Eine altungarische Marienklage* *Ung. Jahrbücher* Bd. III. 1923. 27-46.
- 13 *Ungarische Bibliothek*, Hrsg. Gragger Róbert für das Ungarische Institut an der Universität Berlin. I. Reihe Bd 1-11. II. Reihe Bd. 1- 5. III. Reihe Bd. 1- 3. Bln: W. de Gruyter 1919-1927. *Bibliographia Hungariae* Rgl. I-III. Ben. W. der Gruyter 1923-1927.
- 14 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 1. 1923. július 11.
- 15 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 14. 1924. december 30.
- 16 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 13. 1924. december 9.

- 17 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 51. 1926. október 22.
- 18 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 40. 1926. július 14.
- 19 OSZK K. Magyary Zoltán levelei Gragger Róberthez. 5. 1926. február 13.
- 20 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 16. 1925. január
- 21 OSZK K. Gragger Róbert levelei Klebelsberg Kunóhoz I. 1924. szeptember 2.
- 22 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 19. 1925. március 4.
- 23 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 10. 1924. október 29.
- 24 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 10. 1924. július
- 25 OSTIC K. Gragger Róbert levelei Klebelsberg Kunóhoz. 12. 1925. november 4.
- 26 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz. 4. 1924. január
- 27 OSZK K. Klebelsberg Kunó levelei Gragger Róberthez I. 1925. október 29.
- 28 BEMI Iratai Berlin, Gragger Róbert levele Klebelsberg Kunóhoz, másolat 1926. március 6.
- 29 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz 39. lev. április.
- 30 BEMI Iratai Berlinben, 1925. október 6. Gragger-Klebelsberg.
- 31 OSZK K. Gragger Róbert levelei Klebelsberg Kunóhoz. 20. 1926. július 6.
- 32 OSZK K. Magyary Zoltán levelei Gragger Róberthez 6. lev. 1926. február 17.
- 33 Tagebuch 1926. október Magyar Hírlap 1926. október 19.
- 34 BEMI Iratai Berlinben. Feldolgozatlan akták.
- 35 OSZK K. Magyary Zoltán levelei Gragger Róberthez. 3. 1925. december
- 36 OSZK K. Gragger Róbert levelei Magyary Zoltánhoz 50. 1926. október 21.
- 37 OSZK K. Gragger Róbert levelei Klebelsberg Kunóhoz 24. 1926. október 9.
- 38 OL K 636 429/a. Támadly Mihály jelentése, BEMI Iratai Berlinben. Feldolgozatlan akták.
- 39 OSZK K. Gragger Róbert levelei Klebelsberg Kunóhoz 1. 1925. május 27.
- 40 C. H. Becker: *Emlékezés*
- 41 BEMI Iratanyaga. Gragger Róbert levelei Klebelsberghez 1925. május 20.
- 42 Ua. m. 41.

MÁRTA SCHNEIDER

HUNGARIAN INSTITUTE IN BERLIN AND THE COLLEGIUM HUNGARICUM

One of the intentions of Hungarian culture politics was to create a network of cultural institutions abroad between the two World Wars. The most important scientific institutes called Collegium Hungaricum were established during the period when Kunó Klebelsberg led the Ministry of Culture. A system of foreign scholarships were also formed at this time. The Collegium Hungaricum and the Hungarian Institute in Berlin founded by Róbert Gragger (1887-1926) was one of the best working institutes. Róbert Gragger, a young professor of linguistics started to lecture on Hungarian grammar and literature on Friedrich-Wilhelm University, Berlin in 1916. He turned his department into a scientific institute within a year where several fields concerning Hungary were planned to be taught; History, Legal and Administrative System, Economy, Ethnography and Art. Scientific studies and bibliographies were also published. The institute's library collected books concerning languages, literature and history of the peoples in Hungary and the basin of the Danube. This library having 26 000 books, 120 magazines and 15 daily newspapers was the largest Hungarian and Middle European collection abroad in 1916. The Collegium Hungaricum in Berlin was founded in 1925-26 and served as a center for studies and research from undergraduate to postgraduate level. An increasing scientific demand and the support of the Ministry of Culture urged Gragger to form an institute of sixty young scientists. Gragger worked out the criteria of sending the experts from Hungary and he wanted the most possible number of young scholars to come and work in Berlin. Gragger inspired new aspects and scientific methods of research work regarding the Hungarian nation.

BISZTRAY GYÖRGY

Magyarságoktatás egy- és többnemzetiségű kulturális közegben

Jelen tanulmány közhelyekkel kezdődik. Ezek egyike a nemzetállam és a többnemzetiségű államtípus léte. Tiszta formájukban éppen annyira nem léteznek, mint az alkohol. Elvont fogalomként azonban könnyű elképzelni őket: egyrészt egy történelmi hagyományú országot, melynek (majdnem) minden lakója ugyanaz a nyelvet beszéli anyanyelvként, ugyanazt a kulturális tudata, esetleg ugyanazon vallás híve is; másrészt egy olyan politikai egységet, melynek állampolgárai, ha többségükben azonos anyanyelvűek is, származásukban, kultúrájukban különböznek egymástól. A régimódi birodalmak letűntével ez utóbbi államtípus főként újabban alakult országokra illik, melyeknek polgárai különböző időpontokban, különböző területekről érkezett bevándorlók leszármazottai. Magyarországa maga hét százaléknál kevesebb nemzetiségével, Kanada pedig a megosztott (angol és francia) főnépességével és idestova harminc százaléknyi nem angol, nem francia származású lakosával ideális illusztrációként szolgál a kétfajta kulturális modellre.

Egy másik közhelyet gyakran hallhattunk az elmúlt évtizedek során: a gyakorlat megelőzi az elméletet. Állítólag mindig, de ez most számunkra nem fontos: a közhely enélkül is végletes, de hát azért közhely. Hogy miért érdekes mégis felemlíteni, az kissé hosszabb előkészítést igényel.

A magyarnak mint idegen nyelvnek oktatása tisztes hagyományokra tekint vissza, melynek összefoglalása nem feladatunk. Az elmúlt két-három évtized egy sor angol anyanyelvűeknek szánt nyelvtankönyvet eredményezett, melyek több-kevesebb nehézséggel ma is beszerezhetők, és még mindig tükrözik a második világháború utáni világ megosztottságát.¹ Ugyanakkor a külföldre származott magyarok fiatal nemzedékének nyelvi nevelésére is szántak tankönyveket mind Magyarországon, mind külföldön. Magyarországon mindeddig főként az Anyanyelvi Konferencia néven ismert mozgalom vállalta magára ezt a feladatot – 1989-ig nyilván nem minden politikai hátsó gondolat nélkül. Külföldön főleg helyi iskolaszékek és a cserkészmozgalom állítottak össze ilyen jellegű tankönyveket, melyeket – érthető okokból – a szervezeti vagy helyi használaton túl nem terjesztettek.²

Visszatérhetünk a második közhelyre. A magyar nyelvoktatók évtizedekkel ezelőtt felismerték tehát, hogy az idegen anyanyelvűeknek szánt, hagyományos tanítási segédeszközök és módszerek mellett egy egészen újszerű célra: a külföldre származottak magyar anyanyelvének fenntartására is ki kellett dolgozni oktatási anyagot. Ezt a feladatot, ha szerény sikerrel is, de megvalósították. Ugyanakkor az oktatási szakirodalom ismeretében meglepő, hogy a két szükséglet és szándék nem járt a különbségek összehasonlító tudatosításával. Hogy egy ilyen vizsgálódás milyen gyakorlati haszonnal járna, az előre aligha mutatható ki, akár feltételeken is. A vizsgálódást egyszer el kell végezni.

Tizennegyedik éve tanítok magyar nyelvet és irodalmat a torontói egyetemen, túlnyomó (körülbelül 70%-os) többségükben külföldön magyar családba született vagy kiszármazott fiataloknak. 1987-ben és 1991-ben alkalmam volt két olasz tanulmányút jóvoltából az ott tíz egyetemen folyó magyarság- kutatással megismerkedni. A „nemzetállam” és „többnemzetiségű állam” összehasonlítása tehát meglehetősen korlátozott élményen: mindössze két ország (Olaszország és Kanada) oktatási tapasztalatainak egybevetésén alapszik.³ Csak remélni tudom, ha a célkitűzés figyelemre méltónak bizonyul, úgy a jövőben rendszeres, széles körű felmérések követik majd.⁴ E felmérések talán megválaszolják azt is, amire tapasztalataim hiánya miatt nem térek ki, tudniillik hogy az elszakított történelmi területeken a két modell melyikéhez áll közelebb a helyzet, vagy beszélhetünk-e egy harmadik modelltől is.

Bármely kultúra oktatásában hagyományosan elsődleges helyet foglal el a nyelvtanítás. Idegen anyanyelvűek számára sokfajta módszer használható, de a tanítás alapja mégis a klasszikus, „latinus” szempont. A tanulóról feltételezik, hogy minden nyelvtudás nélkül lát neki tanulmányainak. Jönnek a jól ismert szövegek: a tanár belép az osztályba, köszönés, kölcsönös bemutatkozás, a hétnek melyik napja van, és milyen színű a fal. Mindez színesíthető divatos módszerekkel (cselekedtető, kommunikatív és így tovább) vagy eszközökkel (nyelvlaboratórium, számítógépes vagy vizuális oktatás): a lényeg mégis a tudás rendszeres elsajátítása egy azonos felkészültségű csoporton belül, melyben a tanulókat csak később fogja nyelvérzékük megosztani gyorsabban és lassabban haladókra. Egyes egyetemeken (éppen az olaszokon) a lehető legklasszikusabb latinus hagyomány uralkodik: fordítási gyakorlatok sora intenzív szótárhasználattal, a szóbeli és írásbeli készség másodlagos. (Mindez persze nem jellemző a főszakos hallgatókra.) Az ilyen iskolarendszerre épülő szellemiségnek nagy előnye fordítási kultúrája. Az angol fordításban jelenleg hozzáférhető magyar irodalom egyoldalú és minőségében alapjában véve gyenge: semmiképpen sem lehetne sikeres egyetemi tanfolyamot építeni rá. Olaszországban viszont a magyar irodalmat jól megválasztott írók és művek jó minőségű fordítása képviseli. Természetesen a szövegközpontú oktatásnak is megvannak a hátrányai, melyek túlságosan nyilvánvalóak ahhoz, hogy elsoroljuk őket.

Kanadában is használunk az egyetemen tankönyvet és szótárt. A programban részt vevő hallgatók túlnyomóan (az alap- és középfokú közösségi iskolákban pedig kizárólagosan) magyar származása azonban előtérbe helyezi a nyelvművelői szempontot a hagyományos nyelvtanítóival szemben. A kettő persze végső soron elválaszthatatlan, de a különbségük is világos. A külföldön született magyar származású fiatalok néhány főbb problémája (saját bevallásuk szerint): az árnyalt és elvont közlési készség hiánya, a nyelvi társasági érintkezés normáinak nem ismerése, bizonytalanság a bonyolultabb ragozási formák (alanyi-tárgyas, újabb terminussal: általános és határozott igeragozás, továbbá kötőmód, feltételes mód) használatában, és a nyelvkeverés (kódváltás). Így a nyelvvoktatásban a nem anyanyelvi csoporttal szemben nagyobb szerepet kap az azonos vagy hasonló értelmű és alakú szavak tanítása, a nyelvi etikett tudatosítása (légyen ez a tegezés és magázás kérdése vagy a választékos és köznapibb szavak, kifejezések használata), valamint az érzelmeket és értékítéletet kifejező szavak intenzitására való ráérzés fejlesztése. A ragozással és egyéb nyelvtani kérdésekkel kapcsolatban ugyancsak a tudatküszöbön levő, derengő ismeretek tudatosítását tekintjük elsődlegesnek. Minden szinten, az újonnan érkezettek esetében is fontos küzdeni a kevertnyelvűség ellen. Aki idegen nyelvként tanulja a magyart, annál hiányzik ez a jelenség – legfeljebb nemzetközi (vagy annak vélt) szavak túlzott használatával próbálkozhat.

Az anyanyelvi csoporttal való foglalkozás hálás annyiban, hogy a nyelv alapjainak oktatásakor elkerülhetetlen mechanikus ismétlésekkel, gyakorlatokkal teli, egyhangú időszak felgyorsítható. Természetesen a legtöbb nyelvosztályban találhatók nem magyar anyanyelvűek is, és az anyanyelvi hallgatók felkészültsége is igen különböző fokú. Nem véletlen, hogy az ilyen jellegű osztályokban a legnehezebb tanári feladat éppen a különböző felkészültségű tanulók tudásának közös nevezőre hozása. Kialakítható viszont egy olyan csoportszellem, mely a magasabb felkészültségű tanulóknál nem elérhetetlen, hanem nagyon is reális alapja van. Előfordulhat azonban, hogy egy egységesen nem anyanyelvi csoporttal ellentétben egy anyanyelvi vagy vegyes csoport esetében többféle mérce szerint kell az egyéni teljesítményt megítélni.

Az európai nyelvvoktatási hagyomány egyik sajátja az, amit egy (sajnos) már-már feledésbe merülő szó fejez ki: a filológiai jelleg, az a felfogás, hogy a nyelv a közösségi eredet, történelem, kultúra és az egyéni identitás hordozója. Ennek egyik gyakorlati folyománya a magyar nyelv adminisztratív besorolása az egyetemi programba. A

finnugrisztika teljesen elfogadott szaktudománynak számít az európai egyetemeken, és legtöbbjükön ezen az oktatási egységen belül találjuk a magyart. Észak-Amerikában ugyanez a helyzet a hagyományosan oktatott nyelvekkel, melyek a germanisztikai, romanisztikai, szlavisztikai és egyéb tanszékeken vehetők fel. De már a ritkábban tanított nyelveknél a genetikai szempont nemigen érvényesülhet) a besorolásnál. A magyar, finn és észt nyelvet nagyon kevés helyen oktatják, főként együtt mindhármat. A finnugrisztika kizárólag az Indianai Egyetemen, az egyesült államokbeli Bloomingtonban fogja össze több nyelv tanulmányozását, és ott is a vitatható tudományossággal elnevezett „Ural-Altaji Tanszéken” belül.⁵ Ehelyett más kategóriák szolgálhatnak a besorolás alapjául. A finnek már régen elfogadtatták magukat a skandinávistákkal, a magyarok pedig... „ahogy lehet”.

Szakterületeken is művelhető a magyarságoktatás. Főként az Egyesült Államokban teszik ezt történészek, politológusok, jóllehet – érdekes módon! – ugyanazon az egyetemen, ugyanazon szakon belül aligha találunk egynél többet közülük. A hatvanas-hetvenes években alakított és akkortájt különösen népszerű zonális-interdiszciplináris programokban is oktatnak magyart. A „kelet-európai” vagy „kommunista országok” (mostanában a „volt kommunista országok”) jelző kevés magyar szívet dobogtatja meg, de legalább módot ad a magyar kultúra oktatására

A nyelvtanításon belül persze a területi besorolás teljességgel tudománytalan, de pragmatikus okokból a legabszurdabb párosításokat is el kell fogadni. A Los Angeles-i Kaliforniai Egyetemen a némettanszékhez tartozik a magyartanítás, Kanadában pedig kizárólag a szlavisztikai tanszékekhez, beleértve a Torontói Egyetem magyar tanszékét is. Ezen az egyetemen azonban jelenleg észtet és finnt is oktatnak, és egy finnugor program van alakulóban.⁶ Megjegyzendő továbbá, hogy a szlavisztikához tartozás üres adminisztratív intézkedés: a torontói magyar tanszék teljes autonómiát élvez az oktatás minden szempontjának megválasztásában.

Mint minden oktatási modellnek, ennek is megvannak az előnyei és hátrányai. A klasszikus iskola erősen nyelvi és irodalmi alapozottságával szemben az észak-amerikai magyartanítás sokkal rugalmasabb. Nem véletlen, hogy ezen a földrészén a legerősebb Magyarországon kívül a magyar történelem, politológia és szociológia képviselője –erősebb, mint a nyelv.

Ez nagyon fontos tényező volt a kommunista uralom idején, mikor az észak-amerikai szakemberek a hivatalos magyarországi történelmi értelmezéssel szemben tárgyilagosabb szempontokat képviseltek. Minthogy a távolból minden szélesebb perspektívát nyer, remélhetőleg a jövőben is jelentős marad az óhazán kívül tevékenykedő magyarságtudósok munkássága.

Hátránya viszont az észak-amerikai szempont specifikusan magyar vetületének a magyar hagyomány túlpolitizálása, a történelmi nézőpont túlérzékelése és e kettő egyenes következményeként a nyelvoktatás fokozatos leépülése. A történelemközpontúság kizárhatja annak megértését, hogy egy nemzet a jelenben is él, társadalmat alkot, melynek alapja (és gyakran önvédelmi fegyvere) a nyelv, és amelyet erősen befolyásolnak a mindennapi viszonyok. Például: az észak-amerikai magyar közösség nagy részének értetlensége az elmúlt néhány év magyar társadalmának főként a gazdasági problémák okozta rossz kedve iránt.

Mint látható, a nyelv végül elvezet ama közösség szerepéhez is, amely értekezési alapul használja. Ez a második fontos kérdéscsoport: a nyelvi és kulturális közeg hatása a magyarságoktatásra.

A hagyományos európai egyetemi rendszerben a legkülönbözőbb nyelvek tanítása és tanulása természetes lehetőség volt. Az egyetemnek presztízst jelentett, ha minél több nyelvet oktatott. Az „universitas” fogalma ily módon érvényesült. Ez a fogalom az észak-amerikai egyetemeket is befolyásolja, de más formában. A nyelvoktatásban a kereslet sokat számít. Nem vonatkozik ez persze fél tucatnyi világnyelvre: ezeket „természetesen” oktatják. Kisebb nyelveket is befogad és véd egy-egy elismert tanszék: a hollandot valamilyen germanisztikai,

a bolgárt, szlávot a szlavisztikai. Ugyanakkor ha nincs véletlenül szakember az adott egyetemi karon, aki néhány kísérleti tanfolyammal bizonyítaná a „kisebb” nyelv iránti igényt, az adott nyelv és kultúra befogadásának esélye igen valószínűtlen.

Ilyenkor segíthet az etnikai közösség, amelynek gyakran több-kevesebb politikai képviselője és befolyása is van. Gondolom, Olaszországban vagy másutt Európában hallatlan lenne, hogy a magyar közösség megkörmökezzon egy helyi politikust és tudassa vele: támogatja a legközelebbi választáson, ha szorgalmazni fogja a magyaroktatás bevezetését az állam, város, netán felekezete egyetemén. Az ilyesféle taktika könnyen elképzelhető Észak-Amerikában. Erős közösségi összefogás és politikai nyomás eredményezte az amerikai „középnugat” kisebb skandináv kollégiumainak és néhány világhírű egyetemi skandináv programjának felállítását. Kanadában ukrán iskolák, professzorátusok, kutatóközpontok tucatjai tanúsítják e közösség kultúrája iránti igen rámenős elkötelezettséget. A torontói magyar tanszék is a közösség és a szövetségi kormány együttes anyagi beruházásának jóvoltából létezik.⁷

Az azonosítható, ténylegesen jelen levő közösség nagymértékben meghatározza a multikulturális környezetű magyaroktatás rendszeres menetét. A nemzetállamokban az elenyésző idegen közösségek (például Olaszországban a magyar) nem képviselhetnek olyan közeget, melyben a tanult nyelv (esetünkben a magyar) akár mindennap gyakorolható lenne. Minden türelmesség és nyíltság ellenére a nemzetállam szelíden a mielőbbi beolvadás felé tereli a bevándorlókat. A többnemzetiségű államokban viszont a közösség jelenléte, intézményei olyan eleven élményt jelentenek, mely a nyelvet és kultúrát tanulmányozónak lehetőséget ad szerzett ismeretei gyakorlására és azonosítására vagy ellenőrzésére. A valaha tetemes bevándorlás számos vegyes házasságot eredményezett, melyekben kultúrák cserélődtek ki. Egyetemi nyelvtanfolyamainkon szép számmal találhatók kanadai magyaroknak nem magyar származású élettársai vagy közeli barátai.

A közösség kitermeli saját értelmiségi rétegét is, ezért az Európában oly tipikus, Magyarországról betöltött vendégprofesszorátus vagy nyelvi lektorátus intézménye korántsem jellemző Észak-Amerikára. Csupán az 1979-ben felállított, jelenleg is önmagát kereső bloomingtoni magyar tanszéket vezeti óhazabeli vendégtanár. Lehetséges, hogy ez a magyarországi politikai ellenőrzéstől való függetlenség, az itteni szellemiségre is jellemző autonómia eredményezte a történelmi és politológiai tanulmányok fentebb említett virágzását is. Az észak-amerikai könyvtárak európai szempontból szinte hihetetlen gazdagsága a kutatás sok területén kiküszöbölte az anyaországba utazás szükségességét.⁸ Természetesen sem az anyaország segítsége, sem az itteni oktatásnak a közösséghez fűződő viszonyában megfigyelhető feszültségek nem becsülhetők alá. Másrészt feltételezhető, hogy a magyarországi nyári iskolák, táborok és egyetemi kurzusok talán kevésbé mellőzhetetlenek az észak-amerikai fiatalnak, mint az európainak.

Az autonóm kultúrközösség jelenléte végül elvezet a harmadik témakörhöz: a kulturális tudat kialakításában szerepet játszó szempontokhoz. Úgy tűnik, hogy az európai magyaroktatás elsősorban az országok közötti történelmi kapcsolatokat, valamint a magyar kultúrának az európaihoz fűződő hagyományait hangsúlyozza. Az észak-amerikai és főként kanadai hangsúly elsősorban a helyi hagyományon van, tehát azon, hogy a bevándorló magyarok mennyiben járultak hozzá új hazájuk gazdaságának, tudományának, művészetének gyarapításához. Még nyilvánvalóbb a sajátosan kanadai szempont a hagyományörzéshez kapcsolódó elvárásokban. Egyetemi fokon legalábbis elmondható, hogy a hallgatók nem azért járnak a tanfolyamokra, hogy arról értesüljenek, mennyiben részei valamiféle világörökségnek (hiszen itt az európaiság nem általánosan elfogadott és főként korántsem lelkendező értékítélet), hanem éppenséggel azért, hogy megtudják, mennyiben különböznek a többi kanadaitól. Ez az elvárás persze tanfolyamoktól függően más-másként konkretizálódik. Feltételezhető, hogy valamely európai országban a magyar avantgardizmus sikerrel tanítható.

Az itteni irodalmi órákon viszont meglehetősen közöny kísérte olyan irányú tapogatózásaimat, hogy érdemes lenne-e felvenni a munkatervbe a formailag kísérletező költészetet és prózát. Mint a regénytanfolyam egyik hallgatója mondta: „Ha ilyesféle irodalmat akarunk tanulmányozni, épp elég kurzust vehetünk fel ezen az egyetemen Joyce-ról és Virginia Woolfról, Robbe-Grilletről, Sarraute-ról meg az ilyesfélekről.” (Hadd ne említsem név szerint, milyen magyar szerzőkkel próbálkoztam...) Érdekes módon a túlnyomóan nem magyar összetételű osztályokban (például az igen népszerű filmtanfolyamokon) is a vegyes eredetű hallgatóság előbb-utóbb azt kezdte figyelni, milyen kulturális sajátosságok jelentkeznek a magyar filmekben, melyek megkülönböztetik más országok filmművészetétől. Ez azt látszik bizonyítani, hogy a kultúrák egyedi vonásai iránti érdeklődés a kanadai társadalom más nemzetiségi csoportjaiban is megvan. Megerősíti ezt több egyetemi kollégám tapasztalata, akiknek becslése szerint az olasz, portugál, lengyel, ukrán és német tanfolyamok hallgatóságának túlnyomó része is az illető közösség soraiból kerül ki.

A magyar kultúra képviselőjének figyelembe kell tehát vennie a befogadó társadalom alapvető sajátosságait. Az olaszországi és kanadai magyaroktató *különböző módszerekkel* ér el *hasonló célokat*, míg mindkettő *ugyanazt az eszmét* tartja szem előtt. A magyar országhatáron kívüli oktatás eddig ha ösztönösen is, de felismerte a két alapvető kultúrforma: az egy- és többnemzetiségű jelentette kihívást. Kérdés, hogy a különbségek elméleti tudatosítása – melyhez írásunk hozzájárulni szándékozott – milyen további, gyakorlati tanulságokkal szolgálhat.

Jegyzetek

- 1 A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük a Magyarországon kiadott, általánosan forgalmazott tankönyvek közül a Bánhidí-Jókay-Szabó-féle *Learn Hungarian* (1965), és az Erdős-Prileszky-Uhrman szerzőségű *Hungarian in Words and Pictures* (1986) című köteteket; a külföldiek közül a Koski-Mihályfy-féle *Hungarian Basic Course-t* (1964), valamint Charles Wojatsek *Hungarian Textbook and Grammar-jét* (1962). A különböző egyetemeken és tanfolyamokon belső tankönyvként használt (és gyakran féltve őrzött titokként kezelt) nyomtatványok felsorolása nagymértékben növelné e listát.
- 2 A Magyarok Világszövetségének négy. különböző korosztályok számára kiadott kötete: *Tarka lepke* (1977), *Magyar szavak világa* (1975), *Beszéljünk magyarul!* (1979), *Hogy mondjuk helyesen?* (é. n.). A külföldi nyelvkönyvek közül csak példaként említem a torontói magyar iskolaszék három kötetét: *a Kis magyarok első/második/harmadik könyvét* (1974-76).
- 3 Néhány különbözősége futólag utaltam egy olasz nyelvű tanulmányomban: „Lo studio della lingua e della letteratura ungherese nell' America del Nord”, *Rivista di Sturdi Ungheresi*, 6 (1991): 5-17.
- 4 A témátárgyalása függ az oktatási rendszerek különbözőségétől is, mely területen, megint csak a lehető legmerészebb általánosítással, megkülönböztetünk egy „európai” és egy „amerikai” modellt. Más kérdés, hogy több európai ország újabban magáévá tette az amerikai mintát. A mi szempontunkból az a lényeges, hogy a magyar iskolarendszer mindmáig egy hagyományosnak nevezhető európai felépítést és célkitűzéseket követett. Az alábbiakban a két rendszer különbözőségeinek csak válogatott szempontjaira hivatkozom.
- 5 A bloomingtoni tanszék inkább európai típust, minthogy e városkában és közel-távol a környékén sincs számottevő magyar közösség, és a magyaroktatás nem örökli, hanem idegen nyelv és kultúra tanításának a módszereit követi.
- 6 A világon magyart oktató személyekről és intézményekről jelenleg rendelkezésünkre álló információ gyakorlatilag használhatatlan. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság 1985-ben közölt utoljára ilyes áttekintést, melynek adatai nyilván már akkor egy-két évesek voltak. Egyéb, tanulmányyszerű felmérések még régebbiek. Szomorú, de igaz: a magyarság nem tudhatja, kik és hol, milyen intézményekben és szakterületeken oktatják kultúráját.
- 7 Az elmúlt évtizedet során Európában is napirendre került a multikulturalizmus, részben mint jelszó a régebben létező kulturális kisebbségek jogainak érvényesítésére, részben a vendégmunkások és menekültek nagymértékű beáramlása jóvoltából. Egyes országok iskolarendszere (például a svéd) közismert a nemzetiségi kisebbségi nyelvek szorgalmazásáról
- 8 Megemlíthető itt a Harvard egyetem 15 milliós, a torontói egyetem 7 milliós állománya, továbbá a mikrofilmre vett, elképesztő mennyiségű európai könyvtári anyag, valamint a könyvtárközi információ és kölcsönzés ma már az egész kontinensre kiterjedő, komputerizált rendszere.

GYÖRGY BISZTRAY

HUNGARIAN LANGUAGE INSTRUCTION IN A UNI- AND MULTI-NATIONALITY
CULTURAL ENVIRONMENT

The author compares the particular characteristics the Hungarian language instruction in the United States and Canada with traditional language instruction in Europe.

Hungarian language instruction does not occupy a prominent position in the American university network. However, the author has observed quite a strong and complex interest toward Hungarians and Hungarian culture among students of both Hungarian and non-Hungarian descent. The author has also observed greater tolerance in Canada – nearly 30% non-Anglo and non-French, thereby a multi-cultural environment – than in a uni-lingual environment. This, he concludes, may be definitive in the motivation for the study of Hungarian.

DOBOS FERENC

Magyarok a történelem senkiföldjén*

„Málenkij robot” a kelet-szlovákiai Bodrogközben és Ung-vidéken

Legújabbkori történelmünk tisztázatlan kérdései közül a „málenkij robot” témája az 1980-as évek végétől került a történeti érdeklődés előterébe. A kérdéssel foglalkozó eddigi irodalom azonban túlnyomórészt publicisztikai fogantatású volt: elsősorban interjúk, visszaemlékezések, szociográfiai feldolgozások, illetve dokumentumfilmek készültek, így pusztán műfaji korlátaik miatt sem tűzhették ki célul egy-egy tájegység veszteségeinek globális és szaktudományos feltérképezését.¹

A „málenkij robot” feldolgozásainak eddigi hiányosságai különösen szembeszökőek az egyes tájegységek szerinti differenciálás szempontjából. A publikált személyes visszaemlékezések alapján ugyanis nem derülhet ki, hogy az elhurcolások egyes hullámai területenként eltérő mértékben sújtották a lakosságot. A veszteségek mértékéről nyilvánvalóan csupán egy tágabb közösséget (például egy-egy tájegységet) elemző kutatás képes hozzávetőleges képet formálni.

A hozzávetőleges jelző használata leginkább a kérdéssel kapcsolatos történelmi források hiánya miatt indokolt. A nehézséget önmagában nem is csupán az jelenti, hogy az NKVD/KGB levéltárainak anyagai mind ez ideig zároltak. A számvetést sokkal inkább az a tény nehezíti majd, hogy a szovjet hatóságok a civilként deportáltakat azonnal hadifogoly státusba vették, és a munkatáborokban mindvégig a különböző nemzetiségű hadifoglyokkal együtt tartották. Az elhurcoltakat is cirill betűs „VP” (vojenno plénnyj) jelzés viselésére kötelezték, és mikor kivételes esetekben, évekkel a deportálás után engedélyezték számukra a levélírást, ezt egy kétnyelvű (orosz, francia), a hadifoglyok számára készített formanyomtatványon írhatták meg az érintettek. A volt Szovjetunió levéltárai anyagainak feltárásától tehát a civilként deportáltak arányára vonatkozó pontos adatok napvilágra kerülése nem várható. A szóban forgó levéltári anyagok a „málenkij robottal” kapcsolatos politikai és adminisztratív döntések tisztázásában játszhatnak döntő szerepet. A területi parancsnok – később idézendő – utasításának explicite magyarellenes tartalma ugyanis kizárja, hogy az NKVD magánakciójáról lett volna szó. A magyarlakta területeken végrehajtott kollektív megtorlás nyilvánvalóan politikai döntés eredménye volt, melynek dokumentumait elsősorban a moszkvai levéltáraknak kell őrizniük.

A „málenkij robot” szempontjából csekély eredményt ígér a „létezett” szocializmus országainak bel- és külügyi levéltáraiban meglévő – az utóbbi időben részben hozzáférhetővé vált – anyag feldolgozása is. A csehszlovák külügyminisztérium ezzel kapcsolatos dokumentumai az úgynevezett repatriálásról arra engednek következtetni, hogy ezeket a forrásokat a háború után létrejött ideológiai- és fegyverbarátság szelleme hatja át: a deponáltak számával foglalkozó jelentések a valós állapot helyett sokkal inkább a törvénytelenségek mértékének eltussolását célozzák. A német és magyar nemzetiségű foglyok esetében a nyilvánvaló manipulációt tovább fokozta a hazatértek azonnali reszlovakizációra való kényszerítése is. A helyi belügyi parancsnokok 1945-46-ban készített (mind ez ideig csupán részleteiben feltárt) listái is hasonló okok miatt szorulnak jelentős korrekcióra.

Az idézett nehézségek ellenére napjainkra a legfőbb akadályok elhárultak egy olyan kutatás elől, amely immáron nem csupán személyes sorsoltat képes rekonstruálni, hanem konkrét válaszokat adhat arra a kérdésre: valójában milyen veszteségeket szenvedett egy tágabb közösség annak a megtorló akciónak a során, amely a magyarságtól békeidőben a

legnagyobb véráldozatot követelte. A továbbiakban egy ilyen elemzésre teszünk kísérletet a kelet-szlovákiai Felső-Bodrogbő és a Nagykapos környéki Ung-vidék vonatkozásában.

A Bodrogbő és az Ung-vidéket 1918 után országhatárok szabdalják ketté, elvágván a területet természetes, történelmileg kialakult társadalmi-gazdasági kapcsolataitól. A tájegység lakossága a szlovákiai magyarságon belül is periférikus helyzetbe került. Távól mind a pozsonyi adminisztrációs, kulturális központtól, mind a nagyobb szlovákiai magyar tájegységektől, a bodrogbőiek ritkán hallatnak magukról a politikai, tudományos, illetve kulturális életben. A Bodrogbő és az Ung-vidék történelme, illetve jelenkori viszonyai nagyrészt ismeretlenek mind a csehszlovákiai magyar, mind az anyaországi közvélemény előtt, ami még inkább a halmozottan hátrányos helyzet érzetét kelti az itt élőkben.

A fentieket bizonyítja a térséget 1944 után elért tragikus eseménysorozat is. A számottevő zsidó népesség deportálása után néhány hónappal újabb csapások vártak a tájegység lakóira 1944 decemberében megközelítően 2500 magyar nemzetiségű férfit hurcolt el „málenkij robotra” az NKVD, a kollektív jogfosztottság éveiben pedig a csehországi kényszermunkára való deportálás, a Magyarországra való áttelepítés és az 1953-ig tartó úgynevezett kulákperek tették nehezen elviselhetővé az itt élő és magyarsága mellett kitartó népesség mindennapjait. Folytathatnánk a sort a reszlovakizáción való kényszerítéssel, valamint azoknak a mai napig tartó – tőketerebesi központú – elszlovákosítási erőfeszítéseknek az ismertetésével, melynek eredményességéhez nem kis mértékben a lakosság magárahagyottság érzése is hozzájárul. A felsorolt törvénysértések közül jelen tanulmány csupán a „málenkij robot” eseményeivel foglalkozik és a történeti dokumentumok, illetve a visszaemlékezések segítségével a veszteségeket és az elszenvedett sérelmeket kívánja bemutatni.

Szakmailag értékelhető előzmények híján a feldolgozott adatok többlepcsős gyűjtőmunka eredményei: tartalmazzák mind a Szlovákiai Politikai Foglyok Konföderációja sárospereji levéltárának anyagát, mind az egyes települések polgármesteri hivatalai által összeállított kárpótlási listák adatait. Az így létrejött adatbankot az egyes helységekből a kérdéssel lokális szinten foglalkozó aktivisták és a deportálást túlélő interjúalanyok tovább pontosították. Az adatgyűjtés legfőbb célja a fronton hadifogságba esett személyek kiszűrése volt, így a bemutatásra kerülő adatok csupán a valóban civilként elhurcolt népességre vonatkoznak.

Az adatok végeredményben 51 magyarlakta település elhurcoltjainak számarányait tartalmának közül 36 a Bodrogbőben, 15 pedig az Ung-vidéki Nagykapos környékén terül el. A történelmi Magyarország Zemplén és Ung vármegyékhez tartozó települései 1938 után 3 járás területéhez tartoztat (királyhelmeci, nagykapcsi és sátorajáújhelyi), jelenleg pedig 3 falu kivételével (Kistáska, Bajánháza, Budaháza – nagymihályi járás) a tőketerebesi járáshoz tartoznak.²

A IV. Ukrán Hadsereg katonái a Csap térségében megvívott többhetes állóháború után 1944. november 24-én léptek a Bodrogbő földjére. A reguláris csapatok után két-három nap múlva érkező NKVD-csapatok a települések elenyésző számú kommunista érzelmű elemeit (az önjelölt komisszárokat) messianisztikus elhivatottságuknak – nem ritkán bosszúszomjuknak – megfelelő feladattal bízták meg: a településeken tartózkodó civil férfilekosság elhurcolásának megszervezésével és lebonyolításával.

A megtorló akció előzményeiről Csehszlovákiában mind ez ideig nem kerültek elő dokumentumok. A korszak ismerői előtt azonban aligha kétséges, hogy a magyarok kollektív megbüntetésének eszméje az 1943 végén megtartott Sztálin-Beneš tárgyalások egyik központi kérdése volt (Gosztonyi, I. kötet, 10-77). A jegyzőkönyv ismeretében aligha meglepő, hogy amikor a Vörös Hadsereg súlyos harcok árán megszállta Kárpátalját, illetve egy hó- nappal később a Bodrogbő és környékét, a terület pacifikálását célul kitűző operatív program a térségben maradt német és magyar katonák felkutatása mellett a magyar nemzetiségű lakosság deportálásának módszeres végrehajtását is parancsba adta. Több mint valószínű, hogy a tárgyalt tájegység településeire is a IV. Ukrán Front haditanácsának 1944

november 13-án kiadott parancsa vonatkozott (idézi: Botlik-Dupka, 54.). Noha ez a parancs csupán a német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek nyilvántartásba vételéről rendelkezik és nem tesz említést a „málenkij robotról”, Kárpátalja magyarlakta települései lakosainak elhurcolását a Fagyjev vezérőrnagy által vezetett NKVD-csapatok szűk két hét alatt (1944. november 26-ig) maradéktalanul végre is hajtották. Ugyanez a lendület, szervezettség és módszer jellemezte az 1944. december 1-től a Bodroghözben beindult akciót is (Lelesz), amely december 23-ig tartott (Boly, Zétény, Rad, Szolnocska). A tömeges elhurcolás után körülbelül még 1945 februárjáig folyt a bujkáló magyar férfiak utáni hajtóvadászat, akiket Nagykapcsón és Királyhelmeceen gyűjtöttek össze. Az így elfogott személyeket később a háborús bűnösökre vonatkozó szovjet törvények alapján amiatt ítélték el, mert nem jelentkeztek önként a nyilvántartásba vételre. Lényeges momentum, hogy a tömegesen elhurcoltak ellen semmilyen vizsgálat nem indult. A magyarság elleni kollektív megtorlás bizonyítékaként a deportáltakat automatikusan háborús bűnösökké nyilvánították.

A bodroghözi és az Ung-vidéki elhurcoltak összefoglaló adatait az I. és II. táblák tartalmazzák.³

Az elhurcolások végrehajtásával kapcsolatban a helyi komisszárók szerepe és a települések, illetve a deportálás időpontjai között kimutatható eltérések tűnnek a legfontosabb kérdéseknek. Ami az előbbieket illeti, az interjúk alapján megállapítható, hogy tevékenységük csupán az NKVD-tisztek parancsainak fokozott végrehajtására irányult, s – egyetlen falu kivételével – semmilyen erőfeszítést sem tettek az önkényesen ellenőrzésük alá vont lakosság megmentése érdekében. Az Ung-vidéki Dereglyő esetében – a helyiek emlékezete szerint – a falu elöljáróinak sikerült megvesztegetniük a deponálást felügyelő szovjet tisztet. A megvesztegetés sikere minden bizonnyal egyrészt a gyűjtőhelyként kijelölt falu földrajzi helyzetének (közvetlenül az etnikai határon, szlovák falvak szomszédságában fekszik), de még inkább annak volt köszönhető, hogy ekkorra a magyar falvak lakosainak az elhurcolását már mindenütt végrehajtották és a kitűzött tervszámokat valószínűleg túlteljesítették. Hasonló kísérlet a deportálások első fázisában még akkor is biztos kudarcra lett volna ítélve, ha a települések komisszárai feladatukat nem teljes szolgalelkűséggel hajtották volna végre.

Mind a számadatok, mind az interjúk alapján megállapítható ugyanis, hogy az akció végrehajtásának kegyetlenségi foka szerint a deportálások két egymást követő hullámban történtek. A térképen megjelölt települések közül azokat sorolhatjuk az első szakaszhoz tartozók közé, amelyekből december 6-ig hurcolták el az embereket. A deportálás első hullámába sorolt települések megválasztása kétséget kizáróan gondos és tudatos tervezésre enged következtetni, hiszen az érintett 17 helység között nem csupán a Bodroghöz keleti részén fekvő – elsőként megszállt-települések kaptak helyet, hanem a tájegység arculatát leginkább meghatározó, lokális dominanciával bíró összes többi település lakosait is ekkor hurcolták el. (Királyhelmece, Lelesz – mindkét helyről a második hullámban is deportáltak még embereket –, Szomotor, Bodrogszerdahely, stb.)

A deportálások első hullámának leplezetlenül megtorló jellege a következőkben nyilvánult meg: a reggeli órákban kihirdetett 3 napos munkára való felszólítás után azonnal kezdetét vette a férfiak összegyűjtése. Mozikba, iskolákba, nagyobb pincékbe zárták a gyanútlan jelentkezőket, majd néhány óras várakozás után erőltetett menetben keleti irányba, Ungvár felé hajtották a csoportokat. A mintegy két hétig tartó menet során a foglyokkal úticéljukat nem közölték, enni sehol sem adtak nekik. Éjszakánként istállóban, gazdasági épületekben, padlásokon zsúfolták össze az elhurcoltak. A perecsenye és szolyvai táborok érintése után a transzport a Vereckei-szorosnál kelt át a Kárpáton, majd Turka felől érkezett a hírhedt szambori gyűjtőlágerbe. A fegyveres kíséret szigorúságát az a tény jellemzi leginkább, hogy a megkérdezettek közül senki sem emlékezett sikeres szökésre. Külön rákérdezés nélkül beszámoltak viszont azokról az út során elszenvedett atrocitások,

amelyekben – a megszólalók szerint – az NKVD-csapatok kötelékébe tartozó magyar anyanyelvű (vagy magyarul anyanyelvi szinten beszélő) zsidó származású kísérőik jártak az élen, akik gyakran már az elhurcolás kezdetétől, esetleg a kárpátaljai első állomástól irányították a transzportokat a szambori lágerig.

A vélhetően nem csupán zsidókból álló NKVD-tisztek szerepéről elmondhatjuk, hogy ez a „málenkij robottal” kapcsolatos rejtélyek egyike, melyre – a lágerlistákhoz hasonlóan – csupán az NKVD/KGB levéltárak anyagai adhatnak megközelítőleg pontos választ. Mindazonáltal kétséges, hogy közöttük a szovjet megszállást Kárpátalján és a Bodroghözben átélt zsidók lettek volna többségben. Valószínűbb, hogy a Kárpátaljáról 1939 tavaszán a Szovjetunióba menekült kommunisták alkották az akcióért felelős csapatok vezetésének derékhadát. Ezekben a hithű kommunistákban a Szovjetunióba való átszökésük után „a szovjet határvédelmi szervek kémeket és diverzánsokat láttak és különböző gyűjtő- illetve munkatáborokba zárták őket.” (Gosztonyi, I. kötet, 87.). A magyar antifasiszta mozgalom vezetői később ezeknek a táboroknak a foglyai közül válogattak a frontpropaganda és partizántevékenység területére aktivistákat. Miután azonban reguláris csapatok megszervezésére a szovjet vezetés nem adott engedélyt (lásd: Kossuth-légió) valószínű, hogy az ideológiai ellenzésen átesett csapatokat első ízben a „málenkij robot” megszervezése és lebonyolítása során vetették be. Erre enged következtetni Rákosi Mátyás 1944 áprilisában kelt egyik levele is, mely szerint „a hallgatók elsősorban partizánmunkára készüljenek fel, mégpedig otthon és közvetlenül a front mögött.” (Gosztonyi, I. köt. 107.). A történetek utólagos ismeretében aligha kétséges, hogy a „front mögött végzendő partizánmunka” milyen természetű tevékenység eufemizmusaként szerepel Rákosi levelében.

A kérdés történeti adatok segítségével való tisztázásáig meg kell azonban elégednünk az elhurcoltak olyan értelmű közléseivel, melyek szerint az NKVD szolgálatában álló zsidó parancsnokok mind a gyakorta előfordult fenytésekkel és egyéb – nem ritkán – halált okozó kegyetlenkedésekkel, mind magával az elhurcolás tényével kapcsolatban a magyarok és keresztények zsidókkal szemben elkövetett bűneiért járó kollektív büntetés elvére hivatkoztak.

A december 6-ig tartó első deportálási hullámban fogságba esett végletekig elcsigázott, beteg embereket Szamborban azonnal marhavagonokba zárták és a hátszágban lévő GULAG táborok felé irányították.

1944. december 6-a után került sor a bodroghközi közép- és aprófalvak, december 12-től pedig az Ung-vidéki magyarlakta települések lakosainak deportálására. Noha az ekkor deportáltakra is a fentiekhez hasonló megpróbáltatások vártak, az akció módszereiben az első hullámhoz képest kimutathatók bizonyos eltérések. Ekkor már nem közvetlenül a falvakban történt az emberek őrizetbe vétele, hanem kijelölt településeken (Királyhelmece, Kisbári, Deregyő, Vajány, Pálóc), ahová a felszólítás után néhány nappal még kíséret nélkül (esetleg a falubeli milicisták kíséretével) mentek a férfiak.⁴ A gyűjtőhelyen való hiánytalan megjelenésért a komisszárok vállalták a felelősséget. Ezekről a közbülső állomásokról már fegyveres kísérettel vitték tovább a transzportokat. Először nyugati irányba, a garanyi gyűjtőtáborba, ahonnan néhány – nem ritkán 5-8 – napos tétlen várakozás után Szinna felé hajtották a foglyokat, majd az Uzsoki-hágón átkelve úgyszintén Turka érintésével érkeztek a szambori lágerbe. A második hullámmal érkezetteket Szamborból nem szállították azonnal tovább, bevagonírozásukra gyakran csak 10-15 nap múlva került sor.

A „málenkij robot” első fázisa tehát a tárgyalt területen időben és térben két szakaszra osztható. A kíméletlenül és a célállomásig – a donbászi medencéig – egyetlen lendülettel végrehajtott első hullámot egy módszereiben nem kevésbé embertelen szakasz követte, amely azonban a gyakoribb megállások, várakozások miatt relatíve kevesebb áldozatot követelt. A deportálások két hulláma közötti eltérések nagy valószínűség szerint szervezési okokra vezethetők vissza. Elképzelhető ugyanis, hogy az előző transzportokkal (Kárpátalja, a

bodroközi első hullám) és a frontokon fogságba esett hadifoglyok tízezreivel túlszűfolt elosztólágerek, valamint a foglyok számához képest vélhetően kevésnek bizonyuló marhavagon-kapacitás fékezte december 6-a után az elhurcolások ütemét. A szervezési nehézségeken kívül aligha indokolta volna egyéb, hogy több bodroközi falu lakosait (Boly, Szolrocska, Zétény, Rad) már december 10-e körül nyilvántartásba vették a királyhelmeci parancsnokságon, ám ezek után hazaengedték a jelentkezőket, s elhurcolásukra csupán december 23-án került sor. Úgyszintén a feltételezhető kapacitás-gondokra vezethető vissza, hogy a második hullámban elhurcoltak közül a Szinnán megejtett orvosi vizsgálat után hazaengedték a betegek és az öregek egy részét, ami a december 6-a előtt elhurcoltak esetében elképzelhetetlen lett volna.

A szambori gyűjtőtáborban nyílt azonban a deportáltak előtt egy menekülési lehetőség: mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkezhetek a Csehszlovák Légióba. Mivel azonban a felvétel feltételül a szlovák nyelv ismeretét szabták, az így megmenekült magyarok száma elenyésző mértékű volt, s csupán az etnikai határhoz közelebb élő Ung-vidékiek közül menekültek meg néhányan a munkatáborokba való továbbszállítás elől.

Az elhurcoltak megpróbáltatásainak külön fejezeteként kell tárgyalnunk a munkatáborokba való utazást és az ott eltöltött első hónapok történetét. Ez az 1944 december közepétől körülbelül 1945 májusáig júniusáig tartó időszak azért érdemel külön említést, mert a „málenkij robotra„ elhurcolt bodroköziak és Ung-vidékiek halálos veszteségei csaknem teljes mértékben erre az időszakra esnek. A témával kapcsolatban talán a legközismertebb tény, hogy Szamborban egy-egy marhavagonba 80-100 embert zsúfoltak össze, akik közül sokan a betegségek, de még inkább az élelem- és vízhiány miatt már az átlagosan 2-3 hétig tartó út során meghaltak. A tárgyalt terület elhurcoltjainak esetében a célállomás – ritka kivételektől eltekintve – minden esetben Sztálinov, illetve az ehhez a lágerparancsnoksághoz tartozó egyéb munkatábor volt a Donbászi medence területén. A még élő foglyokat zsúfolt és fertőzött barakkokban helyezték el, ahol a tavasz beálltaig ezrével pusztultak el az emberek anélkül, hogy a tábor vezetése a legcsekélyebb óvintézkedéseket tette volna megmentésük érdekében.

Már az elhurcolás módja sem hagyott sok kétséget afelől, hogy a „málenkij robot” elsődleges célja nem a Szovjetunió háborús pusztítások dúlta területein hiányzó munkaerő pótlása volt, hanem a magyarok elleni kollektív megtorlás. A munkatáborokban uralkodó állapotok és a meghaltak aránya azonban kétségkívül az előző megállapítás érvényességét igazolja. A járványok és tömeges elhalálozások 1945 nyaráig tartottak, és csupán ekkor kerülhetett sor az elhurcoltak munkába állítására. Az egészségi állapotuk szerint négy kategóriába sorolt foglyok többsége bányamunkát végzett, de dolgoztak hadiipari gyárakban is (például bombagyár), illetve építőmunkásként a városok újjáépítésében vettek részt, valamint a lágerek részére fakitermelést folytattak. Tekintélyes számban maradtak azonban a kezdeti időszakot túlélte, de munkaképtelen, maradandó sérüléseket szenvedett emberek is a táborokban. Mivel munkába állításukra semmi remény nem volt, közülük kerültek ki 1945 kora őszen a „málenkij robotból” hazatértek első csoportjai.

A „málenkij robot” eddig tárgyalt eseményei – a végrehajtási módok említett árnyalatnyi különbségei ellenére – megközelítően ugyanolyan megpróbáltatások elé állították az elhurcoltakat. A munkatáborokban eltöltött első hónapok és a közvetlen életveszély elmúltával azonban kiderült, hogy a hazatérés esélyeit illetően jelentős különbségek vannak az egyes csoportok között aszerint, hogy szülőföldjük a háború utáni rendezés során melyik ország területévé vált.

Noha a sztálini Szovjetunió állampolgárai millióinak rabszolgaságba taszítása és elpusztítása terén igazán példás eredményekkel büszkélkedhetett, a „málenkij robotra” elhurcoltak közül a kárpátaljai magyarok szabadultak a leghamarabb: 1945 végéig a túlélők nagyobb része hazatérhetett. A foglyok aránylag korai szabadulásában az a tény

mindenképpen szerepet játszott, hogy a tájegység lakosai az 1944. november 26-án végrehajtott puccs óta immáron szovjet állampolgároknak számítottak.

A jelenlegi Magyarország területéről származó elhurcoltak helyzetét Stark Tamás ismerteti, aki tanulmányában (1989) a kérdés belpolitikai és diplomáciatörténeti vonatkozásait is elemzi. Stark szerint a foglyok tömeges szabadulása 1947 tavaszára-nyarára tehető, amiben az MKP választási manőverei is közrejátszottak. Emellett a leírtak alapján kétségtelen, hogy bár a korszak belpolitikai csatározásai kellőképpen aláaknázták ugyan a terepet, a magyarországi foglyok szabadon bocsátását – hivatkozva a nemzetközi szerződésekre, illetve a Szovjetunió vállalt kötelezettségeire – végeredményben mégiscsak egy szuverén állam szorgalmazta.

A csehszlovákiai magyar foglyok sorsát azonban ekkor régi-új országuk, a beneši Csehszlovákia egészen más irányban befolyásolta: szabadon bocsátásukat, illetve Csehszlovákia területére való visszafogadásukat kategorikusan megtiltotta. Az alábbi – első ízben nyilvánosságra kerülő dokumentum – kétséget kizáróan bizonyítja, hogy míg a kárpátaljai és magyarországi rabok számára legalább a szabadulás illúziója megmaradt, a Csehszlovákia területéről elhurcolt magyarok és németek kettős csapdába estek – a történelem senkiföldjén találták magukat.⁵

Ez a Kassai Kormányprogram elveit híven tükröző csehszlovák álláspont a későbbiek során sem változott. A prágai külügyminisztérium 1947 márciusában kelt jegyzéke⁶ továbbra is csupán „a nemzetiségi és politikai szempontból megbízható” volt csehszlovák állampolgárok honosítását engedélyezi, miközben a „megbízhatóság” megállapítását a területileg illetékes belügyi szervek hatáskörébe utalja.

Az 1991 nyarán részben kutathatóvá vált dokumentumok az úgynevezett repatriálással kapcsolatban egyrészt a kialakulóban lévő kommunista önkény mintapéldái, másrészt a manipulált adatok segítségével történő kölcsönös félrevezetés és felelősség áthárítása. A visszatértek számával foglalkozó összegzések hitelességét jól példázza az az 1949 február 7-i keltezésű belügyi jelentés, mely szerint a királyhalmeci járásban 68 (!), a nagykapcsiban 182 magyar nemzetiségű elhurcolt repatriált... A szóbanforgó belügyi kimutatásokat még inkább használhatatlanná teszi az a tény, hogy a hazatérésük után szinte órákkal reszlovakizálásra kényszerített magyarokat a listák már a szlovákok között jegyzik.

A repatriálás 1949 áprilisának végén történt hivatalos befejezté nyilvánítása sem nélkülözi a homályos momentumokat.⁷ Vajon értékelhető-e másként, mint pusztán ködösítésként; hogy a szovjet fél egyfelől kinyilvánítja a repatriálás befejezését, másrészt felszólítja a csehszlovák belügyi szerveket, hogy Csap állomáshelyre „olyan megbízottakat telepítsenek, akik /.../ az átadott repatriáltakat átvennék.”⁸

A ködösítésben a szovjetek megfelelő partnerre találtak a „felelős” csehszlovák politikusokban, akik a külvilág felé mindvégig azt hangsúlyozták, hogy országuknak a Szovjetunióban egyáltalán nincsenek hadifoglyai (a civilként elhurcoltak kérdése természetesen fel sem merülhetett). Az idézett – és remélhetőleg hamarosan újabakkal is kiegészülő – dokumentumok elsősorban nem manipulált számadataik miatt érdekesek számunkra, hanem mert leplezetlenül illusztrálják a háború utáni szovjet-csehszlovák fegyverbarátság és szövetségi viszony természetét. Ezt a kapcsolatot az első időszakban a győztesek korlátlan cinizmusa jellemezte, a későbbiek során pedig a sztálini elvek dominanciája. Ezeknek az elveknek váltak áldozataivá a GULAG-táborok foglyai, közöttük is elsősorban a minden számbajöhető fél által megtagadott szlovákiai magyarok, akik a hazatérés szempontjából bármelyik más nemzet fiaiból álló csoportnál kiszolgáltatottabbak voltak, s helyzetük a fogságban is az otthon maradt, jogfosztottságban élő magyarokéhoz volt hasonlatos.⁹

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a bodrogi és az Ung-vidéki deportáltak szabadulásának időpontjait – egyetlen rövid időszakot nem számítva – a véletlenül kívül

egyéb tényező alig befolyásolta. Az említett időszak 1948 júliusától decemberig tartott, amikor – az elhurcolás óta első ízben – legalisan és nagyobb tömegben érkeztek Tiszacsernyőn keresztül csehszlovák földre magyar foglyok. Levéltári anyagok nem szólnak a csehszlovák vezetés álláspontja megváltozásának pontos okairól, valószínű azonban, hogy az 1948-as februári kommunista puccsban kell látnunk a szlovákiai magyarok szabadulásának mozgatórugóit. A husáki „konszolidáció” időszakának egyik pártkrónikása említést tesz arról, hogy a „Szlovák Nemzeti Tanács 1948 júniusában foglalkozott a magyar nemzetiségű lakosság egyenjogúsításának kérdésével”, amit döntően az tett lehetővé, hogy „a demokratikus változások szocialista forradalomba való átnövése mindkét országban megnyitotta – államközi és belpolitikai viszonylatban egyaránt – az internacionalizmus érvényesítésének útját.” (Plevza, 239.). Noha hasonló, kommunista tolvajnyelven megfogalmazott bármilyen megállapítás deszifrározása alapján nehéz egyértelmű következtetéseket levonni, az 1948-ban hazatért szlovákiai magyar deportáltak szabadulásukat alighanem tényleg a kommunisták győzelmének köszönhetik. Mindazonáltal nem lehet kétségünk afelől sem, hogy a hazatéréseket nem a csehszlovák kommunisták kezdeményezték. Sokkal inkább a szovjetek szorgalmazhatták a számukra nemzetközi szempontból kényelmetlenné vált foglyok szabadulását. A szovjet vezetés lépését ezenkívül még újabb lágerkapacitásgondjaik is indokolhatták, az adatközlők szerint ugyanis az általuk kiűrtett lágerekbe nem ritkán azonnal szovjet rabokat szállítottak.

Az 1948-ban hazatérők azonban a határállomáson még mindig nem nyerték vissza azonnal szabadságukat. Előbb a tóketerebesi és kassai úgynevezett áttelepítési állomásokra szállították őket, s csupán az ott elvégzett „megbízhatósági vizsgálat” után indulhattak rég látott szülőföldjükre. A vizsgálat során azt ellenőrizték, hogy a foglyok otthon maradt hozzátartozói reszlovakizáltak-e, ennek hiányában pedig nem telepítették-e át őket Magyarországra. Az ekkor hazaérkezettek azonban a bodrogi és Ung-vidéki deportáltaknak csupán mintegy 15%-át alkották. A többiek számára - az elhunytakat, a soha vissza nem térőket (36%!) nem számítva - kalandos, veszélyekkel teli és nem ritkán megalázó momentumokat sem nélkülöző körülmények között ment végbe a szabadulás aktusa. A véletlennek, a szerencsének, illetve a szovjet belügyi szervek hiányos ismereteinek, pontatlan adminisztrációjának köszönhetően ugyanis a szlovákiai magyar foglyok sem maradtak ki teljes mértékben az 1948 előtti, a fentiekben említett szabadulási hullámokból.

A munkaképtelenek és súlyos betegek 1945 kora őszen történt szabadon engedésében az állampolgárság szerinti hovatartozás értelemszerűen nem játszhatott szerepet, noha – mint láttuk – csehszlovák részről valóságos panaszáradatot zúdítottak Moszkvára a „nem repatriálható” magyarok ügyében. Az ekkor hazatértek közül azonban sokan már soha nem nyerték vissza életerejüket, s rövid időn – néhány hónapon vagy éven – belül meghaltak.

Az 1945-ben, illetve 1945/46 fordulóján visszatértek többségükben a kárpátaljai elhurcoltakkal együtt szabadultak. Ez a hullám elsősorban az Ung-vidéki deportáltakat érintette, akik – elmondásuk szerint – kárpátaljai magyaroknak vallották magukat. Az ekkor visszatért Ung-vidékiek aránya 52%, szemben a bodrogi 28%-kal.

Az ekkor szabadultak szülőföldjükre vezető útja azonban csupán Ungvárig volt felhőtlen, innen ugyanis megfelelő dokumentumok híján nem engedték tovább őket. A munkatáborokba való visszatoloncolástól való félelmükben sokan átszöktek az akkoriban spiritualizáltak még megszorításokkal sem nevezhető szovjet-csehszlovák határon, néhányan pedig a helyi adminisztráció kegye folytán kiállított hazatérésre jogosító iratok segítségével jutottak csehszlovák területre.

1946-47-ben Magyarország felé is megnyílt a szabadulás útja a szerencsésebb szlovákiai magyarok számára. Ekkor – bízva az illetékesek hiányos ismereteiben – az elhurcoltak mintegy 20%-a vallotta magát magyar állampolgárnak, s hagyta el a lágereket.

A máramarosszigeti gyűjtőtábor érintésével Debrecenbe érkező csehszlovákiai magyarokat ekkor újra egy szigorúan őrzött határ választotta el otthonuktól. Számukra a budapesti csehszlovák nagykövetség adhatott ki hazatérésre szóló útiokmányt (természetesen csupán a már említett „megbízhatósági” vizsgálat után). A Kelet-Szlovákiába igyekvők közül azonban elenyésző számban jelentkeztek a budapesti nagykövetségen, és Debrecenből egyenesen a zöld határ felé vették útjukat.

Hazatérésük azonban gyakran csak többszöri kísérlet után sikerült, mert a csehszlovák határőrszervek kíméletlenül visszatoloncolták Magyarországra az iratok nélkül érkező elfogott embereket. 1946/47-ben Magyarországon keresztül főként bodrogi elhurcoltak tértek haza, az Ung-vidéki 1947-ben hazatérők száma az előző hullámhoz képest elenyészőnek mondható.

Az említett, 1948-as utolsó jelentős mértékű hazatérési hullám már a csehszlovák hatóságok közreműködésével történt, ami azonban távolról sem eredményezte a magyar foglyok kálváriájának problémamentes, gyors lezárulását. Az ekkor érkező transzportokból Máramarosszigeten kiszűrték a csehszlovákiai illetőségű magyar hazatérőket és csak hosszú – több hetes – várakoztatás, aprólékos kihallgatási procedúra után indították a csoportot Csap, illetve Tiszacsernyő felé. A csehszlovák belügyi megbízottak módszereit leginkább az jellemzi, hogy a megalázott foglyok szabadulásuk meggyorsítása érdekében több esetben is az éhségstrájk fegyveréhez nyúltak. Az újabb transzportokkal érkezők, látván az elkülönített helyzetét, magyar állampolgárnak vallották magukat, hogy Debrecenbe érkezésük után a magyar-csehszlovák határon átszökve sok esetben hamarabb hazaérkezzenek, mint a csehszlovák hazatelepítési szervek kényének kiszolgáltatott máramarosszigeti várakozók. Ez utóbbiak közül vélt vagy valós bűneik miatt sok hazatérőt azonnal letartóztattak és a köztársaság ellenségeiként évekre börtönbe zártak.

A bodrogiak és az Ung-vidékiek tömeges hazatelepülésének utolsó hullámai 1948 karácsonyára fejeződtek be. 1949-ben az elhurcoltak további majdnem 2%-a tért haza, de elvértve egészen az ötvenes évek közepéig érkeztek még túlélők az 1944 decemberében három napos munkára elindultak közül.

A „málenkij robot,, bodrogi és Ung-vidéki történetének vázlatos áttekintése után csupán egyetlen kérdés megválaszolásával maradtunk adósak: mekkora veszteségek érték összességében a tájegység közösségeit? A feltett kérdésre a III. tábla segítségével keressük a választ (továbbra is figyelembe véve az elhurcolás területi és időbeli eltérő különbözőségeit.)

A tényleges – emberi életeket követelő – veszteség aránya 36%. Az összes elhurcolt felét kitevő, december 6-a előtt fogságba esett deportáltak esetében azonban a „málenkij robot” megpróbáltatásai során csaknem minden második ember elpusztult (43 %). A bodrogi települések veszteségei (38,5 %) ennek megfelelően jelentősebbek az Ung-vidéki elhalálozási arányokhoz képest, de a meghaltak aránya ez utóbbiak esetében is azt mutatja, hogy minden három elhurcolt közül csupán ketten láthatták viszont szülőföldjüket.¹⁰ Ez utóbbi arány a december 6-a után elhurcoltak összesített értékével korrelál. Az önmaguk helyett beszélő számok különösen abból a szempontból tekinthetők hátborzongatóak, hogy nagyságrendekkel meghaladják a bodrogi és Ung-vidéki települések lakosságát ért háborús-a frontokon, katonaként elszenvedett veszteségeket. Amennyiben mindehhez az 1945-ben emberi roncsokként hazatért és betegségeikbe hamarosan otthonukban belehaltakat is hozzászámítjuk, a bodrogiak és Ung-vidékiek békeidőben elszenvedett veszteségei – hasonlóan a kárpátaljai magyarokéhoz – alighanem példa nélküliek régióink 20. századi történelmében.

A feldolgozott adatok a munkatáborokban eltöltött idő szempontjából is hasonló arányokat mutattak. Míg az Ung-vidékről elhurcoltak 52%-ának az ismertett módon – 1946 végéig sikerült hazajutnia, a bodrogiak esetében ez az arány mindössze 28%. A települések életének háború utáni újrászervezése szempontjából minősül súlyos veszteségnek,

hogy az elhurcolt, aktív korú férfiak körülbelül 28%-a (a meghaltakkal együtt 64% !) 1947 végéig még nem tért vissza szülőföldjére. A december 6-a előtt deportáltak és a bodrogi falvak esetében ez az arány még a 70%-ot is meghaladja. Az előzőekből következik, hogy a legkésőbb – 1947/49-ben, illetve 1949 után – hazatértek aránya a bodrogi települések esetében nagyobb (33%).¹²

Bármelyik időpontban érkeztek is haza azonban a szovjet munkatáborok túlélői, a Bodrogközben és Ung-vidéken talált állapotok láttán öröme aligha volt sok okuk: többségükre a kiérdemelt szabadság áldásai helyett jogfosztott kisebbségi magyarként újabb megpróbáltatások vártak. Ezek közül a – még úgyszintén feldolgozásra váró – kitelepítések voltak a legjelentősebbek, de a „málenkij robotból” hazatérteket egyéb téren is megkülönböztetett figyelemmel kísérték a csehszlovák belügyi szervek. Elbocsátásuk előtt szigorúan felhívták a figyelmüket arra, hogy otthonukban deportálásuk körülményeiről és a munkatáborokban tapasztaltakról hallgatniuk kell. Emellett – rejtély, hogy a szabadultak fokozott ellenőrzésének szándéka, vagy egyéb okok miatt – csaknem mindegyik hazatérteket felszólították – nem ritkán fenyegető hangnemben – a kommunista pártba való jelentkezésre. Noha a „szívélyes” invitálást az érintettek túlnyomórészt elutasították, voltak, akik nem tartották tanácsosnak, hogy ujjat húzzanak a kommunistákkal és kálváriájuk lezárásaként ezt a megalázást is eltűrték.

A tárgyalt események és a bemutatott adatok egy, a magyar szellemi élet és köztudat perifériáján elhelyezkedő közösség, a kisebbségi lét minden hátrányát hatványozottan megszenvedő bodrogiak és Ung-vidékiek 20. századi megpróbáltatásainak csupán egyetlen szeletét illusztrálják. Egyben adalékul kívánnak szolgálni azokhoz a történelmi és szociológiai elemzésekhez, amelyek – remélhetőleg hamarosan – a „magától értetődőség” érzetét keltő informális társadalom- és történelemszemlélet örökebe lépnek a tények ideológiáktól mentes tiszteltetésének és értékelésének egy magasabb absztrakciós szintjén.

Figyelemmel kísérve a kommunista megoldás csődje után hátramaradt ür következtében létrejött állapotokat, a térség népei egymásnak feszülő indulatainak jelenleg még beláthatatlan következményeit (melyek éppen kisebbségeik rendezetlen helyzete miatt vészjóslóak), a fentiekben kifejtett és bemutatott szemléletmód térnyerése aligha csupán szakmai kérdés. Régióink sorsának alakulásában is meghatározó szerepe lehet.

* Készült: A Csehszlovákiai Magyar Kultúráért Alapítvány és a Szlovákiai Magyar Politikai Foglyok Szövetsége támogatásával. A tanulmányok egy terjedelmes elemzés összefoglalása.

Felhasznált irodalom

- 1 Botlik József-Dupka György: *Ez hát a hon... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarok életéből 1918-1991)* Mandátum-Univerzum, 1991.
- 2 Gosztonyi Péter: *Magyarország a második világháborúban I-II.* München, 1984.
- 3 Janics Kálmán: *A hontalanság évei.* Hunnia Kiadó, 1989.
- 4 Palásthy Rezső: *40 éve történt... Kortörténetünk elnémitott fejezete: A sztálini "felszabadítás" dokumentumai.* Kézirat, 1985.
- 5 Plevza, Viliam: *A CSKP nemzetiségi politikája,* Madách, 1983.
- 6 Start Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése,* 1989.
- 7 Start Tamás: Hadifoglyok békében *Mozgó Világ* 1989/10; 98-106.
- 8 Start Tamás: Hadifoglyok, kényszermunkások, politikai elítéltek. *Rubicon* 1990/4; 18-23.
- 9 Az 1941. évi népszámlálás adatai. KSH, 1947.

Jegyzetek

- 1 A témával kapcsolatban egyedül Kárpátalján végeztek értékelhető gyűjtőmunkát A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség által 1989. november 18-19-én megtartott „A sztálinizmus kárpátaljai áldozatai” című konferencia egyrészt kutatható diszciplínaként legalizálta a megtorlások addig tabunak számító témáját, másrészt ösztönzést jelentett a gyűjtő- és elemzőmunka folytatásához. Ennek köszönhetően jelentek meg a Kárpátalja című folyóirat számaiban a „málenkij robotról” szóló beszámolók és dokumentumok, illetve az egyes települések mártírjainak névsorai.
- 2 Az elemzés a bodrogközi falvak között tárgyalja tíz, a Bodrog jobb partján fekvő, így földrajzilag nem a Bodrogközhez tartozó magyar település elhurcoltjainak adatait is. Az események eltelté óta közigazgatásilag más települések részévé vált, illetve egyesült apró falvak adatai a jelenlegi állapot szerint kerültek feldolgozásra (Véts és Kisújlak -Szomotor, Veskóc - Nagykapos, Mogyorós - Mokcsakerész, Nagy- és Kisbári - Bári statisztikáiban szerepelnek). A megvizsgált 55 település közül csupán négy helység adatai nem szerepelnek a feldolgozásban: a mai Tiszacsernyő felépítése az események idején még nem kezdődött el. Szlovákújhely esetében népszámlálási adatok nem állnak rendelkezésre, Dereglyő és Szirénfalva lakossága pedig - szabályt erősítő kivételként - megmenekült a tömeges deportálás elől.
- 3 Az adatgyűjtésben való együttműködésükért Nagy László (Nagykövesd) és Stefan Pazdera (Eperjes), a számítógépes adatfeldolgozás során nyújtott szakmai segítségért Bíró Pál (Budapest) munkájáért tartozom köszönettel.
- 4 Itt kell feltennünk azt a nehezen megválaszolható kérdést, hogy a deportálások első hulláma után miért hitték továbbra is az érintettek, hogy csakugyan csupán 3 napos munkára viszik őket, miért jelentkeztek csaknem hiánytalanul és önként a kijelölt helyeken? A megkérdezettek bizonytalan válaszaikban a megszállt falvak közötti kommunikáció hiányára hivatkoztak, de még többen azzal magyarázták a tömeges naivitás okait, hogy a harcoló csapatok kegyetlenkedései a vártnál enyhébb méretűek voltak. Mindebből sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a reguláris csapatok elvonulásával a veszély végérvényesen el is múlt...
- 5 Az idézett forrás vonatkozó részeinek fordítása a következő:
Küldi: Nemzetvédelmi Minisztérium - A Szövetséges Hadseregekkel való kapcsolatok főosztálya
Címzett: Külügyminisztérium-Prága A jegyzék száma: 108/styc. 1945.
/.../ Kérjük /.../, hogy a Külügyminisztérium hozza a szovjet szervek tudomására, hogy csupán cseheket és szlovákokat fogadtunk, de azokat nem, akik mint volt csehszlovák állampolgárok jelentkeznek. Ilyen jogcímre hivatkozva főként németeket és magyarokat küldenek, akiket nem szabad repatriálni (kterí nesmí byti k nám repatriováni)
A vezérkari főnök parancsából: Roman Kokrda ezredes.
Ministerstvo zahraničnich věcí (Csehszlovák Külügyminisztérium) levéltára, 48209/1945 Fond SSSR, 1945-1959 36. doboz
- 6 Ministerstvo zahraničnich věcí (Csehszlovák Külügyminisztérium) levéltára, 60641/III/47. sz Fond SSSR 1945-1959. 39. doboz
- 7 Ministerstvo zahraničnich věcí (Csehszlovák Külügyminisztérium) levéltára, 314685 sz. Fond SSSR 1945-1959. 39. doboz. Eszerint 1949 április 29-én „Lastovicka” a moszkvai csehszlovák nagykövetségről rejtjelezett táviratban értesíti a külügyminisztériumot, hogy „a Szovjetunió a hadifoglyok és internáltak repatriálását alapján befejezettnek nyilvánítja”.
- 8 Ministerstvo zahraničnich věcí (Csehszlovák Külügyminisztérium) levéltára, 492-16/5-1949-A/5sz Fond SSSR 1945-1959. 39. doboz
- 9 A Szovjetunióba került szlovák foglyok számáról és sorsáról mind ez ideig nem állnak rendelkezésre adatok. A sárospereji Szlovákiai Politikai Foglyok Konföderációja több tízezerre teszi a szlovák nemzetiségű elhurcoltak számát, aminek több tény is ellentmondani látszik. Egyfelől az NKVD idézett parancsa csupán a magyar és német lakosság „számbavételét” tartalmazza. Ennek megfelelően a szlovák területek lakosait tömegesen nem deportálták, csupán a Hlinka-gárda prominens személyiségei kerültek (vizsgálati fogság és bírói ítélet eredményeképpen) szovjet munkatáborokba. Másrészt már a Beneš-Molotov tárgyalásokon megállapodás született arról, hogy a szlovákok ügyét - értsd: a háború során tanúsított magatartásuk miatt való megbüntetésüket - el kell választania magyarok és németek elleni megtorlástól (Gosztonyi, I. kötet, 69.). Kelet-Szlovákiában csakugyan ebben a szellemben hajtották végre a megtorló akciókat. Az etnikai határ szlovák oldalán egyetlen településről sem deportáltak tömegesen civileket. Az akció oly mértékben irányult csupán a magyar falvak ellen, hogy az Ung-vidéki magyarok közül többen a szomszédos szlovák falvakban kerestek - és ismerőseiknél találtak biztos - menedéket. Az NKVD dolgát némiképpen megkönnyítene, hogy a tárgyalt területen etnikailag vegyes falvak nem voltak -1941. évi népszámlálás, KSH, 1947. 687- 681 és 644-645.- sőtben például Kárpátaljával, ahol a nagyobb számban előforduló vegyes közösségek magyarjai úgyszintén az elhurcolás sorsára jutottak.

10 A meghaltak aránya az elhurcoltak száma szerint több község esetében is meghaladja az 50%-ot, két települést azonban külön is ki kell emelnünk: a Báriból deportáltak 76%-a pusztult el a „malenkij robot” során, Kiszgérés pedig döbbenetes számmal, 104 (!) halottal (61%) foglalja el a szomorú ranglista első helyét

FERENC DOBOS

„MALENKIJ ROBOT” IN THE EAST-SLOVAKIAN REGION

This paper is a study in historical sociology dealing with a topic that unit recently has been considered taboo: the malenkij robot campaign, a communist campaign whose purpose was to wipe out the ethnic Hungarian population of Czechoslovakia. This study reveals the factors underlying that campaign by drawing on the ordeals suffered by the ethnic Hungarian population of the East Slovakian regions of Bodrogköz and Ung.

In December of 1944, 2500 male civilians from the abovementioned regions were forcefully deported by Soviet NKVD. As a result, losses suffered by the populations of these regions were an order of magnitude greater in peacetime than during the war years. However, those deported were not solely the victims of the Soviet NKVD; their fate was also determined by Beneš' politics based on an illusory Czechoslovak nation-state without minorities. According to the document – first made public in this paper – uncovered in the secret archives of the Prague Ministry of Foreign Affairs, the organs of the Czechoslovak Interior Ministry forbade the repatriation of the deported ethnic Hungarian prisoners for a period of four years, from 1945 through the summer of 1948. The policy under Beneš forced the deported Czechoslovakian Hungarians into a double trap: not only had they been carried off and taken prisoner by the Soviets, but they were locked out of their home country. These ethnic Hungarians found themselves in the no man's land of history.

Approximately forty percent of the deported (this paper focuses on those deported from the region of Bodrog and Ung) died in captivity. In some communities, the proportion of deaths to deportees exceeds sixty-seventy percent. Some survivors, after suffering years of humiliation and physical danger, arrived home by 1948, but many saw the end of their Gulag-imprisonment only in the 1950's. Instead of attaining a long-awaited freedom, those who returned home faced a new set of ordeals, for they were treated as ethnic Hungarians without rights. These ordeals included such illegally enforced acts as relocation, reslovakization, and confiscation of property.

In addition to prompting more research on the malenkij robot campaign, this study also encourages further inquiry into the above-mentioned violations of the legal rights of the ethnic Hungarians of Czechoslovakia.

I. táblázat
A bodrogközi települések összesített adatai

Települések	1860	Elh	Mgh	H5	H6	H7	H8	H9	HK	TH	H1/Eh	Eh/Ft
**B												
Ágcsernyő	137	15	9	4	0	2	0	0	0	6	60,00	10,95
Bacska	154	15	7	0	2	1	3	1	1	8	46,67	9,74
Bári	138	17	13	3	1	0	0	0	0	4	76,47	12,32
Battyán	287	59	23	10	6	9	11	0	0	36	38,98	20,56
Bély	265	60	26	15	3	4	9	2	0	33	43,44	22,64
Bodrogszentmária	156	14	2	1	0	7	2	1	1	12	14,29	8,97
Bogrogszerdahely	447	73	26	17	4	15	8	3	0	47	35,62	16,33
Bogrogszög	88	5	0	0	0	0	4	1	0	5	0,00	5,68
Boly	198	49	12	15	5	7	5	4	1	37	24,49	24,75
Borsi	285	18	4	5	1	1	3	0	0	11	22,22	6,32
Dobra	129	40	13	20	0	1	5	1	0	27	32,50	31,01
Imreg	157	34	16	12	2	1	3	0	0	18	47,06	21,66
Királyhelme	940	250	96	49	20	30	47	5	3	154	38,40	26,60

Regio – Kisebbségi Szemle 1992. 3. évf. 4.sz.

Kisgéres	328	170	104	11	8	13	29	1	3	65	61,18	51,83
Kiskövesd	166	42	23	12	0	3	2	1	1	19	54,76	25,30
Kistárkány	313	102	46	10	10	10	19	1	1	51	45,10	32,59
Kistorony	204	17	3	2	3	7	2	0	0	14	17,65	8,33
Ladamóc	205	29	8	5	4	9	2	1	0	21	27,59	14,15
Lelesz	490	165	47	36	16	18	42	2	4	118	28,48	33,67
Nagygéres	337	54	29	8	1	3	8	4	1	25	53,70	16,02
Nagykövesd	278	55	26	23	1	0	5	0	0	29	47,27	19,78
Nagytárkány	363	74	30	8	9	6	19	2	0	44	40,54	20,39
Nagytoronya	178	4	1	0	2	0	1	0	0	3	25,00	2,25
Perbenyik	405	55	0	1	1	0	0	0	0	2	0,00	0,49
Polyány	184	39	11	14	7	4	18	1	0	44	20,00	29,89
Rad	133	23	5	15	4	10	5	0	0	34	12,82	29,32
Szentes	271	31	9	3	0	3	8	0	0	14	39,13	8,49
Szinyér	84	29	8	6	9	3	3	1	1	23	25,81	36,90
Szolnocska	96	95	6	8	4	4	4	1	2	23	20,69	30,21
Szomotor*	400	12	51	19	6	10	7	1	1	44	53,68	23,75
Szünyeg	138	12	3	2	4	2	1	0	0	9	25,00	8,70
Szöllőske	123	43	1	3	0	0	8	0	0	11	8,33	9,76
Véke	130	22	5	5	6	13	12	1	1	38	11,63	33,08
Zemplén	175	55	10	3	3	5	1	0	0	12	45,54	12,57
Zétény	223	11	11	4	7	11	15	3	1	41	20,00	24,66
Örös	210	1	1	3	1	0	5	1	0	10	9,09	5,24
Összes	8815	1790	685	352	150	212	316	39	23	1092		

Jelmagyarázat

1860 – a települések 18-60 éves korú férfi lakosainak száma az elhurcolás időpontjában (Forrás: Az 1941. évi népszámlálás adatai, KSH, 1947)

Elh – az elhurcoltak száma

Mgh – meghaltak száma

H5-H9 – az 1949-től 1949-ig hazatértek száma évenkénti bontásban

HK – az 1949 után hazatértek száma

HI/Eh – a meghaltak aránya a település 18-60 éves korú férfi lakosainak száma szerint

Th – a hazatértek száma településenként összesen

* - Véke és Kisújlak településekkel együtt

II. tábla
Az Ung-vidéki települések összesített adatai

[illegible]

Regio – Kisebbségi Szemle 1992. 3. évf. 4.sz.

Ung-vidék	2909	654	191	228	110	48	54	8	3	451
Bodrogköz és Ung-vidék összesen	11724	2444	876	580	260	370				1543

Jelmagyarázat:

Lásd: I. Tábla

*- Veckóc településsel együtt

Total – Bodrogköz és Ung-vidék összesen

III. Tábla

Az elhurcoltak sorsának százalékos megoszlása

	Bodrogköz és Ung-vidék összesen	Bodrogköz	Ung-vidék	1944 december 6-a előtt után elhurcoltak	
A települések száma	51	36	15	17	34
Az elhurcoltak száma	2444	1790	654	1300	1144
Meghaltak	36,2%	38,5%	29,8%	43,0	28,5
1945*	24,0%	19,8%	35,5%	18,4	30,3
1946*	10,7%	8,4%	17,1%	7,2	14,7
1947*	10,7%	11,9%	7,5%	9,8	11,7
1948*	15,3%	17,8%	8,4%	18,4	11,9
1949*	1,9%	2,2%	1,0%	2,0	1,9
1949 után*	1,2%	1,4%	0,7%	1,2	1,0

* = A visszatérés időpontja

BÓDY PÁL

A szlovákiai magyarok kiutasításának kérdése az 1946. évi békekonferencián

A második világháború befejeztével a csehszlovák és lengyel kormány elhatározta és végrehajtotta a német lakosság kollektív kiutasítását. Magyarországon a szovjet hatóság hasonló politikát kívánt elfogadtatni, azonban a magyar kormány demokratikus vezetői ezt határozottan ellenezték. Ugyanakkor a csehszlovák kormány követelte, hogy 200 000 szlovákiai magyar települjön át Magyarországra a kitelepített német lakosság helyébe. A csehszlovákiai magyarság kitelepítését a Szovjetunió erélyesen támogatta, azonban érdekes módon, a szovjet hatalom túlsúlya, a csehszlovák politika általános elfogadása ellenére, a terv megghiúsult. A javaslatot az 1946 júliusában kezdődő párizsi békekonferencia vitatta meg. Részben a magyar béke delegáció vezetője, Kertész István kitűnő diplomáciájának, valamint az Egyesült Államok határozott álláspontjának tulajdonítható, hogy ezt a kollektív büntetést célzó akciót a békekonferencia elvetette.

A békekonferencia döntésének jelentősége, politikai háttere, magyarázata két, az esemény után csaknem 40 évvel közzétett amerikai forrás nyomán tisztázható.¹

A két könyv a háborút követő diplomácia keretében a következő kérdésekkel foglalkozik: 1. Az 1945–46-os magyar demokratikus kormány álláspontja a nemzeti kisebbségek jogairól, jogaiknak védelméről; 2. A nyugati hatalmak elvi álláspontja a szovjet–csehszlovák kiutasítási javaslat végrehajtásáról; 3. Az Egyesült Államok szerepe a szovjet–csehszlovák javaslat megítélésében, elvetésében; 4. A párizsi békekonferencia magyar szempontból; 5. Kertész István diplomáciai és tudományos tevékenysége.

1945 elején a szovjet főparancsnokság nyomtatékosan felszólította a magyar kormányt, hogy a német lakosság kollektív kiutasítását hivatalosan kérelmezze, támogassa és végrehajtását készítse elő. A kérdést 1945 májusában tárgyalta a magyar minisztérium. A Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt határozottan támogatta a szovjet követelést, azonban a magyar kormány hivatalosan állást foglalt az általános kiutasítás és kollektív büntetés ellen. Úgy döntött, hogy csak azokat az egyéneket utasítja ki az országból, akik a hitleri politikát támogatták. 1945 augusztusában a külügyminisztérium és a belügyminisztérium között súlyos nézeteltérés alakult ki a kiutasítandó németek számáról, kiválasztásáról. Erdei Ferenc belügyminiszter a szovjet utasítást feltétel nélkül elfogadta, a külügyminisztérium azonban kizárólag a megbízhatatlan személyeket kívánta kitelepíteni.

Kertész István diplomáciai iratai között található egy 1945. augusztus 25-én kelt távirat, amelyben a prágai francia követség jelentést tesz a csehszlovák kormány álláspontjáról a szlovákiai magyar lakosság kitelepítésével kapcsolatban. A csehszlovák külügyminiszter közölte, hogy szükségesnek tartja a magyar lakosság kitelepítését. Ennek végrehajtását a szovjet kormány felhatalmazásával kívánta véghezvinni. Ez azonban így nem volt megoldható. A szovjet kormány mindenekelőtt a magyarországi német lakosság kitelepítését kívánta megoldani, ezután pedig a nyugati hatalmakkal elfogadtatni a szlovákiai magyarok kitelepítését.²

Miután a potsdami konferencia 1945 júliusában elfogadta a magyarországi német lakosság kiutasítására vonatkozó szovjet javaslatot, és ennek alapján a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 500 000 német kiutasítására hozott döntést, a magyar kormány

súlyos helyzetbe került. Ennek ellenére 1945. december 1-én, Kertész István fogalmazása alapján, a magyar kormány egy tiltakozó jegyzéket nyújtott át a brit, az amerikai és a szovjet politikai missziónak, amelyben kifejtette álláspontját: „A demokratikus Magyarország kormánya megragadja ezt az alkalmat, hogy kijelentse, miszerint meggyőződésével ellentétben áll magyar állampolgárok kizárólag nemzeti származás alapján való kitelepítése. A kormány ellenez mindenfajta kollektív büntetést. Ezért kívánatosnak tartja, hogy csak azokat telepítse ki, akik elárulták Magyarországot, és Hitlert szolgálták.”³

Érdemes annak megemlézése, hogy 1945 decemberében Gyöngyösi János külügyminiszter és Kertész István Prágában megbeszélést tartott Beneš elnökkel és Vladimír Clementis külügyminiszterrel. A magyar delegáció nem volt hajlandó tárgyalásba bocsátkozni a magyar kisebbség kitelepítéséről. Beneš azt állította, hogy Potsdamban nagyhatalmi megegyezés született a magyar és német kisebbség kiutasításáról Csehszlovákiából. Budapestre visszatérve Kertész István felkereste az amerikai nagykövetet, és felvilágosítást kért tőle. Az amerikai nagykövet, H. F. Arthur Schoenfeld azt válaszolta, hogy Potsdamban nem történt döntés a magyar kisebbség kiutasításáról Csehszlovákiából, ezenkívül tagadta azt, hogy a szövetségesek potsdami határozatai a kollektív felelősség elvét jóváhagyták.

A nagyhatalmak álláspontja a magyarok kitelepítéséről az 1945-46-os diplomácia eseményei alapján állapítható meg. A szovjet stratégia első sikeres lépése a magyarországi német lakosság kitelepítésének elfogadtatása volt a potsdami konferencián. Nem tisztázott, hogy ezt a javaslatot az Egyesült Államok kormánya milyen megfontolás alapján fogadta el. A potsdami döntés alapján a szovjet kormány indítványozta 200 000 magyar kitelepítését Csehszlovákiából. A szovjet javaslatot azonban nem foglalták bele a békekonferencia előtt összeállított előzetes javaslatokba (draft treaty), hanem mint kiegészítő javaslatot a békekonferencia elé terjesztették. Így ezt az indítványt 2/3-os többséggel lehetett csak jóváhagyni. Ez azt jelentette, hogy a magyar béke delegáció lehetőséget kapca arra, hogy a magyar álláspontot ismertesse és elfogadtassa a konferencia több delegációjával.

Ebben a helyzetben kiemelt szerepet játszott az Egyesült Államok elvi álláspontja a magyar kitelepítés kérdésében, melyet egy 1945. június 12-én keltezett memorandum határozott meg:

„Az Egyesült Államok kormánya nem tartja igazolhatónak, hogy egy nemzetiségnek minden tagját államellenes bűnősként kezeljenek és kiutasítsák az ország területéről, kizárólag nemzetiségi származás alapján.”⁴

Az amerikai álláspont tisztázásának egy másik tényezője volt, hogy a potsdami döntés a magyarországi németek kiutasításáról ellentétben állt ezzel az elvi kijelentéssel. 1945. december 5-én az amerikai követség jegyzékennyújtott át a magyar külügyminisztériumnak, amelyben visszautasította a kollektív felelősség elvét. Ezzel megerősítette a június 12-i jegyzékben kifejtett amerikai álláspontot. Arra lehet tehát következtetni, hogy amint a szovjet amerikai nézetek távolodtak egymástól, az amerikai kormány kiemelten hangsúlyozta elvi álláspontját, és a lehetőségek szerint ezt érvényesítette. Ez történt az 1946 júliusában megnyitott párizsi konferencián.

Mielőtt a konferencia döntését ismertetnénk, érdemes kitérni arra a magyarországi politikai vitára, amely a konferencia megnyitása időpontjában a németek kitelepítésével kapcsolatban zajlott le. A Magyar Kommunista Párt és az általa befolyásolt politikai csoportok követelték a magyarországi németek mint nemzetiségi közösség kiutasítását, és ezt az álláspontot az 1945. december 22-én elfogadott kormányzati határozatban sikeresen érvényesítették. A Külügyminisztérium a

határozatot súlyos hibának tartotta, különösen azért, mert a kollektív kiutasítás elvét hivatalosan elfogadta, és ezáltal vitathatatlan precedenst teremtett a csehszlovákiai magyarok kiutasítására. A németek magyarországi kitelepítése 1946 januárjában kezdődött, azonban 1946 júniusában – amerikai nyomásra – leállították. 1946 júliusában Rajk László belügyminiszter nyomatékosan tiltakozott a kitelepítés felfüggesztése ellen, azzal érvelve, hogy a németek birtokait a Csehszlovákiából kiutasítandó magyaroknak kell átadni. Ezáltal Rajk a csehszlovák-szovjet álláspontot támogatta, ugyanakkor a magyar külügyminisztérium Párizsban mindent elkövetett – végül is sikerrel –, hogy a csehszlovákiai magyarok kitelepítését megakadályozza.

A békekonferencia alatt az Egyesült Államok delegációja támogatta és segítette a magyar álláspont érvényesítését. Ennek a politikai támogatásnak elvi magyarázatát eddig nem ismertük. John C. Campbell, az amerikai delegáció vezető tanácsadója erről először 1984-ben tett nyilvános említést a Kenneth W. Thompson által közzétett, Kertész István munkásságával foglalkozó kötetben, a *Diplomacy and Great Power Politics* című fejezetben. Kertész István – halála előtt – egy 1985. szeptember 17-én írt, hozzám intézett levelében említette, hogy saját könyvében csak Campbell közlése után adhatott tájékoztatást az amerikai-magyar kapcsolatról a konferencia alatt. Campbell így jellemzi az amerikai delegáció álláspontját és kapcsolatát a magyar delegációval:

„Philip Mosely és Fred Merrill kollégáimmal szoros kapcsolatban voltam Kertész Istvánnal és Szegedy-Maszák Aladárral, a washingtoni magyar nagykövettel. Konzultáltunk és tanácskoztunk a magyar delegáció jegyzékeiről és arról, hogy magyar kollégáink hogyan közelítsék meg a szóban forgó kérdéseket, hogyan egyeztessék álláspontjukat az Egyesült Államok által elfogadott alapelvekkel. Talán különösnek tűnik, hogy egy vesztes ellenség és egy nyertes nagyhatalom közös stratégiát készített a többi nyertes hatalom ellen, azonban ez így történt.

A cseh követeléssel kapcsolatban, hogy a magyar lakosság nagy részét kiutasíthassák, teljes sikerrel jártunk, mivel a konferencia ezt nem fogadta el... Akkor is úgy gondoltam, és most is hiszem, hogy az Egyesült Államoknak igaza volt, amikor a magyar álláspontot támogatta. Törekvésünk az volt, hogy támogassuk a magyar demokratikus vezetőket, segítve őket az érvényesülésben vagy legalábbis a túlélésben. Ezenkívül elvi kérdések is szerepeltek a magyarok kiutasításának követelésében. Meggyőződésünk volt – és Magyarországnak szintén meggyőződése volt –, hogy nem létezik kollektív bűnösség és büntetés egy nemzetiség részére. Ezt az elvet Potsdamban nem tartottuk be, most azonban ragaszkodunk hozzá.

Ezeket az élményeket azért írom le, mert, magyar kollégáink, különösen Kertész István, megnyerték személyes tiszteletünket. Törekvésük az volt, hogy nemzetük érdekeit demokrata alapelvek, a jogállam és az emberi jogok tiszteletben tartása alapján védelmezzék saját delegációjuk tagjai és más delegációk támadása ellen. Azt a harcot természetesen nem Párizsban, hanem Magyarországon vesztették el.”⁵

Kertész István részletesen ismerteti azt a gondosan előkészített diplomáciát, amelynek segítségével a magyar delegáció elnyerte az Egyesült Államok támogatását. Egyúttal a magyar delegáció több nagyhatalom képviselőjét előnyösen tájékoztatta a Magyarországot érintő kérdésekről. Az Egyesült Államok erélyes álláspontja tette lehetővé, hogy a csehszlovák kitelepítési javaslat nem valósult meg. Ez önmagában azonban nem biztosította a követelmény visszautasítását. A magyar delegációnak további feladata volt, hogy minél több delegáció képviselőjét győzze meg a magyar álláspont jogosultságáról. Az Egyesült Államok által biztosított támogatás ugyanis csak abban az esetben érvényesült, ha a javaslat mellett állók aránya nem éri el a 2/3-os többséget. Kertész István tárgyalást folytatott a magyar álláspont támogatása

szempontjából befolyásosnak tartott delegációkkal. Ezek közé tartozott a kanadai, a brit, az új-zélandi és a jugoszláv delegáció. A tárgyalások eredménye az volt, hogy a csehszlovák javaslat ellen szavazott az Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika. Így az nem került be a békeszerződésbe. Ezzel a diplomáciai sikerrel a magyar delegáció igen fontos nemzeti célt ért el. Ez annak ellenére történt, hogy Magyarország már szovjet befolyás alatt volt, Csehszlovákia általános népszerűségnek örvendett, és Magyarországon a kommunista párt ellenezte a magyar delegáció törekvését. Jelentékeny nemzeti siker az a tény, hogy Magyarország – a háború után általánosan elfogadott negatív értékelés ellenére – megnyerte a nyugati nagyhatalmak támogatását egy nemzetközileg vitatott kérdésben.

Az ismertetett két könyv tanulmányai és forrásai, valamint az időközben megjelent magyarországi irodalom egyértelműen tisztázzák a párizsi békekonferencia szerepét a háború utáni nemzetközi rendezésben. A főbb kérdésekben a három nagyhatalom döntött a békekonferencia előtt megtartott fórumokon, titkos megbeszéléseken. A békekonferencia szerepe az volt, hogy hivatalosan regisztrálja, jóváhagyja a már elfogadott döntéseket. Erről John C. Campbell, az USA békedelegációjának tanácsadója 1984-ben így írt:

„Valójában Magyarország semmit sem tehetett a békefeltételekkel kapcsolatban. Ezt nem mindenki tudta, azonban így volt. A feltételek nagy részét a három nagyhatalom határozta meg, és az USA-delegáció kötelezettséget vállalt, hogy az elfogadott békeszerződés tervezetét támogatni fogja Volt reális alkudozás, de nem a vesztes államokkal. Az alkudozás az oroszok és a nyugati hatalmak között folyt, például az olasz kérdésben vagy a magyar és a balkáni kérdésben. Alapvetően – többnyire nem kimondottan – megkaptuk az olasz békeszerződésben, amit akartunk, ők megkapták a magyar, román és bolgár szerződésekben, amit ők akartak. Sem a magyar diplomácia, sem más ezt nem tudta befolyásolni.”⁶

Mindezt részletesen egészíti ki három publikáció, amely magyar szempontból tárgyalja a békekonferenciát, valamint a korabeli magyar elvárásokat, illúziókat. Romsics Ignác: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról* (Gödöllő 1992) című kitűnő munkája számos adattal járul hozzá a békerendezés megítéléséhez. Egyrészt értékes forrásgyűjteményt közöl az amerikai külügyminisztériumban készített javaslatokról, a háború utáni Magyarországot érintő rendezéssel kapcsolatban. Kiemelten a háború utáni közép-európai politikai együttműködés, kisebbségi kérdések és Magyarországra vonatkozó területi javaslatok szerepelnek a közölt dokumentumokban. Másrészt bevezető tanulmányában ismerteti és értékeli az amerikai javaslatok tartalmát, realizmusát. Tanulmányának befejező részében „A játszma elvesztése” címmel összeveti az eredeti elképzeléseket az 1945-46-os évek reálpolitikai döntéseivel. Kitűnő elemzést ad arról a diplomáciai folyamatról, amely végül is a párizsi konferenciához és a magyar remények szétfoslásához vezetett. Romsics Ignác könyve tehát részlelően bemutatja az elképzelések és a valóság közötti különbséget. Alátámasztja azt az általános felismerést, hogy az amerikai kormány legfontosabb döntéseit nem a State Department javaslatai, hanem a reálpolitika felismerései határozták meg. Ezt a következtetést a háború alatti amerikai döntési mechanizmus intézményes gyakorlata is megerősíti. Kertész István erről így vélekedik 1985-ben: „A State Department nem vett részt a legmagasabb szintű döntésekben a háború alatt, és csak kevés befolyása volt az eseményekre. Nagyjából a mindennapi diplomáciai tevékenységgel foglalkozott.”

Fülöp Mihály „A kisebbségi kódex” című tanulmányában (*Külpolitika*, 1989/2.102-145) közli az 1946-os békekonferencia magyar küldöttségének jegyzékét, a kisebbségek védelméről szóló szerződéstervezetet, amelyet a magyar

külügyminiszter 1946. augusztus 30-án terjesztett a békekonferencia elé. A szerző részletesen ismerteti a magyar külügyminisztérium javaslatait és tevékenységét arra vonatkozólag, hogy a békekonferencia fogadja el a kisebbségek védelmének jogosultságát, és kötelezzék a dunai országokat kisebbségvédelmi szerződések elfogadására. Amint tudjuk, ezt a magyar javaslatot is elutasították a békekonferencián. Mindamelllett a szerző forrásközlésének kitűnően dokumentálja az 1946-os magyar kormány törekvését a kisebbségek védelme érdekében. A tanulmány abból a szempontból is jelentős; hogy felhívja a figyelmet a Magyar Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának működésére, amely Kertész István vezetésével és magas színvonalú szakmai csoport munkája alapján javaslatokat tett a Duna-medence átfogó politikai, gazdasági, kisebbségi rendezésére. Ezeknek a javaslatoknak az értékelése még nem történt meg, elvégzésük azonban mindenképpen szükséges lenne.

Vida István „Az amerikai diplomácia és a csehszlovákiai magyar kisebbség (1945-47)” (*Jelenkor*, 1985. december, 1114–1123) részletes diplomáciatörténeti ismertetést nyújt az 1945–46-os nemzetközi kapcsolatokról, melyek a csehszlovákiai magyarság kiutasításának kérdésére nézve jelentősek voltak. Ismertetése elsősorban diplomáciai szempontból foglalkozik a magyar, csehszlovák, amerikai és szovjetkormány álláspontjával, és jellemzi az álláspontok politikai, időnként személyes és nemzetiségi előítéletekkel telített háttérét. A tanulmány részletesen nyomon követi a diplomáciai üzeneteket és hivatalos álláspontok kifejtését, így a külföldi és magyar irodalomhoz fontos kiegészítést nyújt. A szerző következtetése nem mond ellent a Kertész István által közzétett adatoknak, azonban a csehszlovák javaslatra vonatkozó tárgyalásokról nem ad részletes felvilágosítást vagy magyarázatot. Erre a kérdésre természetesen a két ismertetett könyvben találunk kielégítő választ.

Az elmondottak után általános érdeklődésre tarthat számot Kertész István egyénisége, életműve, az Egyesült Államokban kifejtett tudományos munkája. 1904-ben született. Budapesti jogi tanulmányai után Párizsban és Hágában folytatott tanulmányokat a nemzetközi jog és kapcsolatok területén. A Rockefeller Alapítvány támogatásával kutatásokat végzett a Yale Egyetemen (USA), Oxfordban és Genfben. Kitűnően beszélt és írt angolul, franciául, németül. A nemzetközi jog szakértője és egyetemi előadója volt. 1931 óta a Külügyminisztérium munkatársa. -1938-tól azt a megbízást kapta, hogy Magyarország hosszú távú külpolitikájának alapelveit készítse el. A háború alatt annak a külpolitikai orientációnak volt vezetője, amely a nyugati hatalmakkal kereste a megegyezést Magyarország demokratikus átalakulását támogatta írásban és tettben. 1945-ben a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának vezetését vette át azzal a feladattal, hogy átfogó javaslatot készítsen Magyarország háború utáni külpolitikai orientációjáról. 1946-ban ő vezette a magyar delegációt a párizsi békekonferencián.

1947-ben nem fogadta el a külügyminiszteri kinevezést, hanem az Egyesült Államokban vállalt egyetemi megbízatást Tudományos munkahelye a Notre Dame Egyetem (Indiana) volt. 1949-ben megalapította az Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Intézetét, amely az évtizedek során a nemzetközi, többek között a közép-európai kérdések szellemi műhelye lett. Számos fiatal tudós itt ismerkedett meg Kertész Istvánnal és a közép-európai kérdések tudományos megközelítésével. Kertész István egyénisége, felkészültsége, higgadtsága, csendes kritikája az amerikai diplomácia közép-európai szerepléséről megalapozta az iránta tanúsított tiszteletet és ragaszkodást a diákság és a kollégák körében. Közéjük tartozott ezen sorok szerzője is. Kertész István az amerikai tudományos világ egyik elismert szaktekintélye volt.

Kertész István kiemelkedő szerepet játszott az amerikai-magyar szellemi, tudományos kapcsolatok fejlesztésében. A párizsi konferencián tartós kapcsolatot teremtett azokkal az amerikai külpolitikai vezetőkkel, akik mint Philip Mosely, John C. Campbell, megalapozták a kelet-európai tanulmányokat az Egyesült Államokban. Munkásságával hozzájárult egy új Magyarország-kép kialakításához az amerikai szellemi világban. Ez a kép természetesen sok mozaikból áll, és gazdagodni fog a jövőben is. Az a politikatudomány azonban, amit Kertész István képviselt, hatékonyan elősegítette Magyarország történelmének, demokratikus törekvéseinek, tudományos hagyományainak jobb megismerését az amerikai tudományos életben.

Jegyzetek

- 1 Stephen Kertész, *The Last European Peace Conference: Paris 1946 - Conflict of Values* (Lanham: University Press of America. 1985), Kenneth W. Thompson, *Diplomacy and Values: The Life and Works of Stephen Kertész in Europe and America* (University Press of America 1984.) Document No. 20. 130-131.
- 2 i. m. Document No. 30. 170-171.
- 3 i. m. Document No. 30. 184-185.
- 4 John C. Campbell, „Diplomacy and Great Power Politics” in Kenneth W. Thompson, ed. *Diplomacy and Values. The life and Works of Stephen Kertész in Europe and America.* (Lanham: University Press of America 1984) 51-52.
- 5 i. m. 50-51.
- 6 Stephen Kertész, *The Last European Peace Conference: Paris 1946 – Conflict of Values* (Lanham: University Press of America 1985) 4.

PÁL BÓDY

THE 1946 PEACE TALKS: THE ISSUE OF THE EXPELLING OF HUNGARIANS

Drawing on the historical and diplomatic work of István Kertész, the author provides interesting facts regarding the post-World War II solution to the issue of Hungarians in Slovakia. Czechoslovakian demands at the peace talks included the thorough expelling of the Hungarians of Slovakia. With US support, however, the Hungarian delegation to the Peace Conference was able to divert this danger. The principle guiding the US stand regarding this issue could not justify that each member of a nationality be treated as a state enemy and criminal and be expelled from the territory of the country merely on the ground of national origin.

A Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája*

PREAMBULUM

Az Európa Tanácsnak a jelen Kartát aláíró tagállamai, tekintettel arra, hogy az Európa Tanács célja a tagjai közötti mind szorosabb egység létrehozása, különösen a közös örökségüket alkotó eszmények és elvek védelme és elősegítése végett, tekintettel arra, hogy Európa történelmi regionális vagy kisebbségi nyelveinek – melyek közül az idő múlásával többet is az eltűnés veszélye fenyeget – védelme hozzájárul Európa kulturális hagyományainak és gazdagságának megóvásához és fejlesztéséhez, tekintettel arra, hogy egy regionális vagy kisebbségi nyelv magánéleti és közéleti gyakorlásának joga az Egyesült Nemzeteknek a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában foglalt elveinek és az Európa Tanácsnak az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Védelméről Kötött Egyezménye szellemének megfelelően elvülhetetlen jog, figyelembe véve az EBEÉ keretei között végzett munkát és különösen az 1975-ös Helsinkii Záróokmányt és az 1990-es Koppenhágai Találkozó Dokumentumát, hangsúlyozva a kulturális kölcsönhatás és a többnyelvűség értékét, valamint tekintettel arra, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvek védelme és támogatása nem történhet a hivatalos nyelvek és azok megtanulása szükségességének a hátrányára, tudatában annak, hogy Európa különböző országaiban és régióiban a regionális vagy kisebbségi nyelvek védelme és fejlesztése fontos hozzájárulás a demokrácia és a kulturális sokrétűség elvein alapuló Európának a nemzeti szuverenitás és a területi integritás keretei között történő felépítéséhez, számot vetve Európa országai minden egyes régiójának sajátos feltételeivel és történelmi hagyományaival, az alábbiakban állapodtak meg:

I. rész: Általános rendelkezések:

1. cikkely – Definíciók

A jelen Karta értelmében:

a) „regionális vagy kisebbségi nyelvek” kifejezésen azon nyelvek értendők,
(1) amelyeket egy állam területén az állam lakosságának számszerű kisebbségét alkotó polgárok hagyományosan használnak;

(2) amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelve(i)től.

Ez nem vonatkozik azonban az állam hivatalos nyelve(i)nek dialektusára és a bevándorlók nyelveire.

b) a „regionális vagy kisebbségi nyelv használatának területén” az a földrajzi körzet értendő, ahol ez a nyelv olyan számú személy kifejezési eszköze, amely indokolja a jelen Karta által előírt különböző védelmi és fejlesztési intézkedések meghozatalát;

c) a „területhez nem köthető nyelveken” azok a nyelvek értendők, amelyek különböznek az állam lakosságának többi része által beszélt nyelv(ek)től, de amelyeket, bár az állam területén hagyományosan beszélnek, nem lehet egy külön földrajzi körzethez kapcsolni.

2. cikkely – Kötelezettségvállalások

1. Minden Fél vállalja, hogy a II. rész rendelkezéseit a területén használt és az 1. cikkely definícióinak megfelelő összes regionális vagy kisebbségi nyelvre alkalmazza.

2. Minden Fél, a 3. cikkelynek megfelelően a megerősítés, elfogadás vagy jóváhagyás időpontjában megjelölt minden nyelv kapcsán vállalja, hogy a jelen Karta III. részének rendelkezései közül legkevesebb harmincöt paragrafust vagy bekezdést alkalmaz, és pedig legalább hármat-hármat a 8. és 12. cikkelyekből és egyet-egyet a 9., 10., 11. és 13. cikkelyekből.

3. cikkely – Részletszabályok

1. Minden szerződő állam köteles megjelölni megerősítő, elfogadó vagy jóváhagyó okiratában minden olyan regionális vagy kisebbségi nyelvet területe egészén vagy annak részén kevésbé elterjedt hivatalos nyelvet, amelyre a 2. paragrafus 2. bekezdésének megfelelően kiválasztott paragrafusok vonatkoznak.

2. Minden Fél, bármely későbbi időpontban értesítheti a Főtitkárt, ha a Karta bármely más, a megerősítő, elfogadó vagy jóváhagyó okiratában meg nem jelölt paragrafusának rendelkezéseiből fakadó kötelezettségeket fogad el, továbbá ha a jelen cikkely 1. paragrafusát más regionális vagy kisebbségi nyelvekre, illetve más, területének egészén vagy más részén kevésbé elterjedt hivatalos nyelvekre is alkalmazza.

3. Az előző paragrafus szerinti kötelezettségvállalások a megerősítő, elfogadó vagy jóváhagyó okirat integráns részét alkotják, és közlésük időpontjától kezdődően ugyanolyan joghatást váltanak ki.

4. cikkely – A fennálló védelmi rendszerek

1. A jelen Karta egyetlen rendelkezése sem értelmezhető úgy, mintha korlátozná az Emberi Jogok Európai Egyezménye által biztosított jogokat, vagy azoktól eltérést engedélyezne.

2. A jelen Karta rendelkezései nem csorbitják azoknak a valamely Szerződő Államban alkalmazott vagy pedig megfelelő kétoldalú vagy sokoldalú nemzetközi megállapodások által előírt rendelkezéseknek az érvényét, amelyek a regionális vagy kisebbségi nyelvek helyzetét vagy a kisebbségekhez tartozó személyek jogi státusát kedvezőbben szabályozzák.

5. cikkely – Fennálló kötelezettségek

Semmit sem lehet a jelen Kartában oly módon értelmezni, mintha az jogot adna bármely, az Egyesült Nemzetek Alapokmányának céljait vagy egyéb nemzetközi jogi kötelezettségeket, ideértve az államok szuverenitásának és területi integritásának elvét, sértő tevékenység kezdeményezésére vagy ilyen lépés megtételére.

6. cikkely - Tájékoztatás

A Felek vállalják, ügyelnek arra, hogy az érintett hatóságok, szervezetek és személyek a jelen Karta által létesített jogokról és kötelezettségekről tájékoztatva legyenek.

II. rész: A 2. cikkely 1. paragrafusának megfelelő célok és elvek

7. cikkely – Célok és elvek

1. A Felek a regionális vagy kisebbségi nyelvekre irányuló politikájukat, jogalkotásukat és gyakorlatukat, azokon a területeken, ahol ezeket a nyelveket használják, az alábbi célokra és elvekre alapítják:

a) a regionális vagy kisebbségi nyelvnek mint a kulturális értékek kifejezésének az elismerése;

b) minden egyes regionális vagy kisebbségi nyelv földrajzi körzetének oly módon történő tiszteletben tartása, hogy a fennálló vagy később létesítendő közigazgatási határvonalak ne jelentsék e regionális vagy kisebbségi nyelv támogatásának akadályát;

c) a regionális vagy kisebbségi nyelvek megóvását szolgáló határozott, támogató lépés szükségessége;

d) a regionális vagy kisebbségi nyelvek magán- és közéleti, szóbeli és írásbeli használatának megkönnyítése és/vagy bátorítása;

e) a jelen Karta által szabályozott területeken, valamely regionális vagy kisebbségi nyelvet használó csoportok és ugyanannak az államnak azonos vagy hasonló nyelvet használó egyéb csoportjai közötti kapcsolatok *megőrzése és fejlesztése*, valamint az államnak eltérő nyelveket használó egyéb csoportjaival kulturális kapcsolatok létesítése;

f) a regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatása és tanulmányozása megfelelő formáinak és eszközeinek kellő szinten való biztosítása;

g) olyan eszközök biztosítása, melyek lehetővé teszik valamely regionális vagy kisebbségi nyelvet használó körzetben lakóknak, de e nyelvet nem beszélők számára is, hogy amennyiben kívánják, elsajátíthassák e nyelvet;

h) a regionális vagy kisebbségi nyelvek egyetemeken vagy ezzel egyenértékű intézményekben történő tanulmányozásának és kutatásának támogatása;

i) a jelen Karta által szabályozott területeken a nemzetközi cserék megfelelő formáinak támogatása, ha a regionális vagy kisebbségi nyelveket két vagy több államban azonos vagy közeli formában használják.

2. A Felek vállalják, hogy megszüntetik, ha azt még nem tették volna meg, a regionális vagy kisebbségi nyelv használatát érintő minden olyan indokolatlan megkülönböztetést, kizárást, megszorítást vagy előnyben részesítést, melynek célja, hogy e nyelv megőrzésétől vagy fejlesztésétől elbátortalanítson vagy azt veszélyeztesse. A regionális vagy kisebbségi nyelvek érdekét szolgáló különleges intézkedések meghozatala – melyek célja, hogy az e nyelveket használók és a lakosság többi része közötti egyenlőség kiteljesedjék, vagy hogy különleges helyzetük figyelembe legyen véve – nem minősül az elterjedtebb nyelveket használókkal szemben hátrányos megkülönböztetésnek.

3. A Felek vállalják, hogy a megfelelő eszközökkel elősegítik az ország összes nyelvi csoportjai közötti kölcsönös megértést, és pedig oly módon, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvek iránti tisztelet, megértés és tolerancia az országban folyó oktatás és képzés céljai között szerepeljen, és hogy a tömegtájékoztatási eszközöket ugyanezen célok követésére bátorítják.

4. A Felek vállalják, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket illető politikájuk kialakítása során figyelembe veszik az ezeket a nyelveket használó csoportok által jelzett szükségleteket és kívánságokat. A Feleket arra bátorítják, hogy amennyiben

szükséges, teremtsék meg azokat a szerveket, amelyek a regionális vagy kisebbségi nyelveket érintő minden kérdésben tanácsokat adhatnak a hatóságoknak.

5. A Felek vállalják, hogy szükség szerinti változtatásokkal alkalmazzák a fenti 1–4 paragrafusokat a területhez nem köthető nyelvekre. E nyelvek esetében azonban a jelen Karta hatályosulását szolgáló intézkedések természetét és terjedelmét rugalmasan kell meghatározni, figyelembe véve a kérdéses nyelvet használó csoportok szükségleteit és kívánságait, tiszteletben tartva hagyományaikat és sajátosságait.

III. rész: A 2. cikkely 2. paragrafusa értelmében vállalt kötelezettségeknek megfelelően teendő, a regionális vagy kisebbségi nyelvek közéleti használatát szolgáló intézkedések

8. cikkely – Oktatásügy

Az oktatásügyet illetően a Felek vállalják azokon a területeken, ahol ezeket a nyelveket használják, e nyelvek mindegyikének helyzete szerint és anélkül, hogy az állam hivatalos nyelve(i)nek oktatása hátrányt szenvedne, hogy:

a) (1) az iskola előtti oktatást az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(2) az iskola előtti oktatás lényegi részét az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(3) a fenti (1) és (2) szerinti intézkedések valamelyikét legalább azokra a tanulókra alkalmazzák, akiknek családja ezt kívánja, amennyiben létszámuk indokolja; vagy

(4) amennyiben a közhatalóságoknak nincs közvetlen hatáskörük az iskola előtti oktatás tekintetében, elősegítik és/vagy bátorítják a fenti (1) és (3) szerinti intézkedések alkalmazását

b) (1) az általános iskolai oktatást az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(2) az általános iskolai oktatás lényegi részét az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(3) biztosítják, hogy az érintett regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatása az általános iskolai tanrend integráns részét képezze; vagy

(4) a fenti (1)–(3) szerinti intézkedéseket legalább azokra a tanulókra alkalmazzák, akiknek családja kívánja, amennyiben létszámuk ezt indokolja;

c) (1) a középiskolai oktatást az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(2) a középiskolai oktatás lényegi részét a regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(3) biztosítják, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatása a középiskolai tanrend integráns részét képezze; vagy

(4) a fenti (1)–(3) szerinti intézkedéseket legalább azokra a tanulókra alkalmazzák, akik kívánják – vagy adott esetben akiknek családja kívánja –, amennyiben létszámuk ezt indokolja;

d) (1) a szakközépiskolai és szakmunkásképzést az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(2) a szakközépiskolai és szakmunkásképzés lényegi részét az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(3) biztosítják, hogy az érintett regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatása a szakközépiskolai és szakmunkásképzési tanrend integráns részét képezze; vagy

(4) a fenti (1)–(3) szerinti intézkedéseket legalább azokra a tanulókra alkalmazzák, akik kívánják – vagy adott esetben akiknek családja kívánja –, amennyiben létszámuk ezt indokolja;

e) (1) az egyetemi és más felsőoktatási képzést a regionális vagy kisebbségi nyelveken biztosítják; vagy

(2) e nyelvek tanulását mint egyetemi vagy felsőoktatási tantárgyat biztosítják; vagy

(3) amennyiben az államnak a felsőoktatási intézményekkel fenntartott kapcsolatrendszere nem teszi lehetővé az (1) és (2) bekezdések alkalmazását, úgy bátorítják és/vagy engedélyezik a regionális vagy kisebbségi nyelveken folyó egyetemi oktatásnak vagy egyéb felsőoktatási formáknak vagy e nyelvek egyetemen vagy egyéb felsőoktatási intézményben történő tanulását lehetővé tevő eszközrendszer megteremtését;

f) (1) intézkednek, hogy a felnőttoktatásnak vagy folyamatos oktatásnak legyenek olyan tanfolyamai, melyek elsősorban vagy teljesen a regionális vagy kisebbségi nyelveken valósulnak meg; vagy

(2) e nyelveket a felnőttoktatás és a folyamatos oktatás tárgyai gyanánt javasolják; vagy

(3) amennyiben a közhatóságoknak nincs közvetlen hatáskörük a felnőttoktatásban, úgy előnyben részesítik és/vagy bátorítják e nyelvek használatát a felnőttoktatásban és a folyamatos oktatásban;

g) intézkednek, hogy biztosítsák annak a történelemnek és kultúrának az oktatását, amelynek a regionális vagy kisebbségi nyelv a kifejezési eszköze;

h) biztosítják a Fél által elfogadott a)–g) paragrafusok megvalósításához szükséges oktatói gárda alap- és továbbképzését;

i) létrehoznak egy vagy több ellenőrző szervet a regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatásának megteremtésében és fejlesztésében tett intézkedések és elért eredmények figyelemmel kísérése céljából, és e kérdésekről nyilvános időszaki jelentésekben számolnak be.

2. Az oktatásügyben és azokon a területeken, amelyek nem minősülnek a regionális vagy kisebbségi nyelvek által hagyományosan használt területeknek, a Felek vállalják, hogy engedélyeznek, bátorítanak vagy létrehoznak regionális vagy kisebbségi nyelven történő oktatást a megfelelő oktatási szinteken, ha azt a regionális vagy kisebbségi nyelvet használók száma indokolja.

9. cikkely – Igazságszolgáltatás

1. A Felek az igazságszolgáltatási hatóságoknak azokban a kerületeiben, ahol olyan számú regionális vagy kisebbségi nyelvet használó személy él, ami indokolja az alábbi intézkedéseket e nyelvek mindegyikének helyzete szerint és azzal a feltétellel, hogy a jelen paragrafus által nyújtott lehetőségek kihasználását nem minősíti a bíró a rendes igazságszolgáltatási ügymenetet akadályozónak, vállalják, hogy:

a) a büntető eljárásokban:

(1) biztosítják, hogy az igazságszolgáltatási hatóságok az egyik fél kérelmére az eljárást a regionális vagy kisebbségi nyelveken folytassák; és/vagy

(2) garantálják a vádlott jogát, hogy önmagát saját regionális vagy kisebbségi nyelvén fejezhesse ki; és/vagy

(3) biztosítják, hogy az indítványok, az írásos és szóbeli bizonyítékok ne minősülhessenek pusztán azon az alapon elfogadhatatlanoknak, hogy egy regionális vagy kisebbségi nyelven készültek; és/vagy

(4) az igazságszolgáltatási eljáráshoz kapcsolódó okmányokat kérelemre e regionális vagy kisebbségi nyelveken is kiállítják, ha szükséges tolmácsok és fordítások igénybevételével úgy, hogy az ne jelentsen az érdekelteknek külön költséget;

b) a polgári eljárásokban:

(1) biztosítják, hogy az igazságszolgáltatási hatóságok az egyik fél kérésére az eljárást a regionális vagy kisebbségi nyelveken vezessék; és/vagy

(2) megengedik, hogy amennyiben egy peres félnek személyesen kell megjelennie a bíróság előtt, úgy ott saját regionális vagy kisebbségi nyelvén fejezhesse ki magát, anélkül hogy az külön költséget jelentene; és/vagy

(3) megengedik a regionális vagy kisebbségi nyelven készült dokumentumok és bizonyítékok benyújtását, ha szükséges, tolmácsok és fordítások segítségével; c) a közigazgatási határozatok felülbírálatára ügyében hatáskörrel rendelkező igazságszolgáltatási hatóságok előtti eljárásokban:

(1) biztosítják, hogy az igazságszolgáltatási hatóságok az egyik fél kérésére az eljárást a regionális vagy kisebbségi nyelveken vezessék; és/vagy

(2) megengedik, hogy amennyiben egy peres félnek személyesen kell megjelennie a bíróság előtt, úgy ott saját regionális vagy kisebbségi nyelvén fejezhesse ki magát, anélkül hogy az külön költséget jelentene; és/vagy

(3) megengedik a regionális vagy kisebbségi nyelveken készült dokumentumok és bizonyítékok benyújtását, ha szükséges, tolmácsok és fordítások segítségével;

d) intézkednek, hogy a fenti b) és c) paragrafusok (1) és (3) bekezdéseinek végrehajtása, valamint a tolmácsok és fordítások esetleges alkalmazása az érdekeltek számára ne jelentsen többletköltséget.

2. A Felek vállalják, hogy:

a) nem minősítik érvénytelennek az államban készült jogi okmányokat pusztán azon az alapon, hogy egy regionális vagy kisebbségi nyelven íródtak; vagy

b) nem minősítik a felek között érvénytelennek az országban készült jogi okmányokat pusztán azon az alapon, hogy egy regionális vagy kisebbségi nyelven készültek, és biztosítják, hogy azok az érdekelt, de e nyelveket nem beszélő harmadik féllel szemben is felhívhatók legyenek, azzal a feltétellel, hogy az okmány tartalmát az azt felhívni kívánó velük megismerteti; vagy

c) nem minősítik a felek között érvénytelennek az országban készült jogi okmányokat pusztán azon az alapon, hogy egy regionális vagy kisebbségi nyelven készültek.

3) A Felek vállalják, hogy a kisebbségi vagy regionális nyelveken hozzáférhetővé teszik a legfontosabb állami törvényszövegeket, valamint azokat, amelyek különösen érintik e nyelvek használóit, feltéve, hogy immár e szövegek másként nem hozzáférhetők.

10. cikkely – Közigazgatási hatóságok és közszolgáltatások

1. Az állam azon közigazgatási hatósági kerületen, ahol olyan számú regionális vagy kisebbségi nyelvet használó személy lakik, ami indokolja az alábbi intézkedéseket és a nyelvek mindegyikének helyzete szerint a Felek abban a mértékben ahogy az ésszerűen lehetséges, vállalják, hogy:

a) (1) ügyelnek arra, hogy ezek a közigazgatási hatóságok a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják; vagy

(2) ügyelnek arra, hogy a közösséggel kapcsolatban álló tisztviselők a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják azokkal a személyekkel fennálló kapcsolataikban, akik hozzájuk ezeken a nyelveken fordulnak; vagy

(3) ügyelnek arra, hogy e regionális vagy kisebbségi nyelveket használók szóbeli és írásbeli kérelmeket ezeken a nyelveken nyújthassanak be, és választ is ezeken a nyelveken kapjanak; vagy

(4) ügyelnek arra, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók írásbeli és szóbeli kérelmeket ezeken a nyelveken nyújthassanak be; vagy

(S) ügyelnek arra, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók jogérvényesen nyújthassanak be ilyen nyelveken megfogalmazott dokumentumot;

b) a közhasználatú formanyomtatványokat és közigazgatási szövegeket a lakosság számára a regionális vagy kisebbségi nyelveken vagy kétnyelvű változatokban teszik közre;

c) megengedik, hogy a közigazgatási hatóságok dokumentumokat regionális vagy kisebbségi nyelven készítsenek.

2. Azon helyi és regionális hatóságokat illetően, melyek területén olyan számú regionális vagy kisebbségi nyelveket használó él, ami indokolja az alábbi intézkedéseket, a Felek vállalják, hogy megengedik és/vagy bátorítják:

a) a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát a regionális vagy helyi közigazgatásban;

b) a regionális vagy kisebbségi nyelveket használóknak azt a lehetőséget, hogy szóbeli vagy írásbeli kérelmeket ezeken a nyelveken nyújthassanak be;

c) a regionális közösségektől származó hivatalos szövegeknek általuk történő közzétételét a regionális vagy kisebbségi nyelveken is;

d) a helyi közösségektől származó hivatalos szövegeknek általuk történő közzétételét a regionális vagy kisebbségi nyelveken is;

e) hogy a regionális közösségek testületi ülésen a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják, ami azonban nem zárja ki az állam hivatalos nyelve(i)nek használatát;

f) hogy a helyi közösségek testületi ülésen a regionális vagy kisebbségi nyelveket használják, ami azonban nem zárja ki az állam hivatalos nyelve(i)nek használatát;

g) a földrajzi neveknél a regionális vagy kisebbségi nyelveken hagyományos és helyes formák használatát vagy elfogadását, adott esetben a hivatalos nyelvek) szerinti elnevezésekkel együttesen használva.

3. A közigazgatási hatóságok vagy az ő nevükben tevékenykedő más személyek által biztosított közszolgáltatásokat illetően a szerződő Felek vállalják, a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának területein, e nyelvek mindegyikének helyzete szerint és abban a mértékben, ahogyan az ésszerűen lehetséges, hogy:

a) ügyelnek arra, hogy használják a regionális vagy kisebbségi nyelveket a szolgáltatások nyújtásakor; vagy

b) megengedik a regionális vagy kisebbségi nyelvek használóinak, hogy kérelmet ezeken a nyelveken terjesszenek elő, és úgy kapjanak rá választ; vagy c) megengedik a regionális vagy kisebbségi nyelvek használóinak, hogy kérelmet ezeken a nyelveken terjesszenek elő.

4. Az 1., 2. és 3. paragrafusok közül elfogadott rendelkezések végrehajtása érdekében a Felek vállalják, hogy az alábbi intézkedések közül egyet vagy többet meghoznak, éspedig:

a) az esetleg szükséges fordítást vagy tolmácsolást;

b) elegendő számú köztisztviselő és más közalkalmazott foglalkoztatását és adott esetben képzését;

c) a lehetséges mértékben kielégítik azokat az igényeket, melyek arra irányulnak, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának területein regionális vagy kisebbségi nyelvet ismerő közalkalmazottak legyenek.

5. A Felek vállalják, hogy megengedik a család- és keresztnemek az érdekeltek kérésére a regionális vagy kisebbségi nyelveken történő használatát és elfogadását.

11. cikkely – Tömegtájékoztatási eszközök

1. A Felek a regionális vagy kisebbségi nyelvek használói számára, e nyelvek használatának területein és e nyelvek mindegyikének helyzete szerint és abban a mértékben, ahogy a közhatóságok közvetlen vagy közvetett módon hatáskörrel, hatósági jogkörökkel vagy szereppel bírnak e területen és tiszteletben tartva a tömegtájékoztatási eszközök függetlenségének, autonómiájának elveit, vállalják, hogy:

a) abban a mértékben, ahol a rádió és televízió közszolgálati hivatást lát el:

(1) biztosítják legalább egy-egy, a regionális vagy kisebbségi nyelveken sugárzó rádióállomás és televíziós csatorna létesítését, vagy

(2) bátorítják és/vagy megkönnyítik legalább egy-egy, a regionális vagy kisebbségi nyelveken sugárzó rádióállomás és televíziós csatorna létesítését, vagy

(3) megteszik a megfelelő intézkedéseket, hogy a sugárzók a regionális vagy kisebbségi nyelveken készült műsorokat is programjukba iktassanak;

b) (1) bátorítják és/vagy megkönnyítik legalább egy, a regionális vagy kisebbségi nyelveken sugárzó rádióállomás létesítését, vagy

(2) bátorítják és/vagy megkönnyítik a regionális vagy kisebbségi nyelven készült rádióműsorok rendszeres sugárzását;

c) (1) bátorítják és/vagy megkönnyítik legalább egy, a regionális vagy kisebbségi nyelveken sugárzó televíziós csatorna létesítését, vagy

(2) bátorítják és/vagy megkönnyítik a regionális vagy kisebbségi nyelveken készült televízióműsorok rendszeres sugárzását;

d) bátorítják és/vagy megkönnyítik a regionális vagy kisebbségi nyelvű audiovizuális műalkotások készítését és sugárzását;

e) (1) bátorítják és/vagy megkönnyítik legalább egy regionális vagy kisebbségi nyelveket használó sajtóorgánum létesítését és/vagy fenntartását, vagy

(2) bátorítják és/vagy megkönnyítik a regionális vagy kisebbségi nyelveken készült sajtócikkek rendszeres közlését;

f) (1) amennyiben a jogszabály lehetővé teszi általában a tömegtájékoztatás pénzügyi támogatását, úgy fedezik a regionális vagy kisebbségi nyelveket használó tömegtájékoztatási eszközök többletköltségeit, vagy

(2) kiterjesztik a létező pénzügyi támogatási intézkedéseket a regionális vagy kisebbségi nyelvű műalkotásokra;

g) támogatják a regionális vagy kisebbségi nyelveket használó tömegtájékoztatási eszközök számára az újságíróknak és egyéb személyzetnek a képzését.

2. A Felek vállalják, hogy biztosítják azon szomszédos országok rádió- és televízióadásai közvetlen vételének szabadságát, amelyek olyan nyelven készültek, melyek azonosak egy regionális vagy kisebbségi nyelvvel vagy ahhoz hasonlóak, és nem támasztanak akadályt a szomszéd országok ilyen nyelvű rádió és televízióadásainak tovább sugárzása elé. Ezenkívül ügyelnek arra, hogy egy regionális vagy kisebbségi nyelvvel azonos vagy ahhoz hasonló nyelven gyakorolt

szólásszabadság és az információáramlás szabadsága elé az írott sajtót illetően semminemű korlátozás ne tétessék. A kötelezettségeket és felelősséget is tartalmazó fent említett szabadságjogok gyakorlása a törvény által előírt, a nemzetbiztonság, a területi integritás vagy a közbiztonság, a közrend védelme és a bűncselekmények elkövetésének megakadályozása, az egészség vagy a közérkölcös védelme, mások jóhírnevének és jogainak védelme, bizalmas jellegű információk kiszivárgásának megakadályozása vagy az igazságszolgáltatás tekintélye és pártatlanságának biztosítása érdekében egy demokratikus társadalomban szükséges eljárási szabályoknak, feltételeknek, korlátozásoknak vagy szankcióknak rendelhető alá.

3. A Felek vállalják, ügyelnek arra, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók érdekei tükröződjenek vagy tekintetbe legyenek véve a törvénynek megfelelően esetleg létrehozott, a tömegtájékoztatási eszközök szabadságát és pluralitását biztosító struktúrákban.

12. cikkely – Kulturális tevékenység és kulturális létesítmények

1. A kulturális létesítményekre és a kulturális tevékenységekre – különösen a könyvtárakra, videotékákra, kulturális központokra, múzeumokra, archívumokra, akadémiákra, színházakra és fihnszínházakra, valamint irodalmi és filmművészeti alkotásokra, a nép kulturális önkifejezésére, fesztiválokra és – ideértve különösen az új technológiák használatát – a kulturális iparra vonatkozóan, e nyelvek használatának területein és abban a mértékben, ahogy a közhatóságoknak ezen a téren hatáskörük, hatósági jogkörük vagy szerepük van, a Felek vállalják, hogy:

a) bátorítják a regionális vagy kisebbségi nyelveken történő önkifejezést, valamint az ilyen kezdeményezéseket, és támogatják az ezeken a nyelveken készült műalkotások megismerésének különböző eszközeit;

b) támogatják a regionális vagy kisebbségi nyelveken készült műalkotások más nyelveken történő megismerését lehetővé tevő különböző eszközöket, a fordítások, a szinkronizálás, az utószinkronizálás és a feliratozás segítségével és fejlesztésével;

c) támogatják a más nyelveken készült műalkotások regionális vagy kisebbségi nyelveken történő megismerésének lehetővé tételét, a fordítások, a szinkronizálás, az utószinkronizálás és a feliratozás segítségével és fejlesztésével;

d) ügyelnek arra, hogy a kulturális tevékenységek indításáért és támogatásáért felelős szervezetek a megfelelő mértékben iktassák be az általuk kezdeményezett vagy támogatott programokba a regionális vagy kisebbségi nyelvek ismeretét és használatát;

e) támogatják, hogy a kulturális tevékenységek indításáért vagy támogatásáért felelős szervezetek rendelkezésére álljon a lakosság többi részének nyelve(i) mellett a regionális vagy kisebbségi nyelvet is ismerő személyzet;

f) támogatják a regionális vagy kisebbségi nyelveket használó képviselőinek közvetlen részvételét a kulturális létesítményekben és kulturális tevékenységi programokban;

g) bátorítják és/vagy megkönnyítik egy vagy több olyan szervezet létesítését, melyek a regionális vagy kisebbségi nyelveken készült műalkotások gyűjtéséért, tárolásáért és a közönségnek történő bemutatásáért felelősek;

h) adott esetben létrehozzák és/vagy támogatják és finanszírozzák a fordítói szolgáltatásokat és a terminológiai kutatásokat, és pedig avégett, hogy megőrizték és fejlesszék minden regionális vagy kisebbségi nyelven a kellő közigazgatási, kereskedelmi, gazdasági társadalmi, technológiai vagy jogi szókinccet.

2 Azokat a területeket illetően, melyek kívül esnek a regionális vagy kisebbségi nyelvek hagyományos használati területein, a Felek vállalják, hogy megengedik, bátorítják és/vagy biztosítják az előző paragrafus mintájára a megfelelő kulturális tevékenységeket és kulturális létesítményeket, amennyiben azt valamely regionális vagy kisebbségi nyelvet használók száma indokolja.

3. A Felek vállalják, hogy külföldi kulturális politikájukban kellő helyet biztosítanak a regionális vagy kisebbségi nyelveknek és annak a kultúrának, melynek ezek a kifejezőeszközei.

13. cikkely – Gazdasági és társadalmi élet

1. A gazdasági és társadalmi tevékenységet illetően a Felek az ország egészére nézve vállalják, hogy:

a) kiiktatnak jogalkotásukból minden olyan rendelkezést, mely igazolható okok nélkül tiltja vagy korlátozza a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát a gazdasági vagy társadalmi élet elemeiben és különösen a munkaszerződésekben és az olyan technikai dokumentumokban, mint a termékek és alkatrészek használati útmutatói;

b) megtiltják, hogy a vállalatok belső szabályzataiba és a magánjellegű jognyilatkozatokba a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát kizáró vagy korlátozó cikkelyek kerüljenek;

c) fellépnek az olyan gyakorlatokkal szemben, melyek elbátortalanítanak a regionális vagy kisebbségi nyelveknek a gazdasági vagy társadalmi tevékenységek keretei között történő használatától;

d) a fenti bekezdésekben jellettektől eltérő eszközökkel könnyítik meg és/vagy bátorítják a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát.

2 A gazdasági és társadalmi tevékenységek tekintetében, abban a mértékben, ahogy a közhatóságok hatáskörrel bírnak, a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának területein és az ésszerűen lehetséges mértékben, a Felek vállalják, hogy:

a) pénzügyi és bankügyi szabályzataikban meghatározzák azokat a részletszabályokat, melyek lehetővé teszik a kereskedelmi szokásokkal összhangban a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát a fizetési utalványokon (csekkek, váltók stb.) vagy egyéb pénzügyi okmányokon vagy adott esetben ügyelnek egy ilyen folyamat megvalósulására;

b) a közvetlen ellenőrzésük alá tartozó gazdasági és társadalmi szektorokban (közszektor) a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát bátorító akciókat hajtanak végre;

c) ügyelnek arra, hogy az olyan létesítmények, mint a kórházak, nyugdíjasházak, otthonok, lehetőséget biztosítanak arra, hogy az egészségügyi, életkori vagy

egyéb okból gondozásra szorulókat regionális vagy kisebbségi nyelvükön fogadják és kezeljék;

d) megfelelő részletszabályok szerint ügyelnek arra, hogy a biztonsági felhívásokat a regionális vagy kisebbségi nyelveken is megfogalmazzák;

e) a regionális vagy kisebbségi nyelveken is hozzáférhetővé teszik a fogyasztók jogait érintő, az illetékes hatóságok által adott információkat.

14. cikkely – Határokon átnyúló cserekapcsolatok

1. A Felek vállalják, hogy:

a) oly módon alkalmazzák a létező, az olyan államokat kötő két- és többoldalú megállapodásokat, ahol ugyanazt a nyelvet azonos vagy hasonló formában használják,

vagy arra törekednek, hogy – ha szükséges – olyanokat kössenek, melyek segítsék elő a kultúra, az oktatásügy, az információ, a szakképzés és a folyamatos oktatás területén az érintett államok azonos nyelvet használó polgárai közötti kapcsolatokat.

b) a regionális vagy kisebbségi nyelvek érdekében megkönnyítik és/vagy támogatják a határokon átnyúló és különösen annak a területnek regionális vagy helyi közösségei közötti együttműködést, ahol ugyanezt a nyelvet azonos vagy hasonló formában használják.

IV. rész: A Karta végrehajtása

15. cikkely – Időszaki jelentések

1. A Felek, a Miniszteri Bizottság által később meghatározandó formában, rendszeres időszakonként jelentést nyújtanak be az Európa Tanács Főtitkárának a jelen Karta II. részének megfelelően követett politikájukról és a III. rész elfogadott rendelkezéseinek végrehajtásaként tett intézkedéseikről. Az első jelentést a Kartának az illető állam tekintetében történt hatályba lépését követő évben kell bemutatni, majd a többi az első jelentést követő három évenként.

2. A Felek nyilvánosságra hozzák jelentéseiket.

16. cikkely – A jelentések megvizsgálása

1. Az Európa Tanács Főtitkárának a 15. cikkely szerint bemutatott jelentéseket a 17. cikkelynek megfelelően létrehozott szakértői bizottság vizsgálja meg.

2. Valamely aláíró Fél országában jogszabályszerűen létesült szervezetek vagy egyesületek felhívhatják a szakértői bizottság figyelmét ezen aláíró Félnek a jelen Karta III. része értelmében vállalt kötelezettségeit illető kérdésekre. Az érdekelt Féllel történt konzultáció után a szakértői bizottság ezeket az információkat a jelen cikkely 3. paragrafusában említett jelentés elkészítése során figyelembe veheti. Ezek a szervezetek vagy egyesületek az aláíró Félnek a B. részben foglaltak értelmében követett politikájára vonatkozó nyilatkozatokat is beterjeszthetnek.

3. Az 1. paragrafusban jelzett jelentések és a 2. paragrafusban jelzett információk alapján a szakértői bizottsága Miniszteri Bizottság számára jelentést készít. A Feleknek felajánlják, hogy észrevételekkel egészítsék ki ezt a jelentést, melyet a Miniszteri Bizottság nyilvánosságra hozhat.

4. A 3. paragrafusban jelzett jelentés tartalmazni fogja különösen a szakértői bizottságnak a Miniszteri Bizottsághoz címzett javaslatait, ha úgy látja, hogy adott esetben ez utóbbi testület ajánlást intézhet egy vagy több Félhez.

5. Az Európa Tanács Főtitkára a Karta végrehajtásáról a Parlamenti Közgyűlésnek részletes, kétévenkénti jelentést készít.

17. cikkely – Szakértői bizottság

1. A szakértői bizottság részes Felenként egy-egy tagját az érintett állam által ajánlott, köztisztelőben álló és a Karta által szabályozott kérdésekben elismert szaktekintélyek listájáról a Miniszteri Bizottság nevezi ki.

2. A bizottság tagjait hat évre nevezik ki, és megbízásuk megújítható. Ha valamelyik tag megbízatásának nem tud eleget tenni, helyét az 1. paragrafusban foglalt eljárásnak megfelelően töltik be, és a kinevezett utód tisztségét elődje hivatalviselési idejének hátralévő időszakában viseli.

2. A szakértői bizottság maga állapítja meg eljárási szabályait, Titkárságát az Európa Tanács Főtitkára biztosítja.

V. rész: Záró rendelkezések

18. cikkely

A jelen Karta az Európa Tanács tagállamai számára áll nyitva aláírásra. A megerősítés, elfogadás vagy jóváhagyás szükséges. A megerősítő, elfogadó vagy jóváhagyó okiratokat az Európa Tanács Főtitkáránál kell letétbe helyezni.

19. cikkely

1. A jelen Karta az azt követő harmadik hónap lejártá utáni hónap első napján lép hatályba, amikor a 18. cikkely rendelkezéseinek megfelelően öt állam jelezte az Európa Tanács Főtitkárának, hogy magát a Karta által kötöttnek tekinti.

2. Minden olyan állam vonatkozásában, amely később fejezi ki arra irányuló akaratát, hogy magát a Karta által kötöttnek tekintse, a Karta a megerősítő, elfogadó vagy jóváhagyó okirat letétbe helyezését követő harmadik hónap lejártá utáni hónap első napján lép hatályba.

20. cikkely

1. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága a jelen Karta hatálybalépését követően a Kartához történő csatlakozásra bármely olyan államot meghívhat, amely nem tagja az Európa Tanácsnak.

2. A Karta minden csatlakozó állam számára a csatlakozási okiratnak az Európa Tanács Főtitkáránál történő letétbe helyezését követő harmadik hónap lejártá utáni hónap első napján lép hatályba.

21. cikkely

1. Minden állam az aláírás vagy a megerősítő, elfogadó, jóváhagyó vagy csatlakozási okirat letétbe helyezésének időpontjában a jelen Karta 7. cikkelyének 2–5 paragrafusaihoz egy vagy több fenntartást tehet. Semmilyen más fenntartás nem megengedett.

2. Minden, az előző paragrafus szerint fenntartást tevő állam azt egészben vagy részben az Európa Tanács Főtitkárához intézett értesítéssel visszavonhatja. A visszavonás az értesítésnek a Főtitkár általi kézhezvételétől fogva válik hatályossá.

22. cikkely

1. Minden állam bármely időpontban a jelen Kartát az Európa Tanács Főtitkárához intézett értesítéssel felmondhatja.

2. A felmondás az értesítésnek a Főtitkár általi kézhezvételétől számított hat hónapos időszak leteltét követő hónap első napján válik hatályossá.

23. cikkely

Az Európa Tanács Főtitkára értesíti a Tanács tagjait és a jelen Kartához csatlakozó minden államot:

- a) minden aláírásról;
- b) minden megerősítő, elfogadó, jóváhagyó vagy csatlakozási okirat letétbe helyezéséről;
- c) a jelen Kartának a 19. és 20. cikkelyek szerinti minden hatálybalépéséről; d) minden, a 3. cikkely 2. paragrafusa rendelkezéseinek végrehajtásáról kapott értesítésről;
- e) minden, a jelen Kartát érintő okiratról, értesítésről vagy közlésről. Melynek hitelül megfelelően meghatalmazott alulírottak aláírták a jelen Kartát.

Készült Strasburgban, 1992.... napján, angol és francia nyelven, egyetlen példányban, melyet az Európa Tanács levéltárában kell elhelyezni. A szöveg mindkét nyelven egyaránt hiteles. Az Európa Tanács Főtitkára az Európa Tanács valamennyi tagállama és a jelen Kartához csatlakozásra meghívott minden állam részére hiteles másolatot küld.

(Fordította: Dr. Kovács Péter)

* Nem hivatalos fordítás.

GULYÁS MIKLÓS

A svédországi kisebbségek könyvtárszolgálatára

A legfejlettebb közművelődési könyvtárakat Svédországban a lutheránus közösségek alakították ki. Az evangélikus egyház, amelyben az egyháztagek és a liturgia nyelve általában azonos, és már évszázadok óta elterjedt az írni-olvasni tudás, Luther Márton 1524-ben elhangzott felszólítása értelmében törekedett a könyvtárak megteremtésére. Az ország első, közművelődésének tekinthető könyvtára 1800-ban nyílt meg, s ebben az időben számos „olvasókaszinó” is létesült. A papok sürgetésére 1830 és 1860 között az országban 1500 egyházközségi könyvtár kezdte meg működését. A kötelező népiskoláról szóló, 1842-ben törvénybe iktatott jogszabály a következőket szögezi le: „Az iskolában szervett tudás fenntartásáért és különösen egy igaz keresztény műveltség előmozdításáért... a lelkesedés az egyházi könyvtárak megalapítását és használatát, valamint hasznos könyvek javaslatát köteleztetik előmozdítani.”

A 20. század elején a könyvtáralapítás terén a munkásokra támaszkodó és az antialkoholista mozgalmak jártak az élen. Az 1920-as évektől kezdődően egyre több városi és községi könyvtár nyílt meg, alapállományuk gyakran a különböző mozgalmi könyvtárak anyagára épült. A mozgalmi és egyházközségi könyvtárak az ötvenes évekre beolvadtak a köztulajdonban lévő könyvtárakba. Annak ellenére, hogy Svédországnak soha nem volt könyvtártörvénye, a közművelődési könyvtárak – az állami hatóságok javaslatai alapján – a szerény állami támogatás ellenére is gombaként szaporodtak. A könyvtárak célja az információáramlás biztosítása és a népnevelés feladatának ellátása volt. A tárgykörben született elemzések jellemző módon csak ritkán emelik ki *a svéd nyelv* vagy *a svéd kultúra* szerepét. Még az 1970-es évek elején is egyértelműen svéd kultúrát értettek a kultúrán.

Két neves könyvtáros 1973-ban megjelent, hivatalosnak tekinthető munkájában a következőket olvashatjuk az idegen nyelvű könyvekről: „A gazdagabb könyvtárállomány, többek között az idegen nyelvű szakirodalom növelte a kölcsönzők számát.” (Az idézet az angol nyelvű szakirodalom svéd olvasóira utal.) A munka megemlíti továbbá, hogy „a könyvtár elvből nem vállal közösséget a kegyetlenkedésen vagy erkölcstelenségen nyereszkeskedő és a tényeket tudatosan elferdítő irodalommal. És az olyannak sem, amely az emberi jogokba ütköző elveket, *a faji és vallási megkülönböztetést* (az én kiemelésem – G. M.) és a másként gondolkodókkal szembeni türelmetlenséget propagálja.”

Egy korábbi tanulmányomban a svédországi nyelvi kisebbségek könyvtárszolgálatának történetét három korszakra osztottam: 1. Az emberbaráti korszak (1945-1966); 2. Az úttörő korszak (1968-1974); 3. A hivatásos korszak (1974-től).

A nagyobb svédországi városok közművelődési könyvtáraiban természetesen mindig voltak idegen nyelvű könyvek – dán, norvég, angol, francia és német, bizonyos helyeken még olasz és spanyol irodalom is. Az idegen nyelvű állomány döntően szépirodalomból, az iskolai kötelező olvasmányokból és népszerű regényekből állt. A második világháború után, az angol nyelv elterjedése következtében a svéd nyelvű szakirodalom hiányát angol szakkönyvekkel pótolták. Ez az anyag ritkán szolgált a világnyelveken olvasó bevándorlók segítségére.

A dán, angol vagy francia nyelvű anyag ma sem gazdag, kielégítően sokoldalúnak csak a spanyol bizonyul a dél-amerikai bevándorlók igényeinek kielégítésére, akik a kisebbségi könyvtárellátás fénykorában, a hetvenes években érkeztek az országba.

Az emberbaráti korszak (1945-1966)

Az észtek, az olaszok és a magyarok érkezése idején a hivatalos politika és a svéd lakosság is a beolvasztás igényével lépett föl. Néhány könyvtár ugyan beszerzett kisebb gyűjteményeket a bevándorlók nyelvén, legtöbbször regényeket, sőt lektűröket, túlnyomórészt a svédek által is ismert szerzőktől.

A magyar forradalommal rokonszenvező svédek a magyar bevándorlókat előnyben részesítették, ezért a magyar nyelvű állományra történő hivatkozás nem teljesen mérvadó. Mégis jellemző, hogy a vasterasi városi könyvtár 1957-ben állami támogatással létrehozott, néhány száz könyvből álló magyar állományában a magyar nyelvű szakirodalmat 1961-ben még egyetlen szakácskönyv képezte. A hatvanas években egy-két nagyobb könyvtár már beszerezte az Ország-féle angol-magyar szótárt. A legtöbb gyűjteményben azonban csak szépirodalmi munkák szerepeltek, noha a magyarokat elsősorban az otthon tiltott könyvek, a műszaki szakirodalom, a KRESZ és a mindennapokban eligazító irodalom érdekelte. A magyarok hamar leszoktak az anyanyelvű könyvek kölcsönzéséről – a kevésbé szemmel tartott olaszok és észtek még ennél is gyorsabban felhagytak vele, legtöbbjük talán nem is fordult a könyvtárakhoz. A közművelődési könyvtárak hiányosságai a szervezettebb bevándorló csoportokat – azokban a városokban, ahol ezt lélekszámuk lehetővé tette – saját könyvtárak alapítására késztették. Az észtek, az olaszok és a magyarok elsősorban szövetségeik könyvtáraiból vagy barátaiktól kölcsönöztek könyveket. A második világháborút követő két évtizedben érkező csoportok érdeklődése a könyvtárak idegen nyelvű anyagai iránt jóval kisebb volt, mint a később érkezetteké. Így alakult ki a Circulus Vitiosus: ahol rossz az állomány, ott kevés a kölcsönző – ha kevés a kölcsönző, a könyvtár nem szerez be új könyveket.

A stockholmi magyar fiatalok az ötvenes-hatvanas években a Magyar Intézet Szabó Ödön vezette könyvtárát látogatták. A Magyar Intézet 1929-ben kezdte meg működését Leffler Béla kezdeményezésére s Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nyitotta meg; a magyar-svéd kulturális és tudományos kapcsolatok kiépítésének céljából. Az intézet felügyelője a magyar és a svéd kultuszminiszter volt, alapszabályát 1939-ben és 1946-ban a svéd hatóságok módosították. Leffler 1936-ban bekövetkezett halála után Lotz Jánost nevezték ki igazgatónak. A magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1942-ben az intézet számára egy magyar nyelv- és irodalomtanárt biztosított ötéves időtartamra, továbbá egy svéd titkárnőt. Ez a támogatás 1948-ban megszűnt. A Magyar Népköztársaság 1958-ban az ellen tiltakozott a svéd külügyminisztériumnál, hogy a „disszidensek” az intézetet a népi demokrácia elleni tevékenységre használják föl. A magyar kormány bizonyos feltételek mellett mégis hajlandónak mutatkozott egy igazgatói és egy könyvtárosi állás létrehozására. Ezeket a feltételeket a svéd hatóságok nem fogadták el. Az intézetet – amely működése során 23 magyar vonatkozású könyvet adott ki svéd nyelven – az 1960-as években beolvasztották a finn intézetbe, könyvtárát pedig folszámolták. Felélesztésükre 1990-ben mozgalom indult meg.

Az úttörő korszak (1968-1974)

A hatvanas évek gazdasági csúskonjunktúrája előidézte munkaerőszükséglet következtében bevándorlók tízezrei érkeztek az országba. A finn, görög, jugoszláv, török csoportok számára új városrészek épültek. Az újonnan érkezettek – szemben a korábban ott élő, városi háttérű és több kultúrához tartozó csoportokkal – csak a saját kultúrájukhoz kötődtek igazán. A pedagógusok megfigyelése szerint a bevándorlók gyermekei gyakran sem a svéd nyelvet, sem anyanyelvüket nem ismerték kielégítően, s nehezen tanulták meg azokat a svéd szavakat, amelyeknek nincsen megfelelője az anyanyelvükön.

Az alacsony fizetésű könyvtárosi állásokban gyakran a külföldiek helyezkedtek el, így az sem véletlen, hogy a kisebbségek hivatásos könyvtárellátásának szükséges voltát a

bevándoroltak közül származó könyvtárosok foglalmazták meg. Közülük az Alexandriából bevándorolt Olaf Berggren emelkedik ki. A katolikus neveltetésű tíz nyelven beszélő színes egyéniség – svéd apa és görög anya gyermeke – a baloldali könyvtárosok egyik vezetője volt. A többnyelvű és többkultúrájú Alexandria példája alapján indított támadást a homogén Svédország kultúrimerializmusa ellen. Cikkei és előadásai révén jelentős tábort gyűjtött maga köré (ami a hatvanas évek végén nem volt nehéz feladat), s az ő föllépésük idézte elő a fordulatot; ekkor vált általánossá az a fölismerés, hogy a kisebbségeket nem kell szeretni, „elég” ha kultúrájukat, nyelvüket egyenlőnek ismerik el a svédvel. A svéd könyvtár öt-hat év alatt világviszonylatban az első helyre került a kisebbségek könyvtárszolgálatára terén. A radikális változások a következőkben foglalhatók össze: 1. Az egyenlőség elvét már a történelmi Svédországban is fontosnak tartották – a szociális egyenlőség elve azóta is szent; 2. A svédek, különösen a kényes kérdésekben, kerülnek a konfliktusokat. Az esetleges ellenvéleményeket könnyen népi vagy faji előítéletként lehet megbélyegezni. (A hatvanas évek svéd baloldalának egy része a „svédek nacionalista egoizmusát” marasztalta el a bevándoroltak népi öntudatával szemben.) 3. A hatvanas években különösen gazdag országnak olyasmire is volt pénze, amit egyes politikusok talán nem tartottak magától értetődőnek 4. A jelentős lélekszámú baloldali tábor a hatvanas-hetvenes évek fordulóján a szociális igazságosság elvét hangoztatta. Ebbe beletartozott a kisebbségek kultúrájának, létjogosultsága is; 5. A külföldi könyvtárosok szerepe.

Állami javaslat a bevándorlók könyvtárszolgálatáról

A közművelődési könyvtárakkal foglalkozó állami hatóság 1972-ben megbízott egy munkacsoportot azzal, hogy vizsgálja meg a bevándorlók könyvtárszolgálatának helyzetét, és tegyen javaslatot annak fejlesztésére. A bizottság javaslatait a svéd parlament 1974-ben egyhangúlag jóváhagyta. A bizottság szerint négy tényező teszi szükségessé a könyvtárszolgáltatást a kisebbségek részére: 1. A szociális igazságosság; 2. A bevándoroltak népi identitásának megőrzése; 3. A gyermekek nyelvtudásának fejlesztése anyanyelvükön és svédül; 4. A nyelvismeretek haszna az egész társadalomra.

A bizottság megállapítása szerint a könyvtár szolgáltatásai alkalmasak a bevándoroltak kulturális szükségleteinek kielégítésére, segítséget nyújtanak nekik anyanyelvük és identitásuk megőrzésében. A svédek más népek kultúráját, a bevándorlók pedig a sajátjukat ismerhetik meg a könyvtárak segítségével, ami potenciálisan gazdagítja a svéd társadalmat. A munkacsoport legradikálisabb javaslata az volt, hogy személyenként ugyanannyi – három – könyv jusson mindegyik bevándorlóra, mint a svédekre. A 9000 magyar számára tehát 27 000 anyanyelvű könyvet javasolt. A bizottság javaslatot tett a könyvek tárolására is. Ennek megértéséhez át kell tekintenünk a könyvtári rendszer szerkezetét.

A svéd közművelődési könyvtárakért a helyi önkormányzatok felelnek. Mind a 284 helyi önkormányzatnak saját könyvtárhálózata van. A 24 megyei székhely városi könyvtárának van egy megyei osztálya, amelynek fenntartását a megyei és az állami költségvetésből fedezik. (Tanulmányomban ezeket az osztályokat nevezem megyei könyvtárnak.) Legfontosabb feladatuk a megyében lévő könyvtárak állományának kiegészítése olyan könyvekkel, amelyek iránt helyi szinten korlátozott az érdeklődés. A megyei könyvtár ezenkívül tanácsadással, konferenciák szervezésével és a könyvtárak munkájának összehangolásával foglalkozik. Három megyei székhely városi könyvtárának úgynevezett állami kölcsönző központja is van, olyan könyvállománnyal, amely még a megyei könyvtárak számára is túlságosan speciális. Dél-Svédország kiegészítő könyvellátásáért a malmői, Közép-Svédorszáéért a stockholmi és Észak-Svédorszáéért az umeai könyvtárhoz tartozó állami kölcsönző központ a felelős. A bizottsági javaslat a kisebbségek könyvtárellátásának országos feladatát e három állami kölcsönző központra bízta: Malmö kapta a legtöbb európai

nyelvén (köztük a magyaron), Umeå a lapp, Stockholm pedig a világ többi nyelvén megjelenő könyveket.

A könyvek elhelyezését a bizottság a következőképpen képzelte el: 1. Ha egy közigazgatási területen száznál több azonos anyanyelvű lakos él, a helyi könyvtár tartson ezek anyanyelvén személyenként két könyvet. Ezt egészítse ki a megyei könyvtár személyenként 0,8, a kijelölt állami kölcsönzőközpont 0,2 könyvvel.

2. Ha egy helyi közigazgatási területen száznál kevesebb, de a megyében több mint száz azonos anyanyelvű kisebbség él, a megyei könyvtár személyenként 2,8 könyvet tartson, és ezt az állami kölcsönző központ személyenként 0,2 könyvvel egészítse ki.

3. Ha egy megyében száznál kevesebb az azonos kisebbségi nyelvet beszélők száma, az állami kölcsönző központ személyenként 3 könyvet tartson ezen a nyelven.

E felosztás alapja az a fölismerés, hogy egy kis létszámú csoport rövid idő alatt elolvassa a rá szabott könyveket, amelyek ezek után csak a polcon porosodnak. Az új dokumentumokat a központi könyvtárak biztosítják.

A javaslatot nem szabad mereven értelmezni: néhány gyerekkönyvre, kézikönyvre és folyóíratra ott is szükség van, ahol kicsi a helyi kisebbségi csoport.

Az alapállomány fölépítése. Az állam az önkormányzatok által e célra áldozott összeg megkétszerezésével ösztönözte az idegen nyelvű könyvek vásárlását, a megyei és az állami kölcsönző központok könyvbeszerzését pedig egészében fedezte (ezt az önértetesebb megyék saját költségeikből kiegészítették). A központi könyvtárellátó vállalat, a Bibliotekstjänst (a továbbiakban Btj) szintén állami támogatást kapott az alapállomány beszerzésére és könyvtártechnikai feldolgozására. A Btj külföldről – például Görögországból, Törökországból, Jugoszláviából – szerezte be a könyveket, kialakította kapcsolatait a kiadókkal, terjesztőkkel, és részt vett a nemzetközi könyvvásárokon is. Kezdetben összeállított könyvcsomagokat ajánlott fel megvásárlásra, amelyek elvben - ha a Btj be tudta szerezni azokat – egy- és kétnyelvű szótárakat, a Bibliát, a Koránt, szakácskönyvet, klasszikusok műveit tartalmazták - így a könyvtárak eleinte nem tudtak részt venni az anyag összeállításában. Jegyzékek alapján csak néhány nyelven lehetett könyveket vásárolni. Az egyes könyvtárak saját beszerzési forrásokat kerestek; néhány városban idegen nyelvű könyvesboltok nyíltak, s a könyvtárak világszerte kiadókkal és könyvesboltokkal tárgyaltak. A hetvenes évek elején a könyvtárosok főiskoláján néhány órában tanították a kisebbségek könyvtárellátásának szükségességét, s részben a módszertanát is.

A hivatásos korszak (1974-től)

A hetvenes évek második felére a kisebbségi könyvtárellátás szerves részévé vált a svédországi közművelődési könyvszolgálatnak. Munkája ugyan nem volt hiánytalan, de ez más könyvtári szolgáltatásokra is érvényes volt. A finn, a szerbhorvát, a török és a görög nyelvű könyvtárszolgálat dinamikusan fejlődött. Sok könyvtár már napilappal, kézikönyvekkel meseórákkal és zenés kazettákkal is rendelkezett. Azokon a nyelveken, amelyeken kevesen beszéltek, illetve használók az országban szétszórva éltek-kínaiak – pakisztániak, magyarok – a hiányosságokért a megyei könyvtárakat vagy valamelyik állami kölcsönző központot terhelte a felelősség. Bizonyos megyei könyvtáraknak sok nyelven kellett könyveket beszerezniük, a Stockholmi Városi Könyvtárban pedig nyolcvan nyelv konkurált egymással.

A központi könyvtárak állománya fejlődött ugyan, de lassabban a tervezettnél. A hetvenes években a könyvtárak az európai nyelveken megjelent könyvekre fordítottak nagyobb figyelmet. A vietnami menekültek rendelkezésére már néhány hónappal megérkezésük után nagyszabású kínai és vietnami gyűjtemény állt. Az iráni menekültek részére szintén hónapok alatt sikerült megszerezniük a könyveket. (Londonban egyszer a

propagandaanyag kivételével megvettem egy perzsa könyvesbolt teljes anyagát.) Az Ázsiából és Afrikából érkező csoportok nyelvét és kultúráját egyetemi tanárok ismertették, akik azóta értékes kézikönyveket is írtak témakörükről. A svéd tudósok gyakorlati segítséget is nyújtottak: a perzsa nyelv professzora például iráni tanulmányútján többezer perzsa és kurd könyvet vásárolt; az egyetemi intézetek gyakran a könyvek katalogizálásában is segítettek.

Az anyanyelvi anyag kölcsönzése a letelepedés első szakaszában a legnagyobb, később folyamatosan csökken, de sosem szűnik meg teljesen. Sőt, sok esetben később köszönt be az anyanyelvi reneszánsz. A kisebbségi könyvtárszolgálat állami támogatása a hetvenes évek után csökkent, de a könyvtárosok ma már felkészültebbek a feladatok megoldására. Ritkán érkeznek „új” nyelveken beszélő bevándorlók; az alapmunkák: a Biblia, szótárak, kézikönyvek, mesekönyvek a legtöbb nyelven rendelkezésre állnak. Az állomány folytonos felújítása olcsóbb, mint az alapállományok fölépítése. A kisebbségek könyvtárszolgálatát ma már jórészt svéd könyvtárosok látják el. Az elektronika, a bibliográfiai munka fejlődése megengedi a címek kisebb példányszámú tárolását.

A rokkant és idős bevándorlók ellátása nagybetűs és hangos (magnószalagra olvasott) könyvekkel szintén fontos feladat. Az Állami Hangoskönyv és Braille könyvtár (TPB) három éve egy a bevándoroltak hangoskönyvellátásával és az ezzel összefüggő információval foglalkozó könyvtárost alkalmazott. E téren a többenél összehasonlíthatatlanul gazdagabb a finn nyelvű állomány. (A nyolcvanas évek elején Budapesten ötven magyar hangoskönyvet – kizárólag szépirodalmat – vásároltam. Ezt az anyagot – a többi nyelvvel való konkurencia folytán – nem bővítették.)

A Stockholmi Városi Könyvtár

A kisebbségek könyvtárellátásának területén a Stockholmi Városi Könyvtár játszik központi szerepet. Hálózata a főváros 100 000 bevándoroltját szolgálja ki, s kiegészítő könyvtárellátást nyújt Stockholm megye 25 könyvtárhálózatának, azaz 180 000 bevándoroltat lát el anyanyelvű könyvekkel. 1991 óta hozzá tartozik az Állami Bevándorló Kölcsönközpont, vagyis az ország kiegészítő könyvtárellátásáért ma már egyedül a Stockholmi Városi Könyvtár felel. A dán, norvég, angol, német és francia könyveken kívül az állomány hetven-nyolcvan nyelvből 300 000 könyvet foglal magában; a könyvtár harminc nyelven 204 újságot és 1165 folyóiratot járát, bár folyóiratanyaga a helybeli idegen nyelvű lakosság számarányához mérten így is kisebb, több svéd nagyvárosénál. A folyóirat többsége a város központjában lévő Kulturhusetben és a központi könyvtárban, valamint a bevándoroltak által sűrűbben lakott külvárosokban található. A városi könyvtár évente 300 nyelven körülbelül 100 000 példányban küld ki könyveket a fiókkönyvtárainak s állandó kapcsolatot tart fenn az ország könyvtáraival; közösen döntenek a beszerzésről, a gyűjtőkörök körülhatárolásáról is.

A Stockholmi Városi Könyvtár többnyelvű jegyzékeket ad ki az újonnan beszerzett anyagról; összegyűjti az ország könyvtáraiból a helyi szinten elavultnak tekintett, de országos forgalomban még érdeklődésre számot tartó könyveket is.

A Stockholmi Megyei Könyvtár kisebbségi könyvtárszolgálat a hetvenes évek végén kezdődött. Állománykiegészítő szolgálatán kívül segíti a könyvtárakat a különböző csoportok ellátottságának felmérésében, s fontos háttérinformációkat helyzetleírásokat ad ki füzetsorozat formájában. Az eddig megjelent beszámolók a portugál, román, spanyol, lengyel, eritreai, finn, arab, magyar, örmény és pakisztáni bevándorlók könyvtárszolgálatának helyzetéről szólnak. Tavasszal jelenik meg az aktuálissá vált beszámoló a szerbhorvát anyanyelvűek – köztük a frissen menekültek – könyvtárellátásáról.

A megyei könyvtár buzdítására munkacsoportok alakultak az önkéntes könyvtárosokból; feladatuk egy-egy nyelvcsoporthoz könyvtárszolgálatának fejlesztése. A megyében eddig finn, arab, spanyol, török és lengyel csoport alakult; a tervek szerint 1992-ben megalakult a

magyar csoport is. A megyei könyvtár a tárgykörben konferenciákat szervez; a nyolcvanas években többek között a Közép-Kelet, a muszlim vallás, az arab és perzsa világ könyv- és folyóiratkiadásáról. Az utolsó években a kelet-európai változásokról, kitüntetetten a Baltikum sorsáról tartottak előadásokat. Az 1992-es rendezvények között a szerb és horvát kultúra, valamint az öreg és rokkant bevándoroltak könyvtárszolgálatának helyzete, s - külön konferencia formájában - a faji és népi előítéletek szerepeltek. Évente finn nyelvű konferenciát is szerveznek a megye finn könyvtáralkalmazottai és könyvtárpolitikusai részére. A résztvevők természetesen mindannyian tudnak svédül, a Finnországból érkező előadók azonban nem feltétlenül.

A könyvtár évente megjelenteti a megye könyvtárainak idegen nyelvű folyóiratjegyzékét, tanácsokat ad a községi könyvtáraknak a szövegfordítások, folyóiratok vagy könyvek minőségének elbírálásában. Évek óta író-olvasó találkozót szervez a gyerekek számára – finn írókörutat évente, ritkábban török és spanyol alkotókét is. Más nyelveken alkotók iránt alig van érdeklődés.

A nem-bevándorolt kisebbségek könyvtárellátása

Az ország legészakibb területén lakó finnek az 1809-es háború utáni felületes határmegállapítás következtében kerültek Svédországhoz a Finnországot magában foglaló Oroszország helyett. A torne-völgyi finnek az irodalmi finntől meglehetősen eltérő, svédvel erősen kevert tájszólást használják anyanyelvükként. Így beszélnek az utcán, szívesen hallgatják a finn nyelvű rádiót, ugyanakkor svéd könyveket és újságot olvasnak. Könyvtárosaik – noha a törvény értelmében csak a vakok és más testi fogyatékosok számára volna megengedett – sokuknak kikölcsonzik a finn nyelvű hangoskönyveket. Értelmiségük az irodalmi finn nyelvet használja, egy részük a tájnyelvet igyekszik irodalmi rangra, vagy legalább a hírlapirodalmi szintre emelni. A torne-völgyi könyvtárak finn könyveit nagyrészt finn bevándoroltak olvassák a kis számú helyi finn értelmiségen kívül. A tájnyelv feltehetően még sokáig él majd, de az élő finn irodalomnak, oktatásnak, a finn könyveknek itt már alig van jövője.

A lappok könyvtárszolgálatának felülvizsgálásával az Állami Kulturális Tanács 1986-ban e sorok íróját bízta meg. Beszámolómban vázoltam a lappok kulturális helyzetét, és javaslatot tettem a könyvtárszolgálat jobbítására.

A lappok helyzete rosszabb, mint a torne-völgyi finneké – nincs anyaországuk, mely kultúrájukat erősíthetné és ihletet adhatna neki. Négy országban szétszórva élnek: Norvégiában, Svédországban, Finnországban és Oroszországban. Az összesen 65 000 lapp közül 17 000-en laknak Svédországban; eredeti kultúrájuk Skandinávia néhány, a legészakibb területen fekvő falvában még ma is eleven. A lappok többsége Lappföldről Skandinávia déli városaiba költözött, legnagyobb tömörülésük Stockholmban van. Több tájszólásban beszélnek, ezek közül a szakemberek három fő tájszólást különböztetnek meg: az északi lappot, a luleai lappot és a déli lappot. Az anyanyelvükön beszélők 7596-a az északi lapp tájszólást használja. Egy 15 évvel ezelőtt készült állami fölmérés szerint a rénszarvastenyésztő lappok 5%-a nem érti, 20%-a nem beszéli anyanyelvét, 45%-uk nem olvas és 80%-uk nem ír lappul. A svéd, a norvég és a finn rádió és televízió évek óta közvetít észak-lapp nyelvtanfolyamokat mind a nyelvet tanulók, mind a nyelvet tudók számára.

A lappok kulturális és szociális helyzetéről szóló állami fölmérések mind hangsúlyozzák a lapp nyelv és kultúra megővésének fontosságát, de a közművelődési könyvtárak szerepének jelentősége egy 1984-es jelentésben tűnik föl először. A svéd közművelődési könyvtárakról szóló állami jelentés egy fejezetet áldoz a lappok könyvtárszolgálatának.

Lapp nyelven az első könyv 1619-ben, az első lapp irodalmi mű 1910-ben, az első gyermekkönyv 1975-ben jelent meg. Majdnem négyszáz esztendő alatt összesen 7-800

könyvet adtak ki lapp nyelven, a 17–19. században elsősorban vallásos tartalommal. A lapp írószövetségnek Finnországban, Norvégiában és Svédországban ötven tagja van; némelyikük valamelyik tájszólásban ír, mások az uralkodó nyelveken. Skandináviában három lapp könyvkiadó van: Norvégiában kettő, Svédországban egy. Norvégiában, ahol az állam az egyes kiadványok teljes költségét fedezi, az egyes könyvek példányszáma meghaladja az ezret. A lapp folyóiratok többsége az állam nyelvén jelenik meg – egy észak-norvégiai lapp nyelvű folyóirat kivételével –, s általában csak egy-egy lapp nyelvű verset vagy cikket tartalmaz.

A svédországi lappok központi könyvtárellátásáért az 1970-es évek eleje óta az umeåi állami kölcsönző központ a felelős. Szükségesnek tartottam a lapp tanácsadói tisztség rendszeresítését az umeåi állami kölcsönző központba, s ezzel kapcsolatban a következő munkafeladatokat javasoltam: A tanácsadó feladata, hogy összehangolja és fejlessze az információáramlást a lappok felé; gyűjtse és ismertesse a lapp könyveket és az audio-vizuális anyagot; buzdítsa írásra a lapp írókat és informálja őket közlési lehetőségeikről valamint az állami támogatás formáiról; támogassa a lapp kiadókat és segítse kiadványaik terjesztését; vegye fel a kapcsolatot azokkal a hatóságokkal, amelyek segítséget nyújthatnak a lapp kultúra fejlesztésében; hozzon létre egy országos, egyénekből és intézményekből álló, a lapp irodalmat és könyvtárat támogató szervezetet; tartson kapcsolatot Norvégia és Finnország azon könyvtáraival (Karasjok, Rovaniemi), amelyek a lappoknak nyújtanak szolgáltatásokat; a finn és a norvég tudományos könyvtárakkal együttműködve vegyen részt az egész Észak-Európa dokumentumait magában foglaló számítógépes lapp bibliográfia létrehozásában. A Kulturális Tanács a javaslatokat elfogadta. A lapp tanácsadó hat éve foglalkozik a fent vázolt feladatokkal.

Nemzetközi együttműködés

1979-ben megszervezték az első Északi Könyvtároskonferenciát a közös kisebbségi kérdésekről. A konferencia eredményeként 1983-ban megjelent egy a kisebbségek könyvtárszolgálatáról szóló vaskos kézikönyv, amely bemutatja az észak-európai kisebbségi csoportokat, nyelveket, vallásokat, valamint a legfontosabb könyvkiadókat és folyóiratokat. A skandináv államokba bevándorló csoportok különbözősége folytán – Norvégiában és Dániában például több a pakisztáni, mint Svédországban, a görögökkel pedig éppen fordított a helyzet – a könyvtárak tapasztalatai eltérőek; ezért is tudják támogatni egymást módszertani javaslatokkal és könyvekkel is.

1979 augusztusában az IFLA (a nemzetközi könyvtárosszövetség) koppenhágai konferenciájának egyik gyűlésén a svédországi Lundban Jes Petersen, a dán könyvtári felügyelet tanácsadója egy a kisebbségekkel foglalkozó munkacsoport megalakítását javasolta a szövetségben belül. Az 1980-ban föllálló négytagú munkacsoport tevékenysége iránt Ausztráliában, Kanadában, Hollandiában és az Egyesült Államokban mutatkozott meg a legnagyobb érdeklődés. Az IFLA éves világkonferenciáin 1981 óta mindig szerepel kisebbségekkel foglalkozó előadás és vita. A munkacsoport ma már állandó részlege a világszövetségnek (Section on Library Service to Multicultural Populations). Tagokat harminc országból számlál, többségben az angol nyelvűeket és a nyugat-európaiakat. Folyóírata, a Journal of Multicultural Librarianship évente háromszor jelenik meg. A részleg a kisebbségek könyvtárellátásáról megfogalmazott irányelveit angolul, spanyolul, németül, oroszul és japánul jelentette meg, s emellett egyéb könyveket is kiadott.

Az IFLA kisebbségi részlege iránti érdeklődés egyes kelet-európai országokban már a rendszerváltozások előtt is megmutatkozott. A párizsi nemzetközi könyvtároskonferencia kisebbségi tárgyú beszélgetésein már részt vettek a balti könyvtárosok, az 1990-es svédországi, a skandináv tapasztalatokat ismertető konferencián egy észti kutató és

könyvtáros is jelen volt – az ő feladata lett az 1991-es, elsősorban a kelet-európai kisebbségekről és a nyugaton élő baltiak kultúrájáról szóló rigai konferencia előkészítése. A rigai konferencián az erdélyi magyar könyvtárak történetét a másoló műhelyektől máig Fülöp Géza marosvásárhelyi könyvtáros ismertette.

Irodalom

Jávorszky Béla: *Észak-Európa kisebbségei*. Budapest, 1991.

Karl-Olov Amsberg-Billy Ehn: *Etniska minoriteter i Sverige förr och nu, Liberlaromedier*. Lund 1976.

Miklós Gulyás: Public Library Service to Ethnic and Linguistic Minorities in Sweden. *Ethnic Forum. Journal of Ethnic Studies and Ethnic Bibliography*, 1990. Volume 10. Number 1-2. Kent State University.

Invandrarna och biblioteket. Lund 1974.

KITAB. Helsinki 1983.

Folkbibliotekens service till samerna i sverige. States Kulturråd 1986.

MIKLÓS GULYÁS

LIBRARY SERVICE OF THE MINORTTIES IN SWEDEN

The study describes the library services for small aboriginal minorities and immigrants who maintain their cultural connections in Sweden. It introduces three parts of the library services after World War II: a humanitarian period between 1945 and 1966, a pioneer period between 1968 and 1974 and a professional period after 1974. Melting politics supported by the society's demand characterized the first two decades. Libraries had poor material in foreign languages and immigrants hardly intended to maintain their cultural heritage in this period. The turn of the pioneer period was prepared by new immigrants during the economic boom in the 1960s. Olaf Berggren was the one who stressed the importance of library services for the minorities. From this aspect Sweden became the most developed in the world. A team of experts was appointed by the government to work out the basis of the subject in 1972. With the help of their conception and practical aspects the library service for minorities was integrated in the Swedish network of public libraries. Data and location of the books were also registered. The library service was developed dynamically in the third period by new books in several languages and improved bibliographies. The study provides a separate chapter on the library services of aboriginal minorities; Finnish and Lapp people.

CSIPKA ROZÁLIA

A magyarországi kisebbségek azonosságtudata a pályázatok tükrében

„A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” alapítványt 1990 márciusában hozta létre a Magyar Köztársaság Minisztertanácsa, hogy alapítványi eszközökkel is hozzájáruljon mindazoknak az értékeknek a megőrzéséhez és gyarapításához amelyeket – anyanyelvükben, kultúrájukban és sajátos közvetítő küldetésükben – a hazai kisebbségek testesítenek meg. Az alapítványi forma a hazai kisebbségi közéleti, kulturális tevékenység finanszírozásában új jelenség. Ezért érdemel külön figyelmet az alapítványhoz érkezett pályázatok elemzése, az így összegezhető tapasztalatok rendszerezése. Az alapítás óta eltelt időszak mérlegét a következő fontosabb adatok jellemzik.

Az 1990–1991-ben felosztott pénz összesen 64 994 380 Ft volt, melyet 523 pályázó kapott meg a negyedévenként ülésező kuratórium döntései alapján. Így egy pályázat átlagosan 131715 Ft-os támogatást kapott. Fontos körülmény, hogy a kuratórium által támogatott pályázatokon túl még 1990-ben 169, 1991-ben pedig 990 igény érkezett az alapítványhoz, melyeket azonban különböző okok miatt a döntést hozók elutasítottak. Az alapvető adatok is igazolják, hogy az alapítvány fontos szerepet tölt be kisebbségeink közösségi életének újjászervezésében és inspirálásában. Ez a tény követelte meg az alapítványt gondozó hivatal szakembereitől, hogy az elmúlt két év pályázati tapasztalatainak elemzésével segítsék a jövőben pályázni kívánókat, hozzájáruljanak a fontos célkitűzések mind eredményesebb megvalósulásához.

Az 1991-es évben egyaránt kimutatható mennyiségi és minőségi előrelépés az alapítvány munkájában. A felosztható pénzösszeg jóval a duplájára nőtt 1991-ben, míg a beérkezett pályázatok száma 11-szeresére emelkedett.

A támogatott pályázatok számát és összegszerűségét tekintve mindkét évben viszonylagos kiegyensúlyozottság érzékelhető a támogatás mértéke és kisebbségeink számarányának összefüggésében. 1991-ben új elemként jelennek meg a zsidóság igényeit megfogalmazó kérelmek. A pályázatok számának – s így a pályázók körének – jelentős növekedésével 1991-ben egy-egy pályázó átlagosan a megelőző évhez viszonyítva kevesebb pénzt kapott. (Például a cigányság esetében 1990-ben 37 pályázatra 6 470 000 Ft, míg 1991-ben 98 pályázatra 550 000 Ft jutott tehát egy pályázatra átlag 33%-kal kevesebb pénzt tudott adnia kuratórium, lásd 1., 2. számú táblázatot.) Ez a tendencia a jövőben indokolhatja az alapítvány rendelkezésre álló tőkéjének további növelését, és a pályázatok közötti erősebb szelekciót. Az 1992. évi felosztható tokét 90 millió Ft összegre növelték az alapítók, ennek a pénznek a felosztása folyamatban van.

A pályázatok *műfajait* (témáit) illetően nyolc alosztályt vezettem be az elemzés érdekében és a beérkezett pályamunkák tartalma szerint. Abból indulhatunk ki, hogy a pályázatokban megfogalmazott támogatási kérelmek olyan tevékenységeket takarnak, melyekben tükröződnek kisebbségeink nemzetiségi létükhöz fűződő viszonyai.

E kötődéseket tartalmuk szerint két csoportra oszthatjuk. A hagyományokat, a történelmi hagyományokat összefogó ágakra (amatőr mozgalom, egyház, kutatás), valamint a kisebbségek jelenével, közéletük dinamikájával foglalkozó tematikákra (kiadvány, média, politikai rendezvény). Az oktatás ebben a vonatkozásban külön problémát jelent.

Öröndetes az oktatási tárgyú pályamunkák növekedése 1991-ben. A mélyebb vizsgálódás azonban bebizonyítja, hogy az ilyen tárgyú kérelmek köre nagyobb részben olyan eszközbeszerzésre vonatkozott – például videók, számítógépek stb. –, amelyek biztosítása az iskolafenntartók alapfeladatainak körébe tartozik. Így ezek pályázati úton történő biztosítása az önkormányzatokat tehermentesíti – zömében indokolatlanul –, és egyéb tevékenységektől vonja el a lehetőségeket. Egyáltalán nem véletlen tehát az önkormányzati felelősségvállalás

változásával – az önkormányzati törvény hatálybalépésével – az oktatási *tárgyú* kérelmek ugrásszerű megnövekedése 1991-ben. A jövőben fokozott figyelmet kell fordítani arra, hogy ezek az alapítványi támogatások ne pusztán eszközbeszerzést finanszírozzanak, de iskolán belüli vagy az iskolához kötődő önazonosságot építő tevékenységekre is irányuljanak. Míg 1990-ben a pályázók – helyi szervezetek, klubok, körök, együttesek – az amatőr mozgalom fejlesztésére kérték arányaiban a legtöbb pénzt, addig 1991-ben ez az arány kedvezően változott a kisebbségek jelenére és jövőjére orientáló tematikák javára.

A médiák támogatása ebből a szempontból kiemelkedő, ezért öröndetes, hogy az 1990-ben támogatott 1 pályázattal szemben 1991-ben 12 ilyen tárgyú pályázó kapott támogatást. Az anyanyelven történő tömegtájékoztatás – mind az országos, mind regionális és helyi szintereken – további kiszélesítése kisebbségeink önszerveződésében ezután is meghatározó lesz. A kisebbségek viszonylag szűk értelmiségi rétegének fokozatos magára találására utalnak azok a pályázatok, melyek az önismeretet mélyítő kiadványokra, tudományos kutatásokra és konferenciákra fogalmaznak meg támogatási igényeket.

Hiányt pótló az alapítvány finanszírozó bázisa a kisebbségek irodalmi-társadalompolitikai folyóiratainak, időszaki kiadványainak kiadásában is. Ezek a szellemi műhelyek a nyolcvanas években a nemzetiségi szövetségek támogatásával indulhattak, ám az anyagi függetlenedés lehetővé tette számukra a politikai és műfaji sokszínűséget egyaránt. Természetesnek mondható, hogy ezek a folyóiratok a rendszerváltás időszakában elsősorban a politikai öntisztulás terepei lettek – részben az irodalmi-művészeti értékek visszaszorulását eredményezve. A szerkesztőségek önállóságát tiszteletben tartva az alapítvány továbbra is fontosnak tartja ezeknek az értelmiségi fórumoknak a kiegészítő támogatását.

A támogatások műfaj-csoportjait értékelve jelentős növekedés tapasztalható az egyházi tárgyú pályázatoknál. Ez a korábbi időkhöz viszonyítva alapvető elmozdulás fontos és támogatandó, hiszen a hazai kisebbségek összetételét, szociológiai jellemzőit ismerve tudjuk, hogy az egyház összetartó szerepe meghatározó volt a múltban, és az lesz a jövőben is.

A pályázók összetételét és az általuk végzett tevékenységeket ismerve feltűnő az az egyoldalúság, ami a „humánjelleg” uralkodó szerepét tükrözi. Jelzések szintjén sem találkozunk természettudományos, műszaki ismereteket bővítő vagy akár a nemzetiségi közéletet elemző politikatudományi igényeket megfogalmazó értelmiségi szerveződésekkel, műhelyekkel, személyiségekkel. Pedig a kisebbségi lét az élet teljességének anyanyelvi megismerését, kimondhatóságát feltételezi, *ezért a fenti hiányosságokkal mint a jövőben jelentkező és sürgető feladatokkal kell szembenéznünk.*

Külön figyelmet érdemel a politikai rendezvények kérdése. A pályázatok 1990-ben a nemzetiségi szövetségek rendkívüli kongresszusainak megrendezéséhez kérték az anyagi támogatást, ezért a kiemelkedően magas arány. Nem jelentkezett igény – helyi közösségek részéről – a helyi közéletet dinamizáló, a helyi társadalmakat fejlesztő törekvésekre. Ez a hiány szintén jelzi a kisebbségi autonómiák, önszerveződések kezdetlegességét, mely ugyan a magyar társadalom általános helyzetéhez igazodik, ám a kisebbségek megmaradásának, erősödésének a jövőben kulcskérdése lesz. Ezek a szerveződések (például népfőiskolák, helyi szervezetek, önkormányzati társulások, gazdakörök stb.) lesznek képesek a kisebbségi lakosság további szervezeti összefogására, az eltérő érdekek megfogalmazására, a közös gondok új minőségű képviselésére.

Érdekes azon pályázatok témáinak felidézése, melyek az „egyéb” kategóriába lettek besorolva. A hazai kisebbségek zöménél ide soroltuk a kiállításokra, olvasótáborokra, külkapcsolatokra és az emlékműállításra vonatkozó egyedi igényeket.

A táblázatokban a kisebbségeket felsoroló oldalon szereplő „egyéb” kategóriában azok a pályázatok szerepelnek, melyek programjukkal több nemzeti kisebbségre, etnikumra vonatkozó fejlesztést kívánnak megvalósítani. (Például Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum szlovák–német–román kiállítása stb.)

Regio – Kisebbségi Szemle 1992. 3. évf. 4.sz.

A pályázatokban megjelenő és a kuratórium által támogatott célok fontos részét képezik mind a kormányzat, mind pedig a helyi önkormányzatok politikájának, ezért az alapítvány ezen a téren csupán egyfajta kiegészítő szerepet tölthet be. Működésének mégis nagy jelentősége van. Egyfelől, mert viszonylag rugalmasan és célraorientáltan alkalmazható eszközeivel meggyorsíthatja az előző évtizedek kisebbségi politikájának mulasztásait, másfelől pedig támogatásaival ösztönözheti azoknak az új kisebbségi igényeknek a kielégítését, amelyek a rendszerváltozás folyamatának nyíltabb, demokratikusabb légkörében immár szabadabban, természetes módon juthatnak felszínre.

Az alapítvány 1990. évi támogatása

1990	Oktatás EFt/db	Amatőr mozgalom EFt/db	Kutatás EFt/db	Egyház EFt/db	Média EFt/db	Kiadvány EFt/db	Politikai rendezvény EFt/db	Egyéb EFt/db	Összesen EFt/db
Cigány	1330/11	630/3	–	1300/3	–	–	770/4	2440/16	6470/37
Horvát	78/2	990/7	100/2	250/2	–	500/2	200/1	1415/6	3533/22
Német	720/5	740/6	240/2	–	–	380/4	500/1	1825/16	4405/34
Román	–	240/2	–	1000/4	–	–	–	190/3	1430/9
Szlovák	486/3	860/8	–	–	–	300/1	1030/4	775/5	3451/21
Szerb	100/1	–	–	400/1	200/1	200/1	70/2	200/1	1170/7
Szlovén	200/1	50/2	–	–	–	–	–	–	250/3
Egyéb	150/2	–	1582/11	–	–	700/7	50/1	770/3	3252/26
Összes:	3064/25	3510/28	1922/15	1950/10	200/1	1080/13	2620/13	7615/32	23961/139

Az alapítvány 1990. évi támogatása

1991	Oktatás EFt/db	Amatőr mozgalom EFt/db	Kutatás EFt/db	Egyház EFt/db	Média EFt/db	Kiadvány EFt/db	Politikai rendezvény EFt/db	Egyéb EFt/db	Összesen EFt/db
Cigány	2035/30	1785/24	360/2	630/3	250/1	1510/10	100/4	2860/27	9550/98
Horvát	121428/9	2180/17	80/2	300/3	470/3	1100/1	30/1	770/8	614428/44
Német	1955/28	3227/48	100/1	118/2	380/2	950/5	–	900/9	7630/95
Román	640/4	1261/11	480/3	460/2	260/2	260/2	50/1	790/6	4201/32
Szlovák	580/7	2406/20	400/1	100/1	80/1	100/1	140/1	1315/14	5121/46
Szerb	100/1	50/1	500/2	2735/5	300/1	20/1	–	50/1	3755/12
Szlovén	172.1/4	55/2	–	400/3	–	–	–	55/2	682.1/11
Zsidó	–	100/1	150/2	–	–	200/1	–	–	250/4
Egyéb	190/3	324/4	610/3	100/1	200/1	700/1	–	1360/8	3484/21
Összes:	6886/86	11388/128	2680/16	4863/20	1940/12	4840/22	320/4	8100/75	41017/363

Megjegyzés: Az Alapítvány 10 millió Ft-ot elkülönített a cigány oktatási ösztöndíjak támogatására

Etnikai konfliktusok Bulgáriában 1989-ben. Szociológiai adattár

Összeállította: Krasztjo Petkov és Georgi Fotev. Szófia, 1990. Profizdat 342 oldal

Kissé szokatlan e könyv története. Kevesebb mint egy év alatt készült el; az első szociológiai felmérést még 1989 június-júliusában végezték, az utolsót pedig szeptember-decemberében, ami már egy új korszak kezdete a bolgár történelemben. A műfaj is szokatlan, mint az alcím is jelzi: szociológiai archívum, azaz a kutatások során készült elemzések, módszerek és más anyagok. Egyedülálló a könyv abban is, hogy olyan anyagokat is közöl, amelyek a kiadás előtt néhány hónappal még a „Bizalmas” vagy a „Belső használatra” címkét viselték. A könyv megjelenése az 1989. november 10-e (Todor Zsivkov leváltása) utáni változásoknak, a beinduló demokratizálódási folyamatnak köszönhető.

A kötet négy szociológiai vizsgálat eredményeit, elemzéseit és két, a Szakértői Tanács üléseiről készült jegyzőkönyvet tartalmaz. A jegyzőkönyvek az első két felmérés anyagának vitáját rögzítik. A kötetet Krasztjo Petkov és Georgi Fotev professzorok állították össze. A kötetet négy nyelvű (angol, orosz, német, francia) rezümé zárja.

Az első gyors-vizsgálat „A tömeges kivándorlási pszichózis 1989 június-július” címet viseli. A felmérést a Bolgár Tudományos Akadémia (BTA) Szociológiai Intézetének kutatócsoportja végezte Kiril Kertikov docens vezetésével. A jelentés két részből áll: az elsőben a tömeges kivándorlási pszichózist közvetlenül kiváltó okokat és a hisztéria következményeit vizsgálják, a másodikban a kutatás módszertanát és metodikáját írják le. Ezt követi egy, a Szakértői Tanács 1989. augusztus 3-i üléséről készült jegyzőkönyv (108–127.), amely az első szociológiai felmérés anyagának vitáját tartalmazza. A második felmérés „A visszatérési hullám 1989 szeptember-október” címmel készült. A kutatást a BKP KB Információs-szociológiai Központja és a BTA Szociológiai Intézetének etnoszociológiai programcsoportja végezte a Dimitrovi Komszomol KB Ifjúságkutató Intézete munkatársának bevonásával. A 15 fős munkacsoport vezetője Kiril Kertikov docens volt. E szociológiai és szociálpszichológiai felmérés célja a „visszatérési hullám” pozitív és negatív következményeinek megállapítása, illetve lehetőség szerint javaslatok tétele ezek megoldására. Ezt ismét egy jegyzőkönyv követi, amely a Szakértői Tanács 1989. november 29-i vitaülésén készült.

A harmadik gyors-felmérést „A pártapparátus viszonya a BNK etnikai politikájához 1989 december” címmel a BTA Szociológiai Intézetének 9 fős kutatócsoportja végezte Krasztjo Petkov professzor vezetésével, a központi pártvezetés megbízásából. A kutatás célja, hogy megvizsgálják a helyi pártapparátusok tényleges viszonyát az etnikai politika egészéhez, illetve annak elemeihez. A felmérést hat nagy közigazgatási egységben végezték; négyben nagyobb számú kompakt török etnikumú lakosság él, kettőt pedig kontrollként vizsgáltak.

A negyedik felmérés („A regionális gazdaság válságos helyzetben 1989 szeptember-december”) egy 9 fős – Krasztjo Petkov professzor vezette – kutatócsoport munkája, ami a targovistei városi tanács finanszírozásával és a BKP városi bizottságának támogatásával készült. A kutatást Targovistében mint egy, a kialakult helyzetben gazdasági és etnikai szempontból jellegzetes városban végezték. Azt tanulmányozták, hogyan hatott a ki-, illetve visszavándorlás a gazdaságra, a szociális helyzetre és a két (bolgár és török) etnikum viszonyára.

A bulgáriai etnikai konfliktus 1989 nyarán érte el csúcspontját a török etnikum tömeges kivándorlásával, jelezve ezzel az úgynevezett „újjászületési folyamat” csődjét. Az „újjászületési folyamat” elnevezés tulajdonképpen a török kisebbség ellen 'irányuló etnikai politikát takarja. Ennek lényege, hogy tagadja a török eredetű népesség létezését Bulgáriában, és csak mint törökösített, asszimilált bolgárokról hajlandó tudomást venni, akiket vissza kell

téríteni a bolgársághoz. Ennek egyik módja a török és arab nevek bolgárra cserélése volt. Emellett tiltani kezdték a török nyelv használatát nyilvános helyen, népviseletüket, szokásaik ápolását. Beindult a propagandagépezet is annak bizonygatására, hogy a török identitású népesség tulajdonképpen bolgár. Vezető szerepet játszottak ebben a tömegkommunikációs eszközök. Jelentős szerepet vállaltak a történelemtudományok képviselői is, akik tudományosan igyekeztek igazolni párt döntését. Elsősorban írásos anyagokra építették állításaikat. Hiányoznak viszont az antropológiai kutatások, amelyek valóban sokat segíthetnének a kérdés tisztázásában. Akadtak azért olyanok is, akik amellett foglaltak állást, hogy az etnikai hovatartozás eldöntését személyiségi jogként kell kezelni, vagyis az egyén saját maga dönti el, milyen nemzetiségűnek vallja magát. Ebből a szempontból másodrangúnak tartották az illető valódi származását, annak kutatása – vélték – a történelemtudományok feladata.

Itt a helye, hogy megjegyezzük: változatos terminológiát vezettek be a bulgáriai török etnikum megjelölésére. A korábban használatos bolgár törökök elnevezést elvetették, helyette olyanokat honosítottak meg, mint a „török etnikai öntudattal rendelkező bolgárok”, „törökösített bolgárok”, „iszlamizált bolgárok”, „muzulmán vallású bolgárok” vagy a „visszaállított nevű bolgárok” stb. Ebből is kitűnik, hogy semmiképpen sem akarták az országban a török etnikum létezését elismerni. Ennek politikai oka az az elgondolás lehetett, hogy ha elismerik a jelenlétüket, e kisebbség (1–1,5 millió fő) elindul az önállósodás útján, előbb autonómiát követel majd magának, aztán pedig csatlakozni akar Törökországhoz. A területi autonómia veszélyét azért tartották valósnak, mert a török lakosság nagyobbik része az ország keleti részén koncentrálódott.

1989 januárjától egyre fokozódott a török lakosság nyit tiltakozása, tüntetéseket, éhségsztrájkokat folytattak. Alapvető emberi jogait követelték: név- és nyelvhasználat, szabad vallásgyakorlat. Ekkor még nem volt szó kivándorlásról. A helyi vezetés és a belügyi szervek nem tudták megfelelően kezelni az ügyet – sok helyütt erőszakot alkalmaztak. A tüntetők gondjaik orvoslására keresték a párbeszédet a BKP központi vezetésével, de sikertelenül. Aztán május 10-e után megindult a kivándorlás Törökországba. Ezzel kapcsolatban egy fontos tényezőre kell felhívni a figyelmet: a Bolgár Népgyűlés 1989. május 10-én fogadta el az útlevéltörvényre vonatkozó változtatásokat és kiegészítéseket, amelyek minden bolgár állampolgárra nézve 1989. szeptember 1-től lépnek életbe. Ennek ellenére a török lakosoknak már jóval korábban megkezdték az útlevelek kiadását, ami azt sugallta nekik, hogy nemkívánatosak az országban. Tömegesen hagyták el munkahelyeiket útlevélre várva, majd az országot is. Aztán a nyár végén egy részük visszatért. A probléma e rövid ismertetése a kérdés megvilágítása miatt szükséges. Az események hatására a BTA Szociológiai Intézetének vezetősége javaslatot tett, miszerint gyors felmérést kellene végezni a kivándorlási pszichózisról, amit a BKP KB támogatott. A kutatást még három újabb követte.

A felméréssorozat a bolgár szociológia első ilyen nagyszabású munkája, különösen az „expressz” kutatások jelentenek új műfajt a bulgáriai empirikus szociológiában.

A négy felmérés megpróbálja végigkísérni az 1989-es etnikai konfliktus genezisést, a közvetlen kiváltó okoktól a következményekig. Ehhez jelentős mennyiségű anyagot sikerült a kutatóknak összegyűjteniük. A kutatók viszonylag szerény feladatot állítottak maguk elé: az események, a kialakult helyzet ismertetését, okainak feltárását. Igyekeztek felhívni a figyelmet a problémára és próbálták befolyásolni az állampolgárok véleményét. Ezt tulajdonképpen meg is teszik. Még akkor is, ha vannak bizonyos hiányosságok e téren. A felmérések csak az eseményeket közvetlenül kiváltó okokat vizsgálják; nem foglalkoznak a konfliktus történelmi gyökereivel. Az első két felmérés kevésbé érinti a bolgár, illetve az otthon maradt török lakosság magatartását, reakcióját. Ezt a kutatók a rendelkezésére álló idő rövidejével magyarázzák. Ez utóbbi hiányosságot az utolsó két munkában igyekeznek

legalább részlegesen pótolni. Így kapcsolódnak egymáshoz a felmérések, ugyanannak a kérdésnek különböző oldalait vizsgálva azok kiegészítik egymást. A kutatók maguk is tisztában vannak azzal, hogy ez a felméréssorozat csak az első lépés az etnikai konfliktus feltárásában s további kutatásokra van szükség e témakörben. Különösen érdekes lenne ebben a vonatkozásban az azóta eltelt időszak vizsgálata, hiszen 1990–1991-ben is többször fellángolt a nemzetiségi ellentét, sőt a Duma című napilap 1992. szeptember 4-i száma arról ír, hogy ez év tavaszán százával vándoroltak ki Krumovgrádból bolgár törökök Törökországba.

A kutatások során az etnikai konfliktust gazdasági, politikai, demográfiai, szociális, pszichikai és ideológiai aspektusban vizsgálják, de áttekintik a külső és belső tényezőket is. Ez elég alaposnak mondható. Általában helyesen világítanak rá az összefüggésekre is. Ami számunkra feltűnő ebben a kötetben, az a kutatók viszonya az anyaghoz, a kérdéshez magához. E tekintetben bizonyos kettősség figyelhető meg: egyrészt az objektivitásra való törekvés – ami abban is megnyilvánul, hogy az anyagokat autentikus formájukban közlik, s ami még fontos, a BKP etnikai politikáját bíráló dokumentumokat sem hagyják ki; másrésze egy bizonyos ideológiai determináltság, ami ugyan egyre csökken a könyv vége felé haladva. Az első két felmérésben viszont nem egy következtetés bizonyítja jelenlétét. „Negatív társadalmi hangulat alakult ki az újjászületési folyamat párvonalával, annak szervezőivel és végrehajtóival szemben, mivel a hagyományos nevű, sőt még a kommunista és vezető beosztású káderek sem értelmezték helyesen e folyamat lényegét és jelentőségét, illetve a közvélemény felkészületlensége miatt.”(43.) „A visszaállított nevű bolgárok kettős öntudata, világnézeti labilitása az ideológiai munka mély és nagyszámú hiányosságát mutatja..”(42.) „A bekövetkezett események és a bolgár muzulmánok tömeges kivándorlása Törökországba, mesterségesen növelte ideológiai ellenfeleink önbizalmát.”(44.) „... a nálunk maradt visszaállított nevű bolgárok nemzeti hovatartozásukat és a bolgár etnikai identitásukat bizonyítják.”(50.) „A tömeges kivándorlás során mindenképpen elhagyják az országot társadalom-, párt- és bolgárellenes személyek is”(50.). „A bolgár muzulmánok egy részének visszatérése megerősíti majd a velük szemben folytatott pártpolitika helyességét”(50.). Nos, ezek a propagandisztikus, dogmatikus elemeket tartalmazó idézetek még azt mutatják, hogy a kutatók nem vonják kétségbe a „párt nemzetiségi politikájának” helyességét. A kötet egyébként nem törekszik a párt etnikai politikájának elemzésére. Ahogy az 1989-es év során változik a politikai helyzet, úgy lazul a párt ideológiai szolgálata. Ennek köszönhetően eljutnak a helyes következtetések levonásához is. Kifejtik például, hogy a névvisszaadás erkölcsi értelmű – elismerik vele, hogy a többséggel egyénjogú emberekről van szó és garantálják személyiségük tiszteletben tartását. A könyv végén pedig többek között ezt írják: „A bolgár hatóságok a nemzetiségi kérdés terén, és különösen a török nyelvű bolgár állampolgárokkal szemben folytatott felettébb következtelen politikája, e politika durva hibái és különösen a török és arab nevek bolgárra cserélésének átgondolatlan akciója vezettek az etnikai válság kirobbanásához, amely gyakorlatilag az irányíthatatlanság határáig jutott el.”(292.) Abban, hogy ezekhez a következtetésekhez eljussanak a kutatók, mindenképpen szerepet játszott a harmadik felmérés, amelyből kiderült, hogy 1989-ben a pártapparátus maga is kritikusan viszonyult a párt etnikai politikájához s elvetette annak erőszakos módszereit.

Az a tény viszont, hogy a felmérésekben végig a „visszaállított nevű bolgárok” elnevezést használják, azt mutatja, hogy még nem teljesen szakítottak a régi koncepcióval. Az eltelt három év az elnevezésekben is hozott némi változást. A Bolgár Szocialista Párt lapja, a Duma 1992 szeptember 4-i számának egyik cikkében már újra a bolgár törökök elnevezés fordul elő.

Végezetül, pozitívumként kell megemlítenünk a könyv megjelenését, hiányosságai ellenére, hiszen ezzel végre Bulgáriában nyilvánosságot kapott az etnikai kisebbségek

problémája, ami egyben azt is jelenti, hogy elismerik annak létezését. A kérdés tisztázásához további kutatások szükségesek, s remélhetőleg ezek a hiányosságok kiküszöbölésével tovább folytatódnak majd.

Kolozsi Lajos

Rasszizmus és migráció Európában

Rassismus und Migration in Europa. Beiträge des Kongresses „Migration und Rassismus in Europa”. Hamburg, 26. bis 30. September 1990. Hamburg-Berlin: Argument Verlag 1992.

A nyolcvanas/kilencvenes évek fordulóján lejátszódó drámai társadalmi, politikai változások nyomán kialakult eufória ma már Európa-szerte a múlté. Ha valaki 1992 ászén körültekint kontinensünkön, háborúkat, etnikai feszültségeket, gyűlölködést, gazdasági válságot, politikai bizonytalanságot lát szinte mindenütt. A társadalmi, politikai helyzet azonban pontosabb fogalmazást igényel, hiszen a különbségek Nyugat- és Kelet-Európa között e téren is szembeötlőek. Míg Európa keleti fele a szocializmus megszűntével kétségbeesve keresi elveszett (vagy elrabolt?) identitását, s évszázados ellenségek felélesztésén keresztül igyekszik visszatérni Európába, addig Európa nyugati része egyre nagyobb távolságtartással figyeli a „keletieket”. Miközben az egységes Európa a mai politikai retorika legfontosabb elemévé vált, a mindennapi életben egészen más tendenciák figyelhetők meg: a nacionalizmus, a rasszizmus, az idegengyűlölet E jelenségek természetesen nemcsak politikai kezelést, hanem társadalomtudományi értelmezést is kívánnak – legalábbis akkor, ha az említett problémáknak a tényleges megértésére, értelmezésére törekszünk. Ezt a tényt ismerte fel az 1989-ben alapított hamburgi Institut für Migrations- und Rassismusforschung, amely 1990 őszen közel 800 résztvevő – filozófusok, szociológusok, etnográfusok, antropológusok, pszichológusok, gyakorlati szakemberek-száma számára biztosított lehetőséget a ma Európája legfontosabb társadalmi, politikai problémáinak megvitatására.

A vaskos, több mint 500 oldalas kötet ennek a kongresszusnak az előadásait tartalmazza, kitűnő áttekintést nyújtva a címben jelzett problémahalmaz társadalomtudományi dimenzióiról. A kötet bevezető tanulmányát – Étienne Balibar francia szociológusnak a rasszizmus és a politika mai összefüggéseit a politikai filozófia felől vizsgáló írását – követően az előadások hét nagyobb, tematikus csoportba sorolva igyekeznek különböző megközelítési lehetőségeket, értelmezési stratégiákat felkínálni. A „Migráció” című blokkban néhány szociológiai, közgazdasági szempontokon alapuló esettanulmányt találunk, amelyek az angliai, az olaszországi, valamint az algériai migrációs folyamatokat írják le a világ gazdaság egyre táguló munkaerőpiacának kontextusában. Az előadások, tanulmányok következő csoportja – „A fogalmi szerveződés: faj, nem, osztály, etnosz” címmel – a kötet egyik legfigyelemreméltóbb részét alkotja. Ezek az írások ugyanis elméleti igényrel igyekeznek megvilágítani az etnicitás, a nacionalizmus és a rasszizmus posztmodern fellángolását. Az elemzések közös kiindulópontja, hogy az etnicitás, a nacionalizmus, a nemzeti identitás mítosza egyrészt védekezés az egyre bizonytalanabbá váló világ ellen; másrészt azonban következménye a múlttal szembeni ellentmondásos viszonyoknak, annak a ténynek, hogy a múlt tényleges feldolgozása Európa nagyobbik részén nem történt meg, sőt még el sem kezdődött. A „Bevándorlás és az állam” cím alatt összegyűjtött tanulmányok az előbbi, elméleti írások illusztrációinak tekinthetők. Itt ugyanis olyan szimbolikus eszközöket, szimbolikus társadalom- szerveződési mechanizmusokat elemző tanulmányokról van szó, amelyek megmutatják, milyen adminisztratív, politikai, társadalmi és kulturális nehézségekkel kell a bevándorlóknak szembenézniük; hogy milyen távolságok húzódnak a multikulturális társadalom eszméje, eszménye, valamint a nyugat-európai társadalmak adminisztratív, politikai berendezkedése között. Három különálló tanulmány foglalkozik Németországgal „A német helyzet sajátosságai” cím alatt, érdekesen mutatva az egyesült Németországban a témára irányuló vita három fő ágát: egy mélyen társadalomkritikai megközelítést, egy, a történeti szempontokat előtérbe helyező elemzést, illetve a rasszizmus

és az idegengyűlölet mai politikai kontextusban történő értervezését. Igen érdekes írások olvashatók „A bevándorlásról szóló diskurzus” c. fejezetben. Ezek a tanulmányok arra mutatnak rá, miképpen kerülnek a társadalmi diskurzus során, annak folyamatában megalkotásra azok a kritériumok, sajátosságok, megkülönböztető jegyek, amelyek aztán a rasszizmus, az idegengyűlölet alapjául szolgálnak. Másként fogalmazva, a szerzők azt mutatják be ebben a fejezetben, hogy a rasszizmus, az idegengyűlölet, a nacionalizmus jelentős mértékben szimbolikus konstrukciók, nem pedig empirikus tapasztalatok eredményeként alakulnak ki. Az itt mondottakra szinte rímelnék a következő fejezet – „Rasszizmus a mindennapokban” – tanulmányai. Ezek arról szólnak, hogy a rasszizmusnak, a nacionalizmusnak a társadalmi diskurzus különböző szintjein létrejött elemei, motívumai, stb. miképpen szivárognak be a mindennapokba, válnak a „kisemberek” mindennapi tapasztalatának részévé. A zárófejezetben – „A rasszizmus ellen” – olyan, elsősorban gyakorlati szempontokat elemző tanulmányokat találni, amelyek a rasszizmussal, idegengyűlölettel szembeforduló, azt társadalmi, politikai eszközökkel kezelni szándékozó törekvéseket mutatja be egyes országok, illetve egyes társadalmi intézmények (mindenekelőtt az iskolarendszer) példáján.

Ebből a rövid tartalmi áttekintésből látható: a kép rendkívül sokféle és változatos. Nemcsak a rasszizmus, a nacionalizmus, az idegengyűlölet megnyilvánulási formái sokfélék, hanem az ezekkel a jelenségekkel kapcsolatos viszonylatok, az ezekre a jelenségekre történő reakciók is igen különbözőek. A jelen kötet legnagyobb érdeme, hogy összegyűjti, felhalmozza az ide vonatkozó jelenlegi ismereteket, azaz valamiféle tablót készített a problémahalmazról, felvillantva egyben néhány lehetséges értelmezési, kezelési módot is. Számomra azonban mindebben az a leginkább elgondolkasztó, hogy erről a nagyon széles tablóról Kelet-Európa megint lemaradt. Kelet-Európa csupán úgy szerepel ebben a tanulmánykötetben, mint Európának az a vidéke, ahonnan a bevándorlók származnak. Hogy e problémáknak milyen a kelet-európai, van egyáltalán kelet-európai megjelenése, arról jószerével szó sem esik. S ez a tény szimbolikus módon is azt mutatja, hogy e kutatási területen számos feladat áll még a társadalomtudományok előtt, s főleg előttünk, kelet-európai társadalomkutatók előtt.

Niedermüller Péter

Etnokulturális folyamatok a közép-európai nagyvárosokban

Ethnokulturelle Presse in Gross-Städten Mitteleuropas – Adaptazion im Stadtmilieu – Toleranz–Intoleranz in Grossstädten Mitteleuropas. Szerkesztette: Peter Salner. Bratislava, Národnopisny ústav. Slovenská akademia vied, 1992. 221 oldal

A kötet egy zürichi nemzetközi szeminárium és egy pozsonyi konferencia előadásait tartalmazza. Az „Adaptáció városi miliőben» címet viselő szeminárium az általános migrációs és akkulturációs folyamatoktól egészen a társadalmi cselekvések eseti színhelyeinek; terepeinek vizsgálatát ölelte fel. A pozsonyi konferencia „Tolerancia-intolerancia a közép-európai nagyvárosokban» címmel a társadalmi konfliktusok sajátosan városias formáit elemzi. Ez elsősorban a közép-európai nagyvárosok etnikai sokszínűségéből következő, az etnikai, vallási, szociális és kulturális együttélésből fakadó konfliktusok bemutatását jelentette.

A kötet a szerkesztő szándéka szerint egy új nemzetközi folyóirat „nulladik száma», amely a város, a városiasodás „aktuálisan és etnológiailag még mindig alulbecsült problematikájával» foglalkozna. E kezdeményezés minden, a közép-európai társadalomtörténet iránt érdeklődő kutató számára örömdetes. Az elmúlt évtizedekben politikai okokból szinte lehetetlen együttműködés a kelet-közép-európai országokban lezajlott rendszerváltások óta új fordulatot vett: a közös kutatások gátjai, ha vannak, mára már elsősorban csak anyagi természetűek.

A kiadvány igazi érdeme is éppen abban rejlik, hogy a Csehszlovákiában a nyolcvanas évek végéig tabuként kezelt témák és a csak mostanára meghonosodott kutatási módszerek legfrissebb eredményeiről ad számot. Így az előadások egyik fontos kérdésfeltevése az etnikai együttélés, a nemzeti, a kulturális identitás mibenléte, valamint az etnikumok közötti konfliktusok és identitásválságok nagyvárosi környezetben. E, két téma vizsgálata dönti meg a harmadik tabut: a közép-európai zsidóság huszadik századi történetének kutatása szükségszerűen következik a fentiekből. Emellett a szlovákiai és lengyelországi kutatások a modern társadalomtörténeti és kultúrantropológiai szemléletmódhoz és módszerekhez való felzárkózást célozzák.

Mivel a kötet két szeminárium előadásait tartalmazza, az adott keretek szükségszerűen csak a problémafelvetést tették lehetővé. Így az első fejezetben a városi adaptációs folyamatok témakörében Peter Salner összefoglaló tanulmányát olvashatjuk a 20. századi Csehszlovákia migrációs és akkulturációs jelenségeiről. A szerző „adaptációs folyamatokon» a társadalmi beilleszkedés formáit, az együtt élő szociális, vallási és etnikai csoportok közötti kulturális cserét, a társadalmi normarendszerek kialakulását érti. A szlovákiai egyesületeknek a bevándorló népesség beilleszkedésében játszott szerepét taglalja Elena Mannová írása. A többi tanulmány a társadalmi cselekvések nagyvárosi helyszíneit vizsgálja: a piacok normateremtő funkcióját (L'ubica Folt'ánová), a korzózás mint társadalmi érintkezési forma jellegzetességeit és csoportképző szerepét (Daniel Luther), a lakótelepi környezet pszichológiai, szociálpszichológiai aspektusait (Dušan Ratica).

A második fejezet a tolerancia és az intolerancia városi megjelenési formáit elemzi. Az előadások nagyobbik része a különféle etnikumok együttéléséből fakadó társadalmi konfliktusokat mutatja be. Tanulmányokat olvashatunk a szlovákiai zsidóság és a többségi etnikumok közötti viszony 1945 előtti alakulásáról (Rastislava Stoličná, Soňa Kovačevićová), a csehek és a csehországi németek között feszülő ellentétekről (Karel Altman, Helena Bocková), a bécsieknek a bevándorlókkal szembeni türelmetlenségéről egykor és ma (Wolfgang Slapansky, Vera Mayer). Andrej Stawarz a varsói lengyelek, zsidók, oroszok és németek közötti együttélés körülményeit, konfliktusait elemzi a századfordulón. A városi konfliktusok egyesületi gyűjtemények kutatásán alapuló hipotéziseit és legfrissebb

eredményeit ismerteti Elena Mannová másik tanulmánya, valamint Mirjam Moravcová és Zdenek Uherek írása. Végül a vallási, etnikai türelmetlenség következményeit, a megkülönböztetett, üldözött kisebbség azonosságtudatában bekövetkezett változásokat vázolja a pozsonyi zsidóság történetén keresztül Sona Kovačevićová, a budapesti zsidóság példáján Niedermüller Péter.

A kötet problémafelvetése, mint a fentiekből is kitűnhet, impozáns. Mindeztidáig még nem kutatott témák tucatját tárja az olvasó elé. S mivel az egykori Ostblock-országokbeli társadalomtörténeti kutatás áldatlan körülményeit valamelyest magam is ismerem, alábbi kritikai észrevételeimmel nem vitatom a kötetnek a kérdésfelvetésekből származó érdemeit.

Az előadások közreadásából fakad az első probléma: mint majdnem minden konferenciakötetben, ebben-is gyakori a műfajból adódóan rövid, néhol elnagyolt írás. A kutatási módszerek olykor korszerűtlenek, különösképpen hiányolható az egyesületi témák esetében a társadalmi szervezetek funkciójának elméleti megfogalmazása, amely magát a kutatást is pontosabban orientálná. Ugyanígy elkerülhetetlennek tartom például a korzózás, az utcai társas érintkezési fonnák vizsgálatakor az informális csoportok szerveződésének, jellemzőinek definitív meghatározását. Végül úgy vélem, hogy a két világháború közötti időszak kutatásakor nem kerülhető meg a korabeli statisztika kritikai feldolgozása sem. A felhasznált források olykor túlságosan szűknek bizonyultak. Ahogy például Elena Mannová az egyesületi levéltári gyűjtemények alapján fogalmazta meg hipotéziseit, szinte minden témában forrásbőséggel számolhatnánk. A csehszlovákiai levéltárak gyűjteményei, a korabeli sajtó, a kortársakkal készíthető életútinterjúk azonban általában hiányoznak a hivatkozásokból.

Talán épp a fenti hiányosságokból fakadóan tűnnek el olykor a valódi kutatási hipotézisek: mire is vagyunk kíváncsiak, amikor a városi társadalmi érintkezés adott szeletét elemezzük? Ez a probléma még olyan írásokat is jellemez, mint Niedermüller Péteré. A magyarországi zsidóság 1945 utáni generációjának identitásválságát magyarázó tanulmánya mind módszerét (interjúk másodelemzése), mind eredményeit tekintve figyelemre méltó, azonban nem igazán érthető, miért pont ebbe a kötetbe került: mi a sajátosan nagyvárosias, budapesti eme identitásválságban?

Végül, bár a rendszerváltás e régióban megtörtént, kutatásainkban mégis elő-előbukkannak előítéleteink, az idejétmúlt történelemfelfogásból fakadó rossz reflexeink. Ezek az előítéletek különösen problematikussá teszik a két világháború közötti jelenségek kutatását. A kutatási tapasztalatok gyakori megosztása, a különféle nézeteknek akár konferenciákon és szemináriumokon, akár informális találkozókon való nyit ütköztetése lehet záloga az előítéletek háttérbe szorulásának.

Kovács Éva

Drámák és tanulási folyamatok

Forray R. Katalin – Hegedűs András: A cigány etnikum újjászületőben. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.; Uők.: Két tanulmány a cigánygyerekekről, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.; Uők: Cigánygyerekek tábora. Új Pedagógiai Szemle, 1991. december.

Forray R. Katalin és Hegedűs T. András szívós türelemmel, okos szóval képviselnek eredeti álláspontot *cigányság és iskolázás* kapcsolatáról. Attól függően, hogy milyen nemzetközi hivatkozást társítanak segítségül érvelésük mellé, hol multikulturálisnak, hol bikulturálisnak, hol interkulturálisnak nevezik azt a nevelést, melyet működőképes pedagógia gyanánt ajánlanak. A nemzetközi hivatkozásrendszer a cigányprobléma pedagógiai elemzésében újszerű – a szerzők (Kolumbusz tojásaként) kiragadják a kérdést a „cigányproblémából”, s a fejlett euroamerikai világ példáit tekintik át: hogyan kezelik ott az etnikai kisebbségek iskolázását. Ez a szerzőpáros teoretikus megközelítésének alapja. Kitágulnak az értelmezés lehetőségei: az integráció, asszimiláció, etnikai autonómiák kontextusában közelítik meg a magyarországi cigánygyerekek szocializációjának kérdéseit.

A válaszok aztán ennek megfelelően fontos jelzéseket tartalmaznak e szegregációs (vagy a szegregáció gyanúját felvető) megoldásokról – utóbbira izgalmas példa az, amikor a cigánynyelv-tanítási törekvéseket a cigányszülők egy része szegregáló agresszióként éli meg.

A bikulturális nevelés megközelítésmódjában a kisebbséghez tartozó gyerekek számára az jelenik meg, hogy etnikumuk kultúrájának örökségét iskolában is elsajátíthatják, miközben a többségi nemzet kultúrájához szintén hozzájutnak. A társadalomban való biztonságos mozgásuknak az utóbbi *a technikai* feltétele, az előbbi pedig e mozgás *biztonságérzetét* teremtheti meg. A bikulturális nevelésnek a többségi nemzet ifjú tanulói számára is humanizáló üzenete van.

Egy másik új elem a szerzőpár kutatási metodikájában, hogy a szociokulturális hátrányok problematikáját leválasztják az etnicitás kérdéseiről. (Félreértés ne essék, nem arról van szó, hogy tagadnák a cigány etnikum hátrányos helyzetét. De előbbre vivőnek tartják, ha az iskolázáshoz fűződő viszonyt nem a hiányokra, hanem a jellegzetességekre figyelnek. Pontosabban: ha nem hiányként, hanem jellegzetességgként írják le a különös jegyeket.) A legmeggrázóbb példa az utóbbira a Cigány Ifjúsági Szövetség által szervezett tábor záróéjszakájának elemzése. Egy táborozás sok esetben zárul elszabadult indulatokkal, az utolsó éjszaka mindig különös feladatokat ró a tábor felnőttjeire (akkor is, ha élére állnak a „népmozgalomnak”, játékká szelídítendő az indulatokat). A nagykanizsai táborban lezajlott utolsó éjszaka eseményeit nem a megszokott pedagógusdohogással írják le az esettanulmány szerzői, nem a gyerekek rendetlenségét, vadságát sorolják, hanem etnológiai, szociálpszichológiai elemzések árnyalt sorozatával mutatják be, hogy egy cigánygyerekek részvételével lezajlott „tanulótáborban” miért történtek szükségképpen azok, amik történtek.

Forrayék könyveikben, sokszínű kutatási módszerük – kérdőív adatainak számítógépes elemzése, interjúk, esettanulmány, akciókutatás stb. – alkalmazása során egy percig sem hagynak kétséget afelől, hogy európai demokrataként az etnikum értékeinek, sajátosságainak fennmaradása mellett voksolnak, ám nem osztják az etnicitás romantikus önvédelmének felfogását. Így fogalmaznak: „A cigányság etnikai azonosságtudatának valószínűleg át kell értékelődnie. Nyilván hiányozni fognak olyan attribútumok, mint a szélsőséges szabadságszeretet – melynek negatív

megfogalmazása a munkakerülő életmód, gyakori költözködés, vándorlás –, a tulajdonnal, felhalmozással szembeni közömbösség – negatív megfogalmazásban a lopás, koldulás –, modernizálódik a nők szerepe, ezzel csökken a korai házasságkötés kényszere, és még sorolhatnánk. Veszteségekre lehet tehát számítani, de arra is, hogy egy pozitív, vagy a jelenleginél sokkal pozitívabb cigányképpel könnyebben azonosulnak azok is, akik ma éppen a negatív sztereotípiák túltengése miatt utasítják el. Ezért mi azt a következtetést vonjuk le, hogy a polgárisulás előrehaladásával erősödhet az etnikai öntudat, csökkenhet az asszimiláció ereje (hiszen vonzása csökkenhet), s felértékelődhetnek olyan kulturális sajátosságok (például a cigány nyelv), amelyek ma inkább csak lappangva, szűkebb cigány csoportokban megőrizve vannak jelen. Ezekre a mély, a személyiség alapvető rétegeit érintő kérdésekre a választ csak maga a cigányság győtrődheti ki, kívülről ebben részt venni csak a folyamatok támogatásával, a feltételek folyamatos megteremtésével lehet.”

Ennek megfelelően Forrayék fontosnak tartják, hogy az iskolázás grádicsain egyre feljebb lépjenek a cigánygyermek. De azt az irgalmatlan drámát jól látják, mely a ma már igen sok helyütt nyugodalmas óvodai és kisiskolai szocializáció után lezajlik az iskolázásban jól haladó cigánygyermekben és környezetükben. A továbbtanulás esélyei nem egy esetben a „népből kilábalás” perspektívájával esnek egybe. A felemelkedés a kiemelkedő egyénre és nehezen elbocsátó közösségre nézve egyaránt drámai következményekkel járhat. Hol van e dráma kezelésére felkészült pedagógiai kultúrája iskoláinknak? Hiszen még arra is alig jutott erő, hogy odafigyeljen: a serdülőkor szakaszát többnyire átugorják a magyarországi cigánygyerekek (ez a szerzőpáros fontos kutatási eredménye!), s hogy fiú- és lányszerepek korábban válnak ketté (a testnevelőtanárok és a cigánylányok gyakori konfliktusa nem egyszerűen a lustaság jelzője). És ha már itt tartunk, a pedagógustársadalomban is gyakori előítéletről – a cigánylányok korai nemi éréseiről – csak annyit: Eiben Ottó kimutatta, hogy a cigány etnikum lányai csaknem egy évvel később érnek, mint a magyar átlag!

Mégis azt mondom (nem egy iskolában szerzett kutatói tapasztalat nyomán), hogy a magyar iskolák pedagógiai kultúrájának radikális átalakulását éppen a cigánygyerekekkel kialakuló pedagógiai kapcsolat fogja előidézni. A növendékeihez, illetve növendékeinek igényeihez alkalmazkodó, igazodó, más szóval „környezetfüggő” pedagógia megtanulására múlhatatlan szükség van – még akkor is, ha e tanulási folyamat pedig a pedagógustársadalom drámája –, hiszen a cigánygyerekekkel *nem lehet* szándékaik, vágyaik, helyzetük, törekvéseik ellenére bánni az iskolában – mint ahogy az európai pedagógiai kultúrában semmilyen gyerekkel sem lehetne! (S ez nem erkölcsi, politikai parancs – egyszerűen a működőképesség gyakorlatias kényszere.)

S hogy milyen nehéz kiolvasni e vágyakat, törekvéseket, arra példa az is, hogy két könyvükben a szerzők két különböző választ adnak (hozzáteszem: igényes, szakszerű elemzéssel levezetve). Az 1985-ből származó – s könyv formájában megjelent – tanulmányukban az „oktatóiskolát” jelölték meg a kívánt iskolatípusnak. „Ha igaz az a feltételezésünk, hogy a családok az iskolának egyértelmű és határozott funkciót tulajdonítanak gyermekeik sorsának alakításában, amely élesen eltér a család feladataitól, akkor érthetővé válik: nem azt várják az iskolától, hogy neveljen, mert az a család feladata, hanem, hogy tanítson – azért van az iskola. Mindaz, amit az iskola a szűken vett tanítási órákon, illetve a kapcsolódó korrepetálásokon kívül kínál; a család szempontjából értelmetlennek, feleslegesnek tűnik, sőt károsnak is, amikor átlépi a határokat, és a családi szférába hatolna be... A ma progresszívnek számító iskolafejlesztési elképzelések – a nyitott, a munkáltató, a szocialista nevelő, a művelődést, szabadidőt szervező, centrális helyzetű iskola – számukra nem adekvát

-hangzott az érvelés, egyenesen az értelmiség felső rétegeinek autonóm elvárásaihoz hasonlítva.' Az 1990-es tanulmányban az étkezés, a tisztaság, a gyerekeket körülvevő szociális gondoskodást vállaló iskola jelenik meg kíváncsként a „tanulmányi eredmények iránt közömbös” cigánycsaládok körében.

Mindazonáltal azok az empirikus adatok is fontos adalékul szolgálnak, melyek szerint az iskolai eredményességgel a cigánygyerekek esetében leginkább két dolog függ össze: otthoni könyvek száma, nemkülönben részvételi kedvük növekedése a tanórán kívüli programokon (klubdelutánon, kiránduláson vagy éppen táborban). Vagyis – foglalják össze a kutatók – „a népességben a szülők iskolázottságánál fontosabb a gyerekek iskolai eredményessége szempontjából a család beilleszkedése a polgári életbe, a szimbolikus kultúra értékeinek elsajátítása, azok birtoklása”.

Világos nevelési, művelődésszervezői stratégia következik mindebből! Azokra a kísérleti törekvésekre gondolok – legyen az Sarud, legyen Tiszabő, legyen Csenyété stb. –, ahol a komplex településfejlesztés szervesül egybe iskolafejlesztéssel, pedagógiai fejlesztéssel.

Örökítse meg tanulmányban ezeket az eseteket bármely kutató – Forrayék metodikáját és kutatási eredményeit meg nem kerülheti.

Trencsényi László

Nemzetiségi Statisztikai Konferencia, Budapest, 1992. szeptember 2-5.

A nemzetiségi statisztikai konferencián mintegy százan vettek részt, elsősorban a környező országok és hazánk szakemberei. Két szekció nyílt volt, a harmadik zártkörűben pedig a térség statisztikai szolgálatainak vezetői kísérelték meg az elmúlt években meglazult együttműködéseiket felújítani, s a népszámlálások egyes szakmai problémáival kapcsolatban elvi egyetértésre jutni. A konferencia szervezője a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Demográfiai Albizottsága, helyszíne az Európa Intézet volt, mellettük támogatók voltak: a KSH, a Teleki László Alapítvány és a Magyar Kormány Nemzetiségi és Etnikai Kisebbségi Hivatalának Alapítványa.

A bevezető plenáris ülés megnyitó beszédét a házigazda Glatz Ferenc tartotta elsősorban a nemzetiségi statisztika politikai szerepét, jelentőségét kiemelve. Az első előadó Klinger András, (a KSH elnökhelyettese „A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon” címmel áttekintést adott a népszámlálások jelenlegi nemzetiségi vonatkozásairól. (Hasznos volt, hogy előadásának sokszorosított változata mellékletként tartalmazta a térség egyes országainak, illetve területrészeinek nemzetiségi statisztikai idősorait.) Kovacsics József (egyetemi tanár, az MTA Történeti Demográfiai Albizottságának elnöke) – mintegy előrevetítve a konferencián történeteket – a nemzetiségi statisztika problematikájáról tartott előadást. A plenáris ülést Takács Imre (ELTE Jogtudományi Kar) zárta, aki a nemzetiségi statisztika és a nemzetiségi jog kapcsolatáról beszélt.

Az A szekcióban a Kárpát-medence térségének etnikai viszonyairól folyt a vita, pontosabban arról, hogy mennyire tükrözik vissza a népszámlálások statisztikai adatsorai a valós helyzetet. Egyáltalán mi az, amit e témában nagy biztonsággal megállapíthatunk?

A romániai témájú előadások során elsőként Vasile Ghetau Románia Országos Statisztikai Bizottsága Demográfiai Statisztikai Igazgatóságának vezetőjeként az ideai népszámlálás főnöke számolt be az 1992. évi januári népszámlálás lebonyolításáról, s ismertetette annak előzetes eredményeit a nemzetiségek vonatkozásában. E népszámlálás eredményeit Dávid Zoltán területileg részletezve mutatta be, s összevetette a régebbi népszámlálások adataival. Felvázolta, hogy a számsorok alakulását milyen demográfiai, migrációs és kivándorlási folyamatok eredményezték. Váralljai Csocsán Jenő Oxfordból Erdély nemzetiségi összetételének alakulását nyolc évtized viszonylatában elemezte, számos kevésbé ismert adattal és következtetéssel – különösen a vallási és nemzetiségi adatok összefüggéseinek viszonylatában, s számos érvet hozott fel a mostani népszámlálás adatainak hitelességével szemben. Vécsei Károly (Marosvásárhely) tanulmányából elsősorban azt az államilag szervezett, Románián belüli migrációs folyamatot ismerhettük meg, aminek következtében (a székelyföldi és a magyarhatármenti területek kivételével) az erdélyi magyarság egyre nagyobb része került szórványhelyzetbe. Ez pedig további asszimilációjuk meghatározója lehet. (A tanulmány értékét jelentősen emelte számos eddig nem ismert migrációs adatsor közzlése.) Pillich László (Kolozsvár) az 1990. évi májusi parlamenti választások eredményeit elemezte és vetette össze az ideai népszámlálás adataival. Számos értékes következtetést és megállapítást tett a romániai magyarság etnikai tudatának területenkénti eltérő mértékéről, s ennek okairól.

A várakozással ellentétben nem alakult ki jelentős vita. Az előadásokat követő beszélgetés folyamán nagyjából egységesen kitűnt a magyar szakemberek azon vélekedése, hogy a mostani népszámláláskor jelentős számú „magyar tűnt el”, de ennek oka elsősorban az általános magyarelles politikai és társadalmi körülményekben keresendő, nem annyira a népszámlálási manipulációkban. Pontosabban: az előző népszámlálások – 1966, 1977 – minden szempontból manipuláltak voltak, a mostaninál jelentős kételyek inkább az adatfelvétellel kapcsolatban merülhetnek fel. Ghetau úr különvéleménye: mindegyik román

népszámlálás abszolút korrekt volt. Ugyanakkor a jelenlevők nagyobb része egyetértett abban, hogy a romániai magyarságról az eddig rendszeresen 2 – 2.5 millió közöttre becsült szám irreális. A valós érték inkább két millió körül (vagy az alatt) lehet. A beszélgetés folyamán általános volt az a vélemény, hogy a romániai magyarság jövőjét kedvezőtlenül alakíthatja számos demográfiai és migrációs folyamat, illetve jelenség. Mára alacsonyabbá váltak a romániai magyarság természetes szaporulatának mutatói. Ghetau úr egy érdekes és hihető adatot közölt: Romániában 1977-ben a 15 év feletti nőkre jutó gyermekek száma átlagosan 2.0 volt, ez a szám nemzetiségenként: románok 2.05, magyarok 1.8, németek 1.7, cigányok 3.0. Ezt a tendenciát csak erősíti, hogy a Magyarországon tartósan vagy ideiglenesen letelepedett százezer fő körüli erdélyi magyar nagy része fiatal. Az erdélyi szóróvidékekről a Székelyföldre települ át a magyar fiatalok jelentős része, sok helyen csak az öregek maradnak, a megmaradt fiatalok pedig egyre inkább csak románul tudnak kommunikálni környezetükkel. A Regátban, az odakerült magyarok számottevő része viszonylag gyorsan asszimilálódik, különösen Bukarestben, ahol számos magyar családban a gyerekekkel már románul beszélnek, s azokat nem is akarják magyar iskolába járatni. A csángók asszimilációja ma már megállíthatatlannak tűnik. Egy felvetett probléma kapcsán Ghetau úr megígérte, hogy a jövőben a magyar szakemberek számára is hozzáférhetővé teszik az eddig zárt információkat, adatokat, s eljuttatják hozzánk a végleges községsoros nemzetiségi és vallási adatokat.

A szlovákiai magyarsággal foglalkozó szekcióban Popély Gyula, Gyurgyik László és Dányi Dezső előadásait kell kiemelnünk. Mindhárman rámutattak a szlovákiai magyarság létszámának alakulását alapvetően meghatározó asszimilációs folyamatra és annak szerteágazó okaira. Míg Popély Gyula elsősorban a népszámlálások és általában a csehszlovákiai hivatalok manipulatív eszközeit elemezte, Gyurgyik László és Dányi Dezső a magyar kisebbség településterületének kompakt jellegét kikezdő migrációs mozgásoknak, urbanizációs folyamatoknak szentelt nagyobb figyelmet, egyszersmind a vegyesházasság, illetve a kétnyelvűség, valamint a magyar kisebbség esetében egyre erőteljesebb előregedés jelenségekörét is megpróbálták bevonni az elemzésbe.

A szlovákiai magyarsággal foglalkozó előadások mellett a legutóbbi szlovéniai népszámlálás nemzetiségi tapasztalatairól is elhangzott egy előadás, a szlovéniai Népszámlálási Hivatal elnökétől. A beszámoló és a mellékelt statisztikai anyag meggyőzően bizonyítja, hogy az ottani hivatal eljárása megfelel a mai európai normáknak és az asszimiláció különböző fokain álló szlovéniai magyar töredék számbavétele példaértékűnek mondható.

Az egyik legnagyobb érdeklődéssel várt előadás elmaradt: Mirnics Károly (Újvidék) indoklásul elmondta, hogy ma már nemcsak a régebbi, de a legújabb, az 1991-es jugoszláv népszámlálás adatai sem tükrözik a valós helyzetet. Drámai beszámolót tartott több millió ember hazátlan bolyongásáról és meneküléséről, a terrorról, a mindennapossá vált rettegről. (Kollégája Jasztrebinác János ismertetést adott arról, hogy a vajdasági magyarok milyen keveset kaptak kulturális és oktatási téren a jugoszláv államtól – szemben a nemzeti jövedelem megtermelésében játszott szerepükkel.)

Kárpátaljárót Dupka György tartott beszámolót az ottani magyarság demográfiai helyzetéről és kilátásairól. Levéltári kutatásai alapján eddig ismeretlen adatokat közölt kárpátaljai vonatkozásban a sztálini időszak kisebbségei (és ezen belül a magyarok) elleni tetteiről, az elhurcoltakról, az áttelepítettekről. Előadása és S. Benedek András kiegészítő információja alapján új szempontokkal egészíthettük ki eddigi ismereteinket a kárpátaljai magyarságról.

A plenáris záróülésen Vukovich György, a KSH elnöke zárszavában kiemelte, hogy jelentős előrelépésnek könyvelhetjük el a vitát, a párbeszédet: sokszor még mást mondunk, de már odafigyelünk egymásra. Érveket állítunk szembe érvekkel, nem pedig politikai

szándéknyilatkozatokat, fikciókat. A kölcsönös együttműködési szándékot és egyetértés jegyeit pedig a közös határozat mindennél jobban kifejezi.

Nehéz visszaadni ennek a konferenciának a hangulatát, hiszen az előzetesen várt éles viták, nézetkülönbségek nem alakultak ki. Sokat beszélgettünk, de nem igazán tudtuk elemezni a nemzetiségi statisztika és demográfia jelenségeit. Véleményem szerint ennek legfőbb oka, hogy a nemzetiségi statisztikában alkalmazott jelenlegi felvételi és adatközlési gyakorlat csak felületes, a komoly elemzésekre alkalmatlan adatsorokat eredményez. Térségünkben különösen jelentős számban élnek olyanok, akiknek nemzetisége egyértelműen nem határozható meg, etnikai kötődésük kettős, bizonytalan vagy változó. A jelen körülmények között a népszámlálások alapján csak azt tudjuk megállapítani, hogy a kisebbségi sorban élők közül hányan vállalják a politikai és társadalmi szorítások közepette is nemzetiségüket. Ez az információ pedig – bár fontos – nagyon kevés.

Sebők László

Szlovák hetilap nyelvről, nemzetről, szomszédságról (Lapozgató a Literárny týždenník 1991. évfolyamából)

A rendszerváltozás előhírnöke volt. A „konszolidáció” repedezésének csálhatatlan jeleként két évtized után az első igazi szlovák irodalmi-kulturális hetilap.

Az újrakezdés szellemi izgalma megfáradni látszott, s a politikai erjedés újsajtójában tán kissé el is fásult. A változás előtti csatázóknak mindenütt bekövetkező sorsa érte utól. 1991-től új főszerkesztő jegyzi.

Lapozgatónk bevezetésével Pavol Števček főszerkesztőnek *A folyóirat a folyó időben* című programesszéjéből idézünk, amelynek első gondolata a folyó idő a folyóiratban. Ez a forradalom utáni idő. És a forradalom karmesterei meg manipulálói is bizony néha éppen a születőben lévő sajtószabadságot és demokráciát kérdőjelezi meg a gazdaság mindenhatóságával, a támogatás megvonásával. Kemény kérdés. Vagy lesz támogatás, főleg állami – és akkor lesznek újságok, vagy nem lesz semmi, nem lesz dotáció, de akkor nem lesz szellemi táplálék sem az újjászülető polgároknak. A sajtóra pedig ugyancsak nagy szüksége van a demokráciának Szlovákiában is, ahol a remélhetően fennmaradó *Literárny týždenník*nek elsődleges szellemi feladata annak munkálása, hogy a szlovákság nemzet legyen a többi nemzet között, két- és többoldalú együttműködésben. Végre immár komplexusoktól nem terhelten, nem szolgai és nem kéregetői módon, hanem szuverén felelősségtudattal a saját nemzeti szabadság megteremtésében.

Nem titkolja Pavol Števček, hogy a folyó időben a nemzet a szlovákság elsődleges problémája. Bergyajev orosz filozófust idézi, akit kérlelhetetlenül félreállított a szovjet gyakorlat az alábbi gondolatmenetért is: „Az ember nemzeti mivoltán keresztül tagozódik be-az emberiségbe, nemzeti nem absztrakt emberként. Az ember nem ugorhatja át a létnek egy egész fokozatát, mert ezzel elszegényedne és üres maradna. A kultúra sohasem volt és sohasem lesz absztrakt módon emberi, hanem mindig konkrétan az: vagyis nemzeti, individuálisan nemzeti, és csakis ebben a maga milyenségében haladhat az általánosan emberi felé.” A szlovákság mindeddig eltúrt és kegyesen tudomásul vett pótkocsi volt Csehszlovákiában és Cseh-Szlovákiában. Mostantól kezdve mindennap és mindenütt szuverén szubjektuma kíván lenni. Ennek munkálása a szlovák írók és minden alkotó feladata a publicisztika területén. S e publicisztika nem is csak a prózaíró, a költő és a kritikus dolga, hanem a tudósé, a közgazdászé, a filozófusé, a nyelvészé - egyszóval minden alkotó elméé. Ez a nemzetemelő, nemzetteremtő feladat parancsolóan szabja meg minden alkotónak, hogy nem élhet csak mesterségének, hanem szűkebb szakmájának kérdéseivel szüntelenül tanítania kell nemzetét a publicisztika eszközével.¹ Ez a Literárny týždenník programja. Elmondhatjuk, hogy ezt a feladatot mindenképpen betölti. A pluralizmus szellemében és gyakorlatával. A hajdan volt és jelenlegi prago- vagy bohemocentrizmus elvetése, a Štefánikra féltékeny Šrobár példájának alkalmazása Vladimír Mečiar és Milan Kňažko mai viszonyára – lehetne az egyik pólus.² Az írországi válság tanulságainak a brit történettudományból kölcsönzött alkalmazása – ugye milyen rokoníthatóság van Eötvös József egykori tanulmányával, a Szegénység Írlandban-nal – a cseh-szlovák viszonyra.³ Ez lehetne talán az átmeneti. A másik pólus viszont arra figyelmeztet, hogy a szlovákság asszimilálását Csehországban nem a cseh nemzet találta ki.

Sárka Henová feleli ezt Roman Kaliskýnak és Ján Bobáknak félmillió csehországi szlovák sorsán háborgó írásaira. Félmillió szlovák számára a cseh országrészekben egyetlen szlovák iskola létezik Karvinában. Ez igaz, mivel minden kísérlet csődöt mondott további iskolák létesítésére. Ebben az egyetlenben is csökkent a tanulólétszám annak ellenére, hogy kiváló tantestület, szép környezet, modern épület áll rendelkezésre. Csakhogy a szlovák nemzetiségű szülőknek Csehországban sem lehet megszabni, hogy éppen ebbe és ne más

iskolába adják gyerekeiket. Az utóbbi húsz évben pedig éppen szlovák részről, Husák, Plevza, Okáli és Haraksim kifejezett érdektelensége miatt nem nyitottak szlovák tanítási nyelvű intézményeket, mert ugyebár minden csehszlovák pártállampolgár rendelkezett minden emberi joggal. Meg milyen furcsa dolog lett volna cseh-morva területen szlovák, Szlovákiában pedig cseh nemzetiséggel, kisebbséggel vesződni. És megint csak nem a cseh vagyis a szlovák nemzet bűne volt a szlovák-cseh lakosságcsere sem a második világháború után, amikor szlovákiai és más nemzetiségű lakossággal kellett benépesíteni a németek helyén Nyugat-csehszvágot. Sőt! Nem ritkán a Magyarországról, Romániából úgymond vissza- vagy hazatelepített szlovákokkal.⁴

Matematikus, a természettudományok doktora az a František Mikloško, a Szlovák Nemzeti Tanács elnöke, akivel éppen egy éve készült az a riport, amelyből kommentár nélkül készítettem kivonatokat.

Ha akarjuk, ha nem, a sors mindörökké összeköt bennünket a magyarokkal. Összekeveredtünk, ezeréves közös történelmünk fűz össze bennünket. Nem szeretem a világfájdalmaskodást, mert attól csak egy lépés az agresszivitás, a bosszú, de egyben a szolga-komplexus, ami passzivitásba torkollik. Ne csak másokban keressük a hibát! Van egy tulajdonságunk, amelyet a szomszéd nemzetek nem ismernek: az irigység. Az irigység, amely lehetetlenné teszi, hogy tehetségeink láthatóvá váljanak. Ne higgyük, hogy Európa csak velünk mostoha. Mindenkiel szemben az, aki kevésbé aktív. Az európai civilizáció egyének hatalmas aktivitásából nőtt ki. Rajtunk a sor. Valamikor úgy tűnt nekem, hogy az egynemzetű, tehát nemzetiségiek nélküli államok vannak előnyben. Ennek a fordítottja is igaz lehet. Az egynemzetű államokban ugyanis megfigyelhető a kevésbé tendenciája. Ezt a lengyeleken veszem észre, akiket egyébként nagyon kedvelek. Egyszer nekik is szembe kell majd nézniük lelkiismeretükkel, mit csináltak 6 millió sziléziai némettel. Hasonlóképpen a magyaroknak is a 300 000 szlovák miatt, akikből mára semmi sem maradt. A kisebbség minden nemzet megtisztító eleme lehet. A kisebbség az államnemzet lelkiismerete. Mindig zavar kissé a szlovák szó. Ha van *Sbvensko, Slovenka*, miért nincs *Sloven*? A *szlovák* elnevezés mintha valami nem egészen felnőtt embert sugallna.⁵ ...

A pluralizmus érvényesülésének jegyében olvasom Ladislav Rybár sorait az alföldi szlovák levándorlókról. (Nem helyes a kivándorló, mert a felföldi szlovákok le, legfeljebb átvándoroltak Magyarhon-Uhorsko északabbi megyéiből délebbiekbe. Hazán, államon belül, nem külföldre!) Megtudjuk belőle, hogy a magyarok általában tótoknak nevezik a szlovákokat; s ez a *tót* szó a *to-ten* mutatónévmásból származik és pejoratív hangulatú, mert műveletlen parasztot (sic!) is jelent; a 19. század az intenzív és tekintet nélküli magyarosítás időszaka, amire a Horthy-kor tette fel a koronát. A kommunista rezsim formálisan rendezte ugyan a nemzeti kisebbségek sérelmeit, gyakorlatilag azonban még a nemzetiségi lét füstölgő parazsait is kioltotta. Engedélyezték a kisebbségi egyesületeket és folyóiratokat, amelyekből azonban hiányzik a szlovák nemzeti szellem. Munkatársaikat rendszeresen zaklatták. Ezért őszinte tiszteletet, csodálatot érdemelnek mindazok, akik még 1945-1989 között is szlovák nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallják magukat. – Sőt! Ez a félévszázadnyi egybemosás még nagyvonalúbb, hiszen Fényes Elek 1867-es statisztikájától jut el a szerző a mai magyar, 9000 szlovákot kimutató statisztikáig. És anélkül, hogy a lakosságcsereéről egyetlen szó is esne – ami pedig éppen a kommunista elhallgatási gyakorlat érvényesítése! –, következik a szembeállítás a szlovákiai magyarokkal, fenyegető sorokkal: „Mindig lesznek olyanok, akiknek mindig minden rossz, akiknek minden kevés, akik nem találják itt a helyüket. Nos, azoknak azt kell tanácsolni, keressenek valahol másutt otthont, kár szenvedésük minden napjáért ezen a barátságtalan, idegen földön. A szlovákoknak a jövőben figyelmesen, rugalmasan, bölcsen kell rendezniük a kisebbségi kérdést, de mindenekfölött igazságosan. Eddig és nem tovább.”

És a cikk tanulsága: Szlovákia 200 000 lelket adott az Alföldnek abból a kevésből, amije volt. Embereinek három évszázados magyarországi élete, munkája, életrevalóságának eposza, a szlovák nemzet történelmének kitörölhetetlen szakasza. Ladislav Rybár emlegetett egy 1988. évi pozsonyi konferenciát, amelyen öttagú budapesti pszichológus-küldöttség vertrszt. Békéscsaba történetéről és a szlovák-magyar közös történelemről vitatkozva szlovák részről megállapították, hogy minden eredmény és teher közös volt. Hogy a szlovákok jelen voltak a tatárok elleni harcokban, a Dózsa- és a Rákóczi-felkelésben és a török elleni háborúkban. Jelen voltak az Alföld rekultivációjáért vívott közös küzdelemben és az Alföld visszatérítésében az európai civilizációba. A budapesti vendégek csendben maradtak, meglepetten nézegettek, mert soha semmit sem hallottak a szlovákok eme részvételéről. A delegáció egyik hölgytagja végre kimondta: „Nos, igen, ez logikus. És most már végre tudom, miért van Csabán szlovák gimnázium.”⁶

Milan Rúfus írta még 1968 táján, miként árulkodik a nyelv a szlovákság tudatlanságáról önnön történelmi-kulturális értékeivel kapcsolatban. Bizony, időszen ez ma is. A lap egyik glosszájában, a naplórovatban olvashatunk a visegádi hármas találkozórol, amelynek kiküldött rádiótudósítója magyar királynak, *maďarský král'* -rak nevezte Károly Róbertet, Visegrádot Maďarsko-Magyarország központjának, az 1335-ös találkozót magyar-cseh-lengyel egyezménynek, az úgynevezett cseh út Magyarország-Maďarskóba vezetett – holott már az általános iskolások tudják, hogy az 1918 előtti Uhorsko-Magyarhon soknemzetiségű állam volt, amelyben uhorsky és maďarsky király uralkodott, és az országot sem Madarskónak, hanem Uhorskó-rak kell hívni szlovákul.⁷

A szlovákságnak hosszú harcot kellett folytatnia nyelvének önállóságáért, létéért már a szláv ábrándok világában, persze elsősorban a cseh nyelvvel szemben. És ráadásul saját nemzeti reprezentánsai voltak a magyarhoni szlovák nyelv irodalmivá tételének legádázabb ellenfelei. Ján Kollárról és Pavol Josef Šafárikrl van szó. Az irodalomtudós Augustín Maťovčič írja erről: „Szomorú, hogy ebben a cseh liberálisok és a szlovák konzervatívok manipulált Štúr-ellenes akciójában Kollár és Šafárik játszotta a főszerepet – övéi ellen. Milyen tanulságos a történelem, ismétlődött és ismétlődik a legkülönbözőbb formákban. Hogy is írta Kollár Štúréknak? „Soha nem vártuk volna maguktól ezt a drótosnyelvet, sem ezt a herélőnyelvet, sem a kocsisnyelvet, sem a szemétdombnyelvet, sem a konyhanyelvet...”

És ismét Matovčik: „A 48-as forradalom utáni, a szlovákok számára annyi csalódással teli időben új formát kapott az önálló szlovák nyelvért folyó harc. És itt megint Kollár került előtérbe, ezúttal a bécsi udvar kormánytanácsosaként, akinek javaslatára az úgynevezett ószlovákok, vagyis a szlovákokkal életre keltett csehet vezették be hivatalos nyelvként Bach rendszerében.”⁸

Ladislav Kačič joggal állapította meg, hogy az utóbbi két év társadalmi változásai, az inkább csak látszólagos demokrácia mellékterméke a nyelv általános romlása. A szlovák nyelvet áradatként öntötte el a „technokraták kiherélt nyelve”, tele idegen szavakkal. A szlovák nyelv siralmas állapota a társadalom egészének hű tükörképe. Ezért minden nyelvfeltő ember várakozó örömmel köszöntötte a szlovák nyelv új helyesírási szabályzatát. Ám az örömben keserűség vegyült a régi nemesi családnevek írásának szabályozásával kapcsolatban. Hivatkozik Milan Zemkónak a *Kultúrny Život* 1991. 40. számában közölt írására, amelyben joggal állapította meg, hogy történelmietlen módszerről van szó. Kačič még tovább ment. Keserűen írja, hogy a régi magyar családi nevek mai szlovák átírási szabálya – a Pázmán, a Szentiványi-Svätojánsky és a többi – megfosztja a holtakat saját nevük jogától. Pedig csakis ezen a jogon kellene alapulnia a mai gyakorlatnak, amit minden kultúrnemzet tiszteletben tart. Annak feltételezése, hogy egyszer majd találtatik bizonyíték e családok szlovák nyelvű névformáira, nem jogosít fel senkit az erőszakos névváltoztatásra. Ez a módszer tipikusan a letűnt rendszer normalizációs időszakára jellemző. A tudósnek ugyanis csakis a tényekből, a bizonyítékokból szabad kiindulnia.⁹

Ismerjük *A külföldi szlovákok és az anyanyelv* című Matica-kiadványt, nagyrészt külföldi szlovákok tollából. *A Literárny týždenník*ben Igor Thurzo szemlészte a még 1988-ban rendezett konferencia anyagából összeállított kötetet. Az alföldi szlovákok a legelső között támogatták a régi Maticát. A francia társadalom kéréseketlen volt a mássággal szemben, ott nyíltan csak a francia kultúrához volt szabad tartozni. Hasonló volta helyzet Magyarországon és Lengyelországban. Ám a recenzens éppen az egyik magyarországi előadóval – Ondrej Medved – polemizál, aki szerint a magyarországi szlovákság a legszegényebb társadalmi réteghez tartozik. Thurzo szerint ezt éppen az ugyancsak tehetős alföldi szlovákok cáfolják.¹⁰

A népzene kutató Oskár Elschek is megszólal a števceki program szellemében *Polgár, politika, mindennapi dolgok – és az „állam”* című terjedelmes esszéjében.

Elgondolkodtató írásának kulcskérdése az alulról szerveződő demokrácia létének biztosítása. Az aszimmetrikus csehszlovák modell – vagyis van Szlovák Tudományos Akadémia, de csehszlováknak neveztetik, s ugye volt Csehszlovákia Kommunista Pártja és Szlovákia Kommunista Pártja, de cseh kommunista párt nem volt – szóval ez a modell helyére lépő pozsonyi központi struktúrák kialakulása sincs ínyére. A demokráciához és az öngazdálathoz ugyanis egyetlen út vezet: Döntsének saját ügyeikben közvetlenül a brnóiak, ostravaiak, kassaiak, zsolnaiak, szellemi és anyagi produktumaik nagyobb részével rendelkezzenek maguk az egyes régiók, helyi önkormányzatok. És a november utáni politikai kuszáltság fölötti csalódásának kifejezése után, amiből nem hiányzik a szlovákság soha meg nem valósult reménysége az önrendelkezésre a pragocentrizmus szemben, így folytatja: „Gondolatzársul kiéleztten nemzeti megjegyzéseimhez egy személyes élményt fűzök hozzá. A háromnyelvű Pozsonyban nőttem fel, magyar óvodába jártam, német elemibe, a többi iskolám szlovák volt. A háromnyelvűség nem volt és ma sem egyszerűen nyelvi dolog, hanem az együttélés, a kölcsönös megismerés és elismerés, a kulturális értékek cseréje, a kölcsönös tisztelet az idegen és a saját iránt... Munkatársaim voltak cigánymuzsikások százai, baráti szálak fűznek lengyel és magyar kollégák tucatjaihoz... A kölcsönös tolerancia minden emberi kapcsolat alapja.”¹¹

Nagy cikket közölt a lap Rudolf Baláz besztercebányai megyéspüspök tollából *Nem diadal, hanem szolgálat* címmel. Az írás maga az ember, a hit belső megújulása, nem külső fitogtatása. Besztercebánya főpapja örült a népszámlálásnak, és még jobban egyik esperese panaszána, aki szerint az emberek jelentős része nem vallja be egyházhoz tartozását a kérdőíveken. A statisztikai kereszténységnél többet ér az igazi, a belülről az. A püspök reménye szerint a keresztény szolgáló alázat a szlovák nemzeti megújulásban is meghozza maga gyümölcsét.¹² Ehhez segíthet a szlovák Jozef Tomko bíborosi kalapja, netán a békés ismerkedés és tolerancia magyar és szlovák katolikusok között a komáromi magyar püspökség ügyében is. Mert bizony eleddig egyház és nemzet – éppen a szlovák fejlődést tekintve – ugyancsak egybefonódott. S ha a szlovák egyház a katolicizmus nemzetfölttiségevel indokolja a komáromi magyar püspökség fölösleges voltát a Týždenník hasábjain, az nincs éppen összhangban Svetoslav Veigl örömének kifejezésével a lap egyazon oldalán. Sok bíboros került már ki a múltban a szlovák nemzetből: Rudnay Sándor, a nagy szlovák esztergomi érsek, Csenoch János, Haulik György – de mindezek Magyarhon-Uhorsko bíborosai voltak... Most azonban Jozef Tomko és Ján Chryzostom Korec, akivel együtt a pápa az önálló szlovák egyháztartományt is megadta, s ezzel ismét legalizálja a szlovák nemzeti és állami szuverenitást és egyben a Szlovák Köztársaság déli határait. Ez a jutalom a hűségért a Cirill–Metód hagyományhoz. Bárha a szlovák nemzet mint egész felfogná e kitüntetés nagyságát!¹³

Ján Bajának a szabad világról írt. E szabad világnak szerinte kényelmesebb egységes államokkal tárgyalni a szabaddá vált keleti blokkban, mint államszövetségekkel, netán nemzeti szuverenitásra törekvő alakulóban lévő államokkal. Magyarán: inkább Csehszlovákiával, mint Cseh-Szlovákiával, azaz a csehekkel. Nem tagadja Bajának e

szempont mákszemnyi igazságát, de határozottan elveti a belőle kialakuló szlovákellenes kampányt. Ami odáig fajult, hogy a Szlovák Köztársaság polgárainak szuverén államisági igényei szeparatizmusnak, nacionalizmusnak, antiszemitizmusnak, istentelen nemzetiségi összeférhetetlenségnek minősülnek a Baltikum vagy a FÁK köztársaságainak hasonló törekvéseivel szemben. És a szövetségi – értsd cseh – politikának meg kell felelnie a Nyugat elvárásainak. Persze az okos nyugati partner felfogja Szlovákia ambícióit. Nemigen kényszeríti különválásra. Csak azt kívánja, hogy békés eszközökkel oldja meg az államjogi problémákat. Kész elfogadni Cseh-Szlovákia konföderatív államjogi berendezését is. Az eredmény Prága vezető szerepe. A mondatok súlyosak, miként a közeli s távoli régióink helyzete. Idézem: „A szabadság világa forog tovább. Jugoszláviában és az egykori Szovjetunióban is –, csak Cseh-Szlovákiában forog már hagyományosan lassabban. Ahelyett, hogy a társadalmilag szerves átmenetre törekednénk az új rendszerben, megint csak a hagyományos revansizmust gyakoroljuk, és raboljuk saját történelmünket. A kommunista revansizmus 1948-ban rombolta a masaryki demokráciát, a hetvenes évek normalizációja rombolta a hatvanas évek végének megújulását; a bársonyos forradalom rombolja... Ez a mai revansizmus új eszmények nevében nem rombol-e néha tulajdonképpen mindent?”¹⁴

Bevallom ez a lapozgató meglehetősen egyoldalú. Nemzet, nyelv, magyar vonatkozások. De az e téren megnyilvánuló sokrétűség látható a hetilap recenziórovatában, az izgalmas ablaknyitásokban a világirodalom eddig elzárt területeire. És nem szoltunk a képzőművészetről, filmről, színházról, szervezeti életről. De a „favorizált” témákból is válogathattunk volna sokkal többet! Igencsak javíthatnánk a magyar–szlovák kapcsolatokon, ha minden kommentár nélkül egymás nyelvén is kiadnánk egymás sajtójának egy részét. Nem hiszem, hogy a *Literárny týždenník*nek legalább kétharmada ne keltene érdeklődést a magyar olvasók körében. Hiszen akár a karjuk, akár nem, akár akarják a szlovákok, akár nem, rólunk is szól. Nekünk is! Csak olvasnunk kellene, s ugyanígy olvasnák a mi lapjainkat odaát. Akkor nem járhatnánk úgy, mint az a bizonyos pszichológus hölgy a békéscsabai szlovák gimnázium létének felfogásával. Vladimír Minác írja, hogy a szlovákok nem akarják a régi ellenségeskedést. Ehhez pedig kiváló eszköz lenne kulturális sajtónk kölcsönös hozzáférhetővé tétele.

Käfer István

Jegyzetek

- 1–4 1991. 15., április 12.
- 5 1991. 12., március 22.
- 6 1991. 36., augusztus 30.
- 7 1991. 16., április 29.
- 8 1991. 14., április 5.
- 9 1991. 47., november 22.
- 10 1991. 14., április 5.
- 11 1991. 17., április 26.
- 12 1991. 25., június 21.
- 13 1991. 26., június 28.
- 14 1492. 5., január 25.